

Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyi

Nizami Cəfərov

Ümumi dilçilik

Dərslik

BAKI – 2020

Elmi redaktor:

Məhəmməd Məmmədov,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəyçilər: **Məmmədəli Qıpçaq**,
filologiya elmləri doktoru, professor

İdris Abbasov,
filologiya elmləri doktoru

Qismət Cəfərov,
magistr

Cəfərov N.

C 77 Ümumi dilçilik. (Dərslik). Bakı, “Təhsil”, 2020, 144 səh.

“Ümumi dilçilik” dərsliyində dil haqqındakı elmin predmeti, tarixi, tədqiqat metodları, dilin mahiyyəti, eləcə də daxili, yaxud sinxron və xarici, yaxud diaxron dilçilik məsələləri ilk mənbələr – dilçilik klassiklərinin əsərləri əsasında yığcam şərh olunur.

C $\frac{4602020400}{053}$ 2020

Ön söz

Dil haqqındakı elmin ilk mükəmməl kursunun müəllifi Ferdinand de Sössür olmuşdur. Dahi dilçinin bir neçə il ərzində Cenevrə Universitetində dediyi mühazirələr əsasında tələbələrinin nəşr etdirdikləri “Ümumi dilçilik kursu” (1916) bu günə qədər dilçiliyin ən nümunəvi dərsliyi olmaqda davam edir.

Azərbaycanda ümumi dilçilik kursunun tədrisinə 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin (və onun tərkibində Ümumi dilçilik kafedrasının) yaradılması ilə başlanmış, kursun ilk dərsliyini professor Bəkir Çobanzadə yazmışdır. “Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl” (“Türk-tatar dilçiliyinə giriş”) adlı həmin dərsləkdə (Bakı, 1924) ümumi dilçilik məsələləri türk dillərinin materialları əsasında geniş şərh edilmişdir.

B. Çobanzadə “Mədxəl”də dilçiliyin mövzusu və ya obyektinə barədə bəhs edərkən yazır:

“Lisan elmində tədqiq mövzusu insanların nitqi, lisanıdır. Lisan isə ən ümumi və geniş mənada hiss və fikirlərimizi ifadə edən işarətlərin öylə bir məcmusudur ki, bunları həssələrimiz vasitəsilə fəhm və tələqqi etmək və eyni zamanda iradəmizlə təkrar istehsal etmək mümkündür”.

Elmi-metodoloji görüşləri etibarilə gənc qrammatiklərə yaxın olan görkəmli dilçi dilin (və dillərin) tədqiqi metodlarını aşağıdakı şəkildə müəyyən etmişdir:

“...Lisanıyyat lisanın hadisələrini keçmiş və şimdiki – əgər bu sonuncusu var isə – dövrləri arasındakı təbədüllər nöqtəyi-nəzərindən çarpışdırmaq, qarşılaşdırmaq üsulunu tutduğundan lisanıyyatın üsulu bu təqdirdə müqayisə üsulu olmuş olur. Ancaq hər hankı bir dilin ömrü boyunca keçirdiyi dürlü dövrləri, onun şivələri və nəhayət, nəşət etdiyi ana dili bir-birilə müqayisə etmək təriqilə bu lisanın ömründə təbəddül və təkamülündə hökm etmiş olan ruhi və üzvi qanunları bulub çıxarırsız və bu surətlə qarşımızda bir-birini təqib

edən müxtəlif dövrlərin geniş lövhəsi açılır ki, bu lövhədə artıq insanın ən əsrarəngiz, ən tilsimli bir şeyi olan lisanın taleyi açıqcasına gözümüz önündə təəssüm edər.

İştə bu surətlə lisanıyyat elminin başlıca əsası bir-birinə yaxınlığı, qərabəti olan lisanların tarixi müqayisə üsulu ilə tədqiqidir. Digər tərəfdən, yalnız bir-birinə yaxın olan lisanlar deyil, ümumiyyətlə yer üzündə mövcud olan bütün lisanların təşəkkülatı, üzviyyəti arasında pək çox müsavi və müşabihə nöqtələr bulunduğundan bir- birinə yaxın olmayan lisanları bir-birilə müqayisə etmək lisanıyyat elminin ən əsaslı tələblərindən biridir”.

“Mədxəl”in nəşrindən bir neçə il sonra Sovet İttifaqında ümumi dilçiliyi akademik N.Y. Marrın “dilçilikdə yeni təlim”i əvəz etdiyindən müqayisəli-tarixi araşdırmalar qadağan olundu. XX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində aparılan dilçilik müzakirələri nəticəsində dövlət başçısı İ.V.Stalin təxminən iyirmi beş ilik bir dövrdə sovet dilçiliyində marksizmi təmsil etmiş “yeni təlim”i məhz anti-marksizmdə ittiham etdi.

Və beləliklə, sovet dilçiliyi 1950-ci illərdən etibarən ümumi dilçilik nəzəriyyələrini, eləcə də dilin mahiyyətini “əlifba”dan öyrənmək məcburiyyəti altında qaldı.

“Dilçiliyimizin məbədi (BDU- nun Ümumi dilçilik kafedrasının tarixi)” kitabının müəllifi, professor Adil Babayev yazır:

“1961-ci ildə Ümumi dilçilik kafedrasının dosenti (sonra professoru) N.N.Məmmədov 1945-ci ildən oxumağa başladığı mühazirələr əsasında “Dilçiliyin əsasları” adlı dərsliyini nəşr etdirdi. Bu əsər Azərbaycan dilçiliyində B.Çobanzadənin “Mədxəl”indən sonra ilk hadisə idi”.

Sovet dilçiliyi marrçılıq dövründə olduğu kimi anti-marrçılıq və ya postmarrçılıq dövründə də daxili imkanlar hesabına heç bir az- çox mükəmməl dilçilik təlimi yarada bilmədi. Halbuki bunun üçün həm müəyyən tarixi təcrübə, həm ölkənin geniş ərazisində müxtəlif sistemli dilləri təmsil edən son dərəcə zəngin material, həm də kifayət qədər intellektual imkanlar var idi. Bir tərəfdən, beynəlxalq elmi əlaqələrə yasaq qoyulması, digər tərəfdən, daxildəki elmi araşdırmaların nəzəri vüsətinin qarşısının ideoloji buxovlarla alınması ona gətirib çıxardı ki, Sovetlər Birliyində dil haqqındakı elmin metodoloji böhranı daha da dərinləşdi. Və həmin böhranda ideologiyanın günahı nə qədər əsas olsa da, subyektiv səbəblər də az deyildi ki, bu özünü 60-cı illərdən aydın göstərirdi: dövlət başçısının “əsərləri”nə istinad edərək marrçılığını tənqid edən dilçilərin əsərləri İ.V.Stalinin özünün “tənqid”indən sonra heç nəyə yaramadı... Həm 60-cı, həm 70-ci illərin ümumən dilçilik kitablarında belə bir paradoksla tez-tez qarşılaşmaq olar ki, məsələn, dilin

ictimai mahiyyətindən bəhs edilərkən onun üstqurum olması, sinfi səciyyə daşması barədəki “nəzəriyyə” kəskin şəkildə tənqid edilir, lakin nə “nəzəriyyə”nin müəllifinin, nə də onu bütün dünyanın gözləri qarşısında cəmişi on-on beş il əvvəl ifşa edənin adı çəkilir. Sanki hər şey çox qədim zamanlarda baş vermişdir. Təəccüb (və təəssüf) doğuran da odur ki, haqqında söhbət gedən illərin dilçilik kitablarının müəllifləri məşhur “polemika”nın icmalını verdikdən sonra dilin ictimai mahiyyəti, yaxud təbiəti barədə, demək olar ki, əlavə heç nə demirlər.

Və müxtəlif xarakterli təqiblərdən qaçaraq xaricə üz tutmuş, məsələn, N.S.Trubetskoy, R.Yakobson kimi rus dilçilərinin fundamental araşdırmaları bir daha göstərir ki, sovet rejimi dil haqqındakı elmin inkişafına nə qədər mane olmuşdur.

60-cı, xüsusilə 70-ci illərdə Sovetlər Birliyində ali məktəblər üçün bir sıra “Dilçiliyə giriş”, “Ümumi dilçiliyə giriş” və “Ümumi dilçilik” dərslikləri nəşr olundu ki, həmin dərsliklər mövcud ideoloji şərtlər daxilində belə, dil haqqındakı elmin əsasları barədə heç də məhdud olmayan müəyyən təsəvvür yaratmağa başladı. Fikrimizcə, üç cəhət daha önəmli idi: 1) müqayisəli dilçiliyə qayıdılırdı; 2) müxtəlif dil nəzəriyyələri barədə, nə qədər idealist-materialist təftişinə məruz qalsalar da, məlumat verilirdi və 3) bütün özünümüdafə cəhdlərinə baxmayaraq hər cəhətdən aydın görünürdü ki, sovet dilçiliyi həm metodoloji imkanlarına, həm də nəzəri səviyyəsinə görə “xarici dilçilik”dən çox-çox geridədir.

Əlbəttə, sovet dilçiliyinin keçirdiyi, daha doğrusu, buna məcbur olduğu “katarsis”in ən mühüm faktı V.A.Zveginsevin dil haqqındakı elmin tarixini kifayət qədər obyektiv (və sistemli) işıqlandıran “Dilçiliyin tarixi” ikicildiyi, eləcə də onun dünya miqyasında mənzərəsini təsəvvür etməyə geniş imkanlar açan “Dilçilikdə yeniliklər” (sonra “Xarici dilçilikdə yeniliklər” adlandırıldı) məcmuələr seriyası idi ki, bütün Sovetlər Birliyində ümumi dilçiliyin, yaxud dil nəzəriyyəsinin sağlam zəmin üzərində inkişafına, demək olar ki, həlledici təkan verdi.

Nəsir Məmmədovun “Dilçiliyin əsasları”ndan sonra Azərbaycanda 1977-ci ildə professor Afad Qurbanovun, 1979-cu ildə isə professor Ağamusa Axundovun “Ümumi dilçilik” dərslikləri nəşr edildi. Neçə on illərdir ki ölkədə dilçi, ümumən filoloq kadrlarının yetişməsinə uğurla xidmət göstərən bu dərsliklər müəyyən (və zəruri) redaktələrdən sonra bu gün də öz missiyalarını lazımi səviyyədə davam etdirir. Birinci dərslikdə ümumi dilçilik müddəaları daha çox Azərbaycan dilçiliyi mövqeyindən şərh olunduğu halda, ikinci dərslikdə, əksinə, Azərbaycan dilçiliyinə ümumi dilçiliyin prinsipləri

səviyyəsindən baxmağa çalışılır ki, hər iki metod özünü pedaqoji təcrübədə artıq təsdiq etmişdir.

Hazırkı dərsliyə gəldikdə isə müəllifin müxtəlif illərdə Bakı Dövlət Universitetində “Ümumi dilçilik” kursundan dediyi mühazirələr əsasında tərtib edilmişdir. Və mövzular bilavasitə ilk mənbələr – dilçilik klassiklərinin əsərləri üzrə, mümkün qədər bütün polemik tərəflərilə şərh olunarkən dərsliyin, ümumən kursun qarşısına belə bir məqsəd qoyulmuşdur ki, tələbələr müxtəlif nəzəriyyələrlə sadəcə tanış olmaqla kifayətlənməyib onları müqayisəli (və analitik) mənimsəmə təcrübəsinə yiyələnsinlər.

GİRİŞ, *yaxud* dilçiliyin predmeti

Dil haqqındaki elmin predmetinin məhz elmi prinsiplər əsasında müəyyənləşdirilməsi cəhdləri bütün XIX əsr boyu nə qədər intensiv olub, nə qədər yaradıcı səciyyə daşısa da, o qədər intensiv “yaradıcılıq” yanlışlıqlarına yol açmışdır.

Ferdinand de Sössür XX əsrin əvvəllərində “Ümumi dilçilik kursu”na ondan başlayırdı ki, “dilçilik özünün əsl və yeganə obyektinin nə olduğunu dərk edənə qədər üç ardıcıl inkişaf mərhələsindən keçmişdir.

Dilçiliyin əsası, əgər belə demək mümkünsə, “qrammatika” ilə qoyulmuşdur... Qrammatikanın yeganə məqsədi düzgün formalarla yanlış formaları fərqləndirmək üçün qaydalar tərtib etmək idi.

...Sonralar filologiya meydana çıxdı... Filologiyanın yeganə obyektini dil deyil. Onun məqsədi, hər şeydən əvvəl, mətnləri izah və şərh etməkdir.

...Üçüncü mərhələ dilləri bir-birilə müqayisə etmək imkanının kəşfi ilə başladı. Müqayisəli filologiya, yaxud başqa sözlə, müqayisəli qrammatika belə meydana çıxdı”.

“Kurs”un müəllifi bu fikirdə idi ki, müqayisəli dilçiliyə də “həqiqi elmi dilçilik yaratmaq qismət olmamışdır”.

Vilhelm fon Humboldt 29 iyun 1820-ci ildə Berlin Elmlər Akademiyasında etdiyi “Müxtəlif inkişaf dövrlərinə tətbiq olunmaqla dillərin müqayisəli öyrənilməsi haqqında” məruzəsində ilk dəfə dil haqqında xüsusi bir elmə ehtiyac olduğunu yalnız göstərməklə kifayətlənməmiş, həm də bu elmin hansı məsələlərlə məşğul olacağı barədə ilk mülahizələrini söyləmişdi:

“Dillərin müqayisəli öyrənilməsi o halda dil, xalqların inkişafı və bəşəriyyətin formalaşması haqqında doğru və əhəmiyyətli nəticələrə gətirib çıxara bilər ki, onun öz məsələlərini həll etməyə və qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmağa istiqamətlənmiş müstəqil predmeti olsun”.

Göründüyü kimi, dahi dilçi-mütəfəkkir müqayisəli dilçiliyi ümumən dil haqqında elm səviyyəsinə qaldırmaq istərkən elə romantik yüksəkliklərə

Ümumi dilçilik

ucalırdı ki, dilçilik həm ayrı-ayrı xalqların, həm də bütövlükdə bəşəriyyətin tarixi barədə məlumat verən güclü “informasiya mənbəyi”nə çevrilməli olurdu.

Ümumi dilçiliyin banisi məruzəsində onu da demişdi ki, müqayisəli dilçilik həm dillərin orqanizmini araşdırmalı, həm də onlara “inkişaf vəziyyətində” baxmalıdır. Onun fikrincə, “kim dilçiliyin bu hər iki şöbəsinin öyrənilməsini birləşdirmək istəyirsə, olduqca çoxlu, müxtəlif, imkan dairəsində bütün dillərlə məşğul olmaqla yanaşı, həmişə yalnız bir və ya bir neçə dili dəqiq bilməkdən çıxış etməlidir... Dillərin həmin üsulla müqayisəsinin aparılması göstərə bilər ki, insan dili hansı müxtəlif yollarla yaratmış və ona fikirlər aləminin hansı hissəsini dilə gətirmək müəssər olmuşdur, xalqın fərdiliyi dilə necə təsir etmiş və dil xalqa hansı əks təsiri göstərmişdir”.

V.fon Humboldt “xalqın ruhu onun dili, xalqın dili onun ruhudur” tezisini əsaslandırmaqla, bir tərəfdən, dilçiliklə fəlsəfənin nə qədər yaxın olduğunu, digər tərəfdən isə, nə qədər fərqləndiyini bəyan etdi. Və dil haqqındakı elmin öz mənşəyini “qrammatika”, yaxud “filologiya”dan deyil, məhz “fəlsəfə”dən almalı olduğu barədə kifayət qədər mükəmməl təsəvvür yaratdı. O “fəlsəfə”dən ki artıq müxtəlif elmləri öz məhvərində saxlamaqdan tənqə gəlib hər biri üçün müvafiq obyekt, yaxud predmet müəyyənləşməsinin marağında idi ki, bunu da filosoflar deyil, təşəkkül tapmaqda olan müxtəlif elmlərin fəlsəfi təfəkkürə malik mütəxəssisləri həyata keçirə bilərdilər.

XIX əsr elmi fikir tarixinə ötürü bir nəzər salmaq kifayətdir görəsən ki, dil haqqındakı elm öz deduktiv (fəlsəfi) əsaslarına dayanaraq özünəməxsus obyekt və ya predmet axtarışlarına necə can atır. V.fon Humboldtun ardıcılıarı olan dilçi- mütəfəkkirlər müxtəlif cərəyanlara, yaxud məktəblərə ayrılmaqla, əslində, həmin axtarışların miqyasını müəyyən edirdilər.

Məsələn, psixoloji dilçilik məktəbinin yaradıcısı Hayman Ştayntal yazırdı:

“Dilçiliyin predmeti dildir, yaxud ümumiyyətlə, dildir, yəni qavranılmış daxili, psixi, mənəvi hərəkətlərin, vəziyyətlərin və əlaqələrin məxrəcləşmiş səslər vasitəsilə ifadəsidir”.

Göründüyü kimi, ortada əsrlər boyu yalnız “ehtirassız” qrammatikaçıların (və “ehtiraslı” filoloqların) deyil, hər kəsin maraq dairəsində olan hər cəhətdən sirli bir fenomen – dil var ki, həyatın hər bir sahəsi öyrənilmək üçün özünə son dərəcədə böyük maraqla elm axtarışına çıxdığı bir dövrdə həmin iddiaya düşən müxtəlif intellektual istiqamətlərin müdaxiləsinə məruz qalmalı olur. Və beləliklə, elmin obyekt axtarışları ilə, obyektin elm “axtarışlar”ı arasında

ziddiyyət meydana çıxır. XIX əsrin bu problemi həll edə bilməməsinin çoxlu səbəblərindən, görünür, ən mühümü dildə maddi olanla mənəvi olan arasındakı münasibətin o səviyyədə yaxınlığı idi ki, biri olmadan o birini təsəvvür etmək, sadəcə, mümkün deyildi.

Əgər V.fon Humboldt (və onun davamçıları) dil haqqındakı elmin predmetini “dildən dilçiliyə” doğru axtarırdılarsa, XX əsrin əvvəllərində F.de Sössür onu əksinə, “dilçilikdən dilə” doğru axtarmağa başladı ki, bu hər cür fəlsəfədən (və romantizmdən) uzaqlaşmaq demək idi. “Kurs” müəllifi, ilk növbədə, müəyyən etdi ki, “dilçiliyin materialı, hər şeydən əvvəl, istər ibtidai xalqlarda, istər mədəni millətlərdə olsun, istər bu və ya digər dilin çiçəkləndiyi, istərsə də arxaikləşdiyi zamanlarda, eləcə də onun böhran dövrlərində olsun – hər bir mərhələdə həm üzərində işlənmiş formanı, yaxud “ədəbi” dili, həm də adi danışq dili formasını, ümumiyyətlə, bütün ifadə formalarını ehtiva etməklə insanın nitq fəaliyyətinin bütün faktlarından ibarətdir”.

Göründüyü kimi, burada söhbət dilçiliyin predmetindən, yaxud obyektindən yox, məhz materialından gedir. Və F.de Sössür xəbərdarlıq edir ki, “istər ayrı-ayrı adamların, istərsə də bütöv cəmiyyətin həyatında nitq fəaliyyəti bütün amillərdən daha vacibdir... Əslində, onunla az və ya çox dərəcədə hamı məşğul olur... Elə bir sahə yoxdur ki, bu qədər cəfəng ideya, xurafat, xəm xəyal və fiksiya törətsin”.

Dahi dilçi problemin mahiyyətinə – bilavasitə dil haqqındakı elmin predmeti və ya obyektini barədəki məsələyə gələrək bildirir:

“Başqa elmlər əvvəlcədən müəyyən edilmiş obyektə əsaslanır ki, onu müxtəlif görmə bucaqlarından müşahidə etmək olar. Dilçilikdə belə bir şey yoxdur... Dilçilikdə obyekt heç də baxışı, nəzər nöqtəsini müəyyən etmir. Əksinə, burada, demək olar ki, baxış, nəzər nöqtəsi obyektin özünü yaradır”.

Dil adı altında müxtəlif elmlərin müdaxiləsinə məruz qalmış nitq fəaliyyətinin özünəməxsus “ikitərəflilik” xarakteri nəzərə alınmazsa dilçiliyin həmin müdaxiləçi elmlərlə münasibətini həll edib onu layiq olduğu mövqeyə yüksəltmək mümkün olmayacağı qənaətinə gələn “Kurs” müəllifi deyir:

“Məsələyə hansı tərəfdən yanaşırıqsa yanaşaq, obyekt bizə tamlığı, bütövlüyü ilə verilmir. Hər yerdə eyni dilemmayla üzləşirik: ya ona məxsus olan ikitərəfliliyi dərk etməkdə risk edərək diqqətimizi hər bir problemin yalnız bir tərəfinə cəmləyirik, ya da nitq fəaliyyəti hadisələrini eyni zamanda bir neçə baxımdan öyrəniriksə, dilçiliyin obyektini müxtəlif xassəliylə, biri digərilə heç bir əlaqəsi olmayan hadisələr yığını kimi qarşımıza çıxır.

Ümumi dilçilik

Bu halda dilçilikdən qəti şəkildə ayırdığımız bir sıra elmlər: psixologiya, antropologiya, normativ qrammatika, filologiya və s. qarşısında qapıları taybatay açmış oluruq”.

F.de Sössür dil haqqındakı elmin öz həqiqi obyektinə yiyələnməsi üçün çıxış yolunu onda görür ki, “lap əvvəldən dil zəminində durmaq, onu nitq fəaliyyətinin bütün digər təzahürləri üçün əsas (norma) hesab etmək lazım gəlir”.

Və “dil nədir” sualına o, belə cavab verir:

“Dil nitq fəaliyyətinin yalnız müəyyən hissəsi, lakin həqiqətən də, ən əsas hissəsidir. Kollektiv tərəfindən qəbul edilmiş zəruri şərtliliklərin məcmusu olan dil elə bir sosial məhsuldur ki, hər bir dil daşıyıcısında mövcud olmaqla nitq fəaliyyətinin reallaşmasını, funksiyadaşımaya qabiliyyətini təmin edir”.

F.de Sössür dilçiliyin obyektini olan dili nitq fəaliyyətindən öz səlfləri ilə müqayisədə daha dəqiq və daha sistemli şəkildə fərqləndirmişdir:

“Bütövlükdə, nitq fəaliyyəti müxtəlif-tərəfli və rəngarəngdir, ayrı-ayrı sahələrə yayılaraq eyni zamanda fiziki, fizioloji və psixoloji olmaqla həm fərdi, həm də sosial sferaya aiddir. Onu insanın həyat hadisələrinin heç bir müəyyən kateqoriyasına daxil etmək olmaz, çünki burada bütövlük yaratmaq üsulu məlum deyil.

Bunun əksinə olaraq, dil təsnifatın ölçüsü (prinsipi) olmaqla öz-özlüyündə bütövdür. Nitq fəaliyyəti hadisələri arasında əsas yeri dilə verməklə biz təsnifatla ümumiyyətlə uyuşmayan hadisələr məcmusuna təbii qayda gətiririk”.

Dil haqqındakı elmin “əsl və yeganə obyektini”ni və ya predmetini müəyyənləşdirərkən dahi dilçi mübahisə törədə, yaxud onun son dərəcə obyektiv mövqeyinə hər hansı formada şübhə yarada biləcək çox mühüm bir məqamı da xatırladır:

“Bizim irəli sürdüyümüz fikrə, görünür, etiraz etmək olar ki, bəs nitq fəaliyyətinin mövcudluğu bizə təbiətin verdiyi qabiliyyətə əsaslanır, halbuki dil nə isə mənimsənilməmişdir və şərtidir; beləliklə, təbii instinktə münasibətdə dil asılı mövqə tutmalı, ondan yüksəkdə durmamalıdır”.

Və həmin məsələyə aşağıdakı şəkildə aydınlıq gətirir:

“Hər şeydən əvvəl, heç də sübut edilməmişdir ki, nitq fəaliyyəti təzahür etdiyi formada, dediyimiz kimi, nə isə tamamilə təbiidir.

...İnsan üçün təbii olan – danışıq (langage parle) şəklində təzahür edən nitq fəaliyyəti deyil, dil yaratmaq qabiliyyətidir, yəni diferensiallaşmış anlayışlara uyğun gələn diferensiallaşmış işarələr sistemi yaratmaqdır.

...Nəhayət, nitq fəaliyyətini araşdırmağa məhz dildən başlamağın zərurətinin sübutu üçün belə bir arqument də gətirmək olar ki, sözü artikulyasiya etmək qabiliyyəti (təbii olub-olmamasının fərqi yoxdur) yalnız kollektivin yaradıb təqdim etdiyi alətin vasitəsilə həyata keçirilir. Ona görə də heç bir ehtimalsız deyə bilərik ki, nitq fəaliyyətini birliyə gətirən dildir”.

Dilin nitq fəaliyyətindəki aparıcı yerini təfəsilatı ilə müəyyən etməklə yanaşı, “Kurs” müəllifi dilçiliyin əsl predmetinin nəinki nitq fəaliyyəti, hətta nitq də deyil, məhz dil olduğunu göstərir:

“Dil təbiəti etibarilə heç də nitqdən az konkret deyil, bu da onun tədqiqi üçün geniş imkan yaradır”.

Məlumdur ki, dil haqqındakı elmin obyektini, yaxud predmetini müəyyənləşdirərkən dili (əslində, nitq fəaliyyətini) ənənəvi olaraq öyrənən (və əsl dilçiliyin təşəkkülündən çox-çox əvvəllər meydana çıxmaqla ona öncədən “şərik olmuş”) həmhüdüdü elmlərlə bu və ya digər baxımdan polemika aparmaq ehtiyacı “Kurs”un (və onun müəllifinin) strateji mövqeyi ilə bağlı olduğuna görə “dilçilik özünün əsl və yeganə obyektinin nə olduğunu dərk edən”dən sonra həmin ehtiyac öz aktuallığını xeyli dərəcədə nəinki itirmiş oldu, hətta müəyyən əməkdaşlıq imkanları da yarandı. Məsələnin mahiyyəti isə bundan ibarətdir ki, dil haqqındakı elmin obyektini – özünün müxtəlif təzahürlərində nitq fəaliyyəti nə qədər müxtəlif elmlərin marağına daxil olmaqda davam etsə də, predmeti yalnız onun özünə – dilçiliyə mənsubdur. Və buraya, prinsip etibarilə, hər hansı kənar müdaxilə imkanı yoxdur.

Dil haqqındakı elmin predmeti olan dil, F.de Sössürün müəyyənləşdirdiyi kimi, “anlayışları ifadə edən işarələr sistemidir”. Odur ki, “cəmiyyət həyatı çərçivəsində işarələrin həyatını öyrənən bir elm təsəvvür etmək olar... Biz onu semiologiya adlandırdıq. Bu elm işarələrin nə olduğunu, hansı qanunlarla idarə edildiyini bizim üçün aydınlaşdırmalıdır... Dilçilik bu ümumi elmin yalnız bir hissəsidir”.

Dahi dilçi semiologiyanın mövqeyini fəvqəladə dərəcədə yüksək qiymətləndirərək deyirdi ki, “əgər elmlər arasında dilçiliyə yer tapmağa nail olsa, bu yalnız ona görə mümkün olacaq ki, biz dili semiologiya ilə əlaqələndiririk”.

Ümumi dilçilik

Dilin işarəvi təbiətinə hələ XIX əsrin əvvəllərində V.fon Humboldt da ciddi diqqət yetirmiş, lakin “xalqın ruhu”nun bu qədər mexaniki dəyərləndirilməsilə razılaşmayıb öz kəşfini inkişaf etdirməkdən, bir növ, imtina eləyərək dil barəsində daha yüksək mülahizələr ardınca getməyə üstünlük vermişdi. F.de Sössür isə, əksinə, “dili necə varsa o cür öyrənmək lazımdır” deyərək, “xalis mənfi xüsusiyyətli, lakin daha maraqlı” məqsəd izləmişdi.

Əlbəttə, nitq fəaliyyəti “xaos”unda dillə nitq fərqləndirməsi F.de Sössürə imkan vermişdi ki, dilçiliyin istər obyekt, istərsə də predmeti ilə bağlı bir sıra digər məsələlərə də aydınlıq gətirsin ki, onlardan ən mühümü, görünür, dil haqqındakı elmin strukturuna aiddir:

“Nitq fəaliyyətinin öyrənilməsi iki hissədən ibarətdir: bunlardan biri əsasdır – onun predmeti dildir, yəni nəsə mahiyyətə sosial, fərddən asılı olmayan bir şeydir. Bu elm tamamilə psixidir... O biri ikinci dərəcəlidir – predmeti nitq fəaliyyətinin fərdi tərəfidir, yəni fonasiyanı da daxil etməklə, nitqdir. Bu isə psixofizikidir.

Heç şübhəsiz, həmin predmetlərin hər ikisi bir-biri ilə sıx bağlı olmaqla biri digərini şərtləndirir”.

F.de Sössür belə bir ümumi nəticəyə gəlir ki, “uzaq başı, hər iki fənn üçün “linqvistika” adını saxlamaq, nitq linqvistikasını da qəbul etmək olar. Bununla belə, onu sözün həqiqi mənasında linqvistika ilə, yeganə obyekt dil olan linqvistika ilə qarışdırmaq olmaz”.

Müəllif “Kurs”da dil linqvistikasını “daxili”, nitq linqvistikasını isə “xarici dilçilik” adlandıraraq göstərir ki, “bizim dilə verdiyimiz tərif “dil” anlayışından onun orqanizminə, onun sisteminə yad olan hər şeyin, bir sözlə “xarici dilçilik” adı altında məlum olan hər şeyin kənarlaşdırılmasını nəzərdə tutur”.

F.de Sössürün “dilçilik” (“linqvistika”) deyərkən guya yalnız predmeti dil olan bir elmi, yaxud fənni nəzərdə tutduğu, nitqin (və ya nitq fəaliyyətinin) öyrənilməsini isə dil haqqındakı elmin tarixi təcrübəsinə və dövrünün dilçilik ənənələrinə güzəştə gedərək qəbul etdiyinə dair geniş yayılmış təsəvvürün, görünür, ciddi əsası yoxdur. Dahi dilçi nitq linqvistikası, yaxud xarici dilçilik barədə dəfələrlə qeyd etmişdir ki, “bu dilçilik də olduqca vacib predmetlərlə məşğul olur: nitq fəaliyyətini öyrənməyə başlayanda diqqət, əsasən, xarici dilçiliyin üzərində cəmləşir”.

Dilçiliklə etnologiyanın orta q mövzularını misal gətirərək bunların “daxili” deyil, məhz “xarici dilçiliy”ə aid olduğunu göstərən F.de Sössür sonuncunun

qarşısında daha bir sıra mühüm problemlərin (məsələn: dil və siyasi tarix; dil və kilsə, məktəb və s.; dillərin coğrafi yayılması...) dayandığını da bildirir. Bununla belə, xatırlatmağı unutmur ki, həmin problemlərin həlli nə qədər əhəmiyyətli olsa da, “onlarsız dilin daxili orqanizminin dərk olunmayacağını düşünmək də səhv olardı”.

“Kurs” müəllifi dil haqqındakı elmdə “nəyin xarici, nəyin isə daxili olduğunu izah etmək üçün” özünün şahmat oyunu ilə əlaqədar klassik müqayisəsini verir:

“Həmin oyunun Avropaya Hindistandan keçməsi xarici faktdır, əksinə, oyunun sisteminə və qaydalarına daxil olan nə varsa daxilidir. Əgər mən ağacdan olan fiqurları fil sümüyündən olan fiqurlarla dəyişsəm, həmin dəyişiklik oyunun sisteminə heç bir təsir göstərməyəcəkdir. Lakin əgər fiqurların sayını azaltsam, yaxud artırsam, bu cür dəyişiklik oyunun “qrammatika”sını dərindən sarsıdacaqdır”.

F.de Sössür, demək olar ki, bütün elmlərin öz obyektinə və ya predmetinə münasibətində ümumi olan daha bir məsələyə də aydınlıq gətirərək deyir:

“Bizim öyrəndiyimiz elmin konkret predmeti hər bir kəsin beynində əks olunan sosial məhsul, yəni dildir. Lakin həmin məhsul hər bir dil qrupunda özünəməxsusdur: bizə konkret olaraq müxtəlif dillər verilmişdir. Dilçi imkan daxilində daha çox dil bilməlidir ki, üzərində müşahidə aparmaq və aralarında müqayisə etmək yolu ilə onlarda universal olan hər şeyi üzə çıxarsın”.

Dil haqqındakı elmi hər birinin ayrıca predmeti olmaqla iki yerə ayıran, öz sözləri ilə desək, “iki dilçilik fərqləndirən”, F.de Sössür əvvəlki adlarını (yəni: “həqiqi” dilçilik və nitq dilçiliyi; “daxili” dilçilik və “xarici” dilçilik) saxlamaqla yanaşı, bunlardan birincisini “statik dilçilik”, ikincisini isə “təkamül dilçiliyi” adlandırmağın mümkünlüyünü də qeyd etdikdən sonra göstərir ki, “lakin eyni obyektə aid olan, ikili səciyyəyə malik hadisələrin qarşılaşmasını və kəsişməsini kəskin şəkildə nəzərə çarpdırmaq üçün biz “sinxron” dilçilik və “diaxron” dilçilik terminlərinə üstünlük veririk. Bizim elmimizin statik aspektinə aid nə varsa sinxron, təkamülə aid olan isə diaxrondur”.

Dahi dilçi sinxron dilçilik (və onun obyektini) ilə diaxron dilçiliyi (və onun obyektini) fərqləndirərkən daha bir şahmat müqayisəsi aparır:

“Şahmat partiyasında istənilən konkret mövqe onunla səciyyələnir ki, həmin mövqe taxta üzərində əvvəl olandan qətiyyənlə asılı deyil, konkret vəziyyətin hansı yolla baş verməsi əhəmiyyət daşıyır.

Ümumi dilçilik

...Şahmatçının müəyyən gediş edərək, taxta üzərindəki münasibətlər sisteminə təsir etmək imkanı var. Dildə isə belə əməliyyat mümkünsüzdür: onun “fiqurlar”ı stixiya ilə, təsadüfən hərəkət edir, daha doğrusu, dəyişir”.

“Kurs” müəllifi sübut etmişdir ki, “sinxron dilçilik eyni bir kollektivin şüurunda qəbul edilən, qarşılıqlı şəkildə mövcud olan elementləri əlaqələndirən və sistem yaradan, məntiqi və psixoloji münasibətlərlə məşğul olmalıdır.

Diaxron dilçilik, əksinə, zamanca bir-birinin ardınca gələn və eyni kollektiv şüurun qəbul etmədiyi, yəni ardıcıl olaraq biri digərini əvəz etməklə yanaşı, bütöv olaraq sistem yaratmayan elementləri əlaqələndirən münasibətləri öyrənməlidir”.

Beləliklə, F.de Sössür dil haqqındakı elmin 1) dil dilçiliyi – “daxili” dilçilik – statik dilçilik – sinxron dilçilik və 2) nitq dilçiliyi – “xarici” dilçilik – təkamül dilçiliyi – diaxron dilçilik olmaqla iki yerə bölündüyünü, daha doğrusu, onun metodoloji təbiətindən irəli gələrək “iki yolla getməli olduğu”nu göstərir. Lakin xüsusi olaraq xəbərdarlıq edir ki, “eyni zamanda iki yolla getmək olmaz”, ya birinci, ya da ikinci yolla gedilməlidir.

Dahi dilçinin təliminə irad tutulur ki, o, dilçiliyin – “həqiqi” dilçiliyin obyektini (bunun ardınca isə predmetini) o zamana qədər qəbul edildiyindən (və əslində, layiq olduğundan) xeyli məhdudlaşdırmaqla dil haqqındakı elmin səlahiyyətini fəvqəladə dərəcədə azaltmışdır. Həmin iradla razılaşmaq ona görə çətindir ki, “Kurs” müəllifi dilçiliyin “əsl və yeganə obyektini”ni kəşf edərkən məqsədi onun maraq dairəsini daraltmaq yox, elmin, üzərində yüksəlməli olduğu bünövrənin möhkəmliyini təmin etmək idi. Dil nəinki nitqdən, ümumən nitq fəaliyyətindən fərqləndirilib ayrıca tədqiqat obyektinə, yaxud predmetinə çevrilməyəydi, dilçilik (lingvistik) insanlar arasında “ən mühüm ünsiyyət vasitəsi” olan hadisənin tədqiqinə maraq göstərən elmlərdən heç bir xüsusi üstünlüyə malik ola bilməzdi.

“Kurs”un iki tərtibçisindən (və müəllifin bilavasitə tələbələrindən) biri – Şarl Balli yazırdı ki, hər hansı dilin araşdırıcısının “bu dilin keçmişi barəsində kiçik belə, təəvvürü olmamalıdır. O, dilin mədəniyyətlə və həmin dilin funksionallaşdığı cəmiyyətlə əlaqəsindən tamamilə imtina etməlidir ki, bütün diqqətini dil simvollarının qarşılıqlı əlaqəsi üzərində cəmləyə bilsin”.

F.de Sössür ənənələrini davam etdirən strukturalistlər dilçiliyin predmetini daha da məhdudlaşdırdılar. Məsələn, Amerika deskriptiv dilçiliyinin yaradıcısı Leonard Blumfeld israr edirdi ki, dil haqqındakı elmin predmeti “nitq orqanlarının istehsal etdiyi səsdır”. Danimarka strukturalisti Lui Yelmslev

isə yazırdı: “Dilçilik dili dildənkənar (yəni fiziki, fizioloji, psixoloji, məntiqi, sosioloji) konqlomerat hadisə yox, özlüyündə əhəmiyyəti olan bütöv kimi ehtiva eləməyə cəhd etməlidir”.

Lakin keçən əsrin ortalarından sonra dili öyrənən multidissiplinar “təlimlər”in (etnolinqvistika, sosiolinqvistika, psixolinqvistika, linqvopoetika və s.) ya təşəkkülə, ya da yeni formatda ortaya çıxmaları o demək idi ki, strukturalistlərin (və onların patriarxı F.de Sössürün) metodoloji “yasaqlar”ına artıq o qədər də məhəl qoyulmur. Və dil haqqındakı elmin fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsini təmsil edən “təlimlər” belə hallarda, bir qayda olaraq, V.fon Humboldta əsaslanırlar.

Keçən əsrin 60-cı illərində “dil haqqında yeni təlim”i – transformativ dilçiliyi yaradan amerikalı Noam Xomski bu iddiada oldu ki, “dilə yiyələnmiş uşaq kimi dilçinin də vəzifəsi danışan- dinləyənin bildiyi və real işlətmədə istifadə etdiyi işlənmə faktlarından onun əsasında dayanan sistemin qaydalarını aşkarlamaqdan ibarətdir”.

Müasir dövrdə dil haqqındakı elmin predmeti problemini V.fon Humboldtun irəli sürdüyü “qeyri- məhdudluq”la F.de Sössürün tətbiq etdiyi “məhdudluq” arasındakı, əgər belə demək mümkünsə, geniş və dar miqyasların polemikası həll edir. Bu isə o deməkdir ki, dilçilik (linqvistika) işarələr sistemi olan dilin tədqiqində qazandığı kifayət qədər mükəmməl təcrübəyə dayanaraq nitq fəaliyyəti adlanan hədsiz-hüduzsuz (amorf) bir sahədə əlaqədar elmlərlə əməkdaşlığın hüduqlarını durmadan genişləndirməkdədir.

Lakin dil haqqındakı elmin digər elmlərlə əməkdaşlığı yalnız onun obyektivi miqyasında mümkündür, predmetinə gəldikdə isə bu cür əməkdaşlıq üçün hələ ki elə bir metodoloji əsas təsəvvürə gəlmir.

I.

Dilçiliyin tarixi

Hər hansı elmin tarixi yalnız onun yaranması və inkişafının artıq keçmişdə qalmış donuq mənzərəsi deyil, həm də üzü gələcəyə elə bir müfəssəl yol xəritəsidir ki, aparılacaq araşdırmaları ən azı ümumi konturları ilə proqnozlaşdırmağa imkan verir. Keçmiş həmişə istənilən elmin timsalında gələcək üçün kifayət qədər mükəmməl ideyalarla yanaşı, çoxlu sayda problemlər də qoyub gedir ki, əslində, hər bir problemin həlli yeni problemlərin ortaya çıxması ilə müşayiət olunur.

Dil haqqındakı elmin tarixinin mövcud dövrləşdirilmə təcrübələri bir-birindən mahiyyətcə fərqli iki prinsip təqdim edir ki, onlardan biri “subyektiv”, ikincisi isə “obyektiv” prinsipdir. “Subyektiv” prinsip, nə qədər paradoksal görünsə də, xüsusi məktəb, yaxud cərəyan yaratmış görkəmli dilçilərin təcrübəsində özünü göstərir. Və bunun ən parlaq nümunəsi “Ümumi dilçilik kursu”nun əvvəllindəki “Dilçilik tarixinə ümumi bir baxış”da F.de Sössürün verdiyi dövrləşdirmədir ki, burada “tarix” “Kurs”un (və onun müəllifinin) təmsil etdiyi elmi- nəzəri görüşlər mövqeyindən dərk olunaraq qiymətləndirilir. Yaxud deyə bilərik ki, N.Xomskinin “Dil və təfəkkür”ündə dilçiliyin tarixini “keçmiş”, “indi”, hətta “gələcək” mövqeyindən dəyərləndirmə təcrübəsi özünəməxsus dövrləşdirmə cəhdi olub, mahiyyət etibarilə, “subyektiv” xarakter daşıyır.

İkinci prinsipə, bir qayda olaraq, hər hansı dil nəzəriyyəsinə neytral münasibət göstərən dilçilik tarixi mütəxəssislərinin dövrləşdirilmələrində riayət edilir.

Lakin məsələ burasındadır ki, “subyektiv” (bu, tamamilə təbiidir) dövrləşdirmələrdə olduğu kimi, “obyektiv” dövrləşdirmələrdə də müəyyən fərqlər müşahidə olunur ki, bunun da müxtəlif səbəbləri içərisində, görünür, biri daha əsasdır: dilçilik tarixinin fakturası həm məkan, həm də zaman baxımından, həqiqətən, mükəmməl dövrləşdirməyə yatmayacaq qədər pərakəndədir; odur ki, hər bir dövrləşdirici həmin faktura pərakəndəliyində, bir qayda olaraq, ona daha yaxın olan milli dilçilik ənənələrinə üstünlük verməyə çalışır ki, bu bəzən, məsələn, keçmiş sovet dilçiliyinin təcrübəsində

özünü bütün vulqarlığı ilə göstərdiyi kimi, bilavasitə ideoloji məqsədlərdən irəli gəlir.

Bizim fikrimizcə, dil haqqındakı elmin tarixini aşağıdakı dövrlərə bölmək həmin tarixin təkamül akkordlarını daha dəqiq nümayiş etdirir:

1. Dilçiliyin təşəkkülü (yazının meydana çıxmasından, xüsusilə “qrammatika” və “filologiya”dan müqayisəli dilçiliyə qədər).

2. Dilçiliyin təkamülü (Vilhelm fon Humboldtdan Ferdinand de Sössürə qədər).

3. Dilçiliyin “tənəzzülü” (struktur dilçilik məktəblərindən dilçiliyin müxtəlif elm sahələri ilə əməkdaşlığı əsasında meydana gəlmiş müasir multidissiplinar sahələrə qədər).

Həm birinci, həm də üçüncü dövr dil haqqındakı elmin başqa elmlərlə sıx kontaktda olması ilə səciyyələnir, lakin fərq burasındadır ki, bir neçə min il davam edən əvvəlki dövrdə dil haqqındakı elm öz diferensial keyfiyyətində təzahür etməkdən, demək olar ki, məhrumdur, halbuki ikinci dövrdə – təxminən bir əsr ərzində keçirdiyi intensiv diferensiasiya prosesi imkan verir ki, başqa elmlərlə ideya-metodoloji əlaqələrinin get-gedə daha da gücləndiyi üçüncü dövrdə dilçilik özünün hər cəhətdən müstəqilliyini nümayiş etdirmiş olsun.

Bununla belə, bütövlükdə elmin inkişafı üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğu etiraf edilsə də, multidissiplinar araşdırmaların geniş meydan aldığı üçüncü dövr, nəticə etibarilə, daha çox dil haqqındakı elmin “əsl və yeganə obyektini” nə marağın azalması, dilçiliyin tənəzzülü təsəvvürünü yaradır. Lakin unutmaq olmaz ki, heç bir elm heç zaman düşdüyü böhrana güzəştə getmir.

1. Dilçiliyin təşəkkülü

Dilçiliyin təşəkkülündən bəhs edərkən, əminliklə deyə bilərik ki, ilk istedadlı (və “əsər”ləri bizim dövrümüzdə qədər gəlib çıxmış son dərəcə məhsuldar) dilçilər şifahi nitqi yazılı nitqə çevirənlər olmuşlar ki, onların fəaliyyətinin həm dərin, həm də müəyyən qədər üzə çıxan izlərinə tarixin müxtəlif dövrlərində olduğu kimi dünyanın da artıq hər kəsə məlum olan müxtəlif yerlərində təsadüf edilir.

Piktoqrafik (şəkli) yazılardan ideoqrafik, ideoqrafik yazılardan sillabik (heca), sillabik yazılardan fonetik (hərfi) yazılara keçidin xronologiyası, ən ümumi şəkildə belə, qədim dövrlərdə dilin strukturunu öyrənmək baxımından nə qədər ciddi linqvistik işlərin görüldüyü barədə zəngin təsəvvür yaradır. Cümlənin mətndən (qeyd edək ki, ən qədim piktoqrafik yazılarda nitq vahidinin əvvəl mətn, sonra cümlə, yaxud da cümlə – mətn olduğunu güman etməyə hər cür əsas vardır), sözün cümlədən, hecanın sözdən, səsin hecadan ayrılması (və eyni zamanda həmin ardıcılığın səs – heca – söz – cümlə – mətn şəklində əksinə dərkini), heç şübhəsiz, praktik vərdişlərlə yanaşı, primitiv də olsa, müəyyən nəzəri ümumiləşdirmələr tələb edir. Və əgər onu da nəzərə alsaq ki, yazının icadı, işlədilməsi və mühafizəsi ilk dövrlərdə əsasən dini-ruhani missiya daşıyan yüksək təbəqələrin səlahiyyətində olmuşdur, onda dilin bu vizual rəmzlərinə zaman-zaman həm də mistik funksiya hopdurulduğu barədə düşünmək mümkündür.

Qədim dövrlərdə dilçilik təsəvvürlərinin təşəkkülünün birinci səbəbi yazıya (və əlifbaya) olan ehtiyacın aradan qaldırılması idisə, ikinci səbəbi, heç şübhəsiz, yazılı (ədəbi, yaxud da standart) dil probleminin həlli olmuşdur.

Müşahidələr göstərir ki, yazı nə zaman, eləcə də hansı regionlarda inkişaf edib, yazılı (ədəbi) dil çiçəklənmişsə, həmin zamanlarda və regionlarda dillə bağlı təsəvvürlərin də miqyası son dərəcə genişlənmiş, lüğətlər, qrammatikalar, hətta dilin üslubi təzahürlərinə dair mülahizələr meydana çıxmışdır. O da məlumdur ki, məqsəd hər yerdə və hər dövrdə ədəbi dil normativliyini, eləcə də stilistik elitarizmi “qara camaatın” pozuculuğundan qorumaq üçün qaydalar müəyyənləşdirmək olmuşdur ki, həmin qaydalar, nəticə etibarilə, dilçiliyin ən qədim, ən mühüm və həmişə müasir olan sahələrinin – leksikologiya, qrammatika və üslubiyyatın əsasını qoymuşdur.

Əlbəttə, qədim dövrlərdə yaranan ənənə üzrə klassik ədəbi (yazılı) mətnləri, bir tərəfdən, qrammatika öyrənirdisə, digər tərəfdən, filologiya

araşdırırdı ki, onun məqsədi həmin mətnlərin bütövlükdə orqanizmini təhlil edərək onların bədii strukturu, fərdi üslubi texnologiyaları, tekstoloji səhihliyi və s. barədə ciddi elmi məlumatlar əldə etmək idi.

Qədim Mesopotamiyada da, Çində də dilçilik təsəvvürlərinin mövcudluğu heç bir şübhə doğurmur, lakin dil haqqındakı elmin baniləri olaraq qədim hindlilərdən başlamaq özünü ona görə daha çox doğruldur ki, həmin dilçilik ənənəsi istər Mesopotamiya, istər Çin, istərsə də sonrakı ənənələrdən müqayisə edilməyəcək qədər davamlı, ardıcıl olmaqla yanaşı, dil haqqındakı elmin təşəkkülünə bilavasitə təsir göstərmişdir.

Qədim hind dilçiliyinin e.ə.I minilliyin ortalarındakı inkişaf səviyyəsini sanskritin – müqəddəs kitabların (vedaların) yazıldığı qədim hind ədəbi dilinin normalarına həsr olunmuş Panini qrammatikası (e.ə. IV əsr) bütün miqyası ilə nümayiş etdirir. Və həmin qrammatikanın, görünür, ən böyük məziyyəti yazı kanonları hüdudundan kənara çıxaraq danışq səsləri barədə də ətraflı məlumat verməsidir ki, bu, müqəddəs mətnlərin eyni zamanda düzgün ifası ehtiyacından irəli gəlirdi. Heç də təsadüfi deyil ki, Panini (ümumən qədim hind) qrammatikası XVIII əsrin sonlarından etibarən hind- Avropa dilçiliyinə ilk növbədə fonetik təhlillərin öz dövrünə görə inanılmaz dərəcədə elmiliyi ilə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Panini öz qrammatikasını, yadda saxlamaq asan olsun deyə, nəzmlə yazmış, janrın tələblərinə uyğun olaraq müəyyən ifadə – obrazlara müracət etmişdir.

Hind dilçilik ənənəsini Vararuçi Katyayana (e.ə. III əsr), Patancali (e.ə. II əsr), Bharthari (I əsr), Amara (V əsr) və başqaları davam etdirmişlər.

Ağamusa Axundov yazır:

“Qədim hind dilçiliyi vedanqlarında məxrəc yeri, fəal danışq üzvü (kapana), partlayan (sthana), sürtünən və ya novlu, sait, yarım sait, samit, heca və s. fonetik anlayışlara rast gəlmək mümkündür.

Danışq səslərinin fiziologiyası yaxşı izah edilirdi. Qədim hind dilçiləri fəal danışq üzvü kimi dil ucunu (jihvaga), dil ortasını (jihva- madhua), dilkökünü (jihva-mula), qeyri-fəal danışq üzvlərindən dişləri (danta), sərt damağı (talū), yumşaq damağı (hamu-mula) göstərirdilər. Maraqlıdır ki, onlar dişlərlə birlikdə diş yuvaqlarını – alveolları da qeyd edir, dodaqlardan isə alt dodağı fəal, üst dodağı qeyri-fəal danışq üzvü hesab edirdilər.

...Onlar müxtəlif mühitdə mövcud olan səs dəyişmələrinin təsnifini verməyə də müvəffəq olmuşlar”.

Ümumi dilçilik

Saitlə samiti bir-birindən dəqiq fərqləndirən qədim hindlilər birinciyə ona görə üstünlük verirdilər ki, o, heca əmələ gətirir.

Dilin qrammatik quruluşuna gəldikdə, ilk növbədə, sözlər nitq hissələri olmaq etibarilə adlara (naman) və feillərə (akhayata) bölünür, kök və şəkilçilər fərqləndirilir, hal, zaman və şəkil kateqoriyaları barədə məlumat verilirdi.

Qədim hind dilçiliyinin bir mühüm tarixi (və o səviyyədə də müasir) dəyəri ondadır ki, öz araşdırmalarını bütün dövrlərin ən mükəmməl ədəbi dili olan sanskrit üzərində aparmışdır. Yeni dövrün əvvəllərindən etibarən Avropada sanskritlə, ümumən qədim hind sivilizasiyası ilə başlayan tanışlıq, xüsusilə XIX əsrin əvvəllərində müqayisəli metodun kəşfi qədim hind dilinin (və dilçiliyinin) dərindən öyrənilməsinə gətirib çıxardı ki, bu da ümumən dil haqqındakı elmin yeni dövrdəki inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmiş oldu.

Qədim hindlilərdən sonra dil haqqındakı elmin tarixində ən mühüm fəaliyyəti, heç şübhəsiz, qədim yunanlar göstərmişlər. Və sanskrit kimi qədim yunan dili də dilçilik təsəvvürlərinin yaranıb inkişaf etməsi üçün hər cür əsas verirdi. Ümumən dünya sivilizasiyası tarixində özünəməxsus möhtəşəm bir yer tutan antik mədəniyyəti dil barəsindəki müxtəlif səciyyəli mülahizələrdən kənarında təsəvvür etmək mümkün deyil.

Qədim yunan dilçiliyi özündə, prinsip etibarilə, iki məktəbi ehtiva edir ki, həm yaranma tarixinə, həm də qarşısına qoyduğu problemlərin miqyasına görə onlardan birincisi, əgər belə demək mümkünsə, fəlsəfi məktəbdir. Heraklit, Demokrit, Palton və Aristotel kimi dahi filosofların dil barəsindəki fikirləri üzərində yüksələn qədim yunan fəlsəfi dilçilik məktəbini maraqlandırmış əsas məsələ əşyalarla onların adları və adlandırılmaları arasında əlaqənin olub-olmaması idi. Məsələn, Heraklitə görə, ad əşyalara onların təbiətindən çıxış edilərək verilir və təsadüfi səciyyəyə daşımır. Demokrit isə əmin idi ki, əşya ilə onun adı arasında heç bir əlaqə yoxdur.

Platon özünün “Kratil” əsərində həmin məsələyə, görünür, dövrün gərgin polemikalarla müşayiət olunan fəlsəfi marağını nəzərə alaraq geniş yer ayırmış, mübahisəni Sokrata istinadla adla əşyanın təbiəti arasında sıx əlaqənin olması xeyrinə həll edərək göstərmişdi ki, “yeni sözləri də məhz o adamlar yaradırlar ki, əşyaların təbiətinə bələddirlər”.

Antik fəlsəfənin ən nəhəng siması Aristotel isə bir sıra digər məsələlərdə olduğu kimi bu məsələdə də öz dahi sələfi ilə razılaşmayaraq (və tamamilə doğru olaraq) təsbit edir ki, əşya ilə onun adı arasında daxili bağlılıq yoxdur və adlar əşyalara heç bir məntiqi əsas olmadan, yalnız adətə görə verilir.

Aristotel həm qrammatika, həm də üslubiyyat (əslində, filologiya) məsələlərilə dərindən məşğul olmuşdur. Onun qrammatika barədəki təsəvvürləri isə məntiq görüşlərinin bilavasitə davamıdır. Sözləri adlar, feillər və bağlayıcılar (buraya leksik mənası olmayan “sözlər”i daxil edirdi) olmaqla təsnif edən dahi mütəfəkkir onların hallanmasından bəhs edərkən həm ismin hallarını, həm də feilin təsriflənməsini (xüsusilə zamana görə) nəzərdə tutur, üç cins forması (kişi, qadın və aralıq) fərqləndirirdi.

Aristotelin ümumi filoloji mülahizələri sistemli şəkildə onun məşhur “Poetika”sında əks olunmuşdur ki, burada tədqiqat materialı olaraq antik yunan ədəbiyyatının bütün dövrlər üçün örnək olan hər cəhətdən mükəmməl dil-üslub təcrübəsinə istinad edilir.

Qədim yunan dilçiliyinin ikinci məktəbini İskəndəriyyə qrammatikası təmsil edir. Və yunan dilini araşdıran İskəndəriyyə qrammatikaçıları sırasında Samofrakiyalı Aristarx (e.ə. II əsr), Frakiyalı Dionisi (e.ə. I əsr), Apolloni Diskol (II əsr) məşhurdur. Yunanıstanlılardan fərqli olaraq iskeandəriyyəliyə dil məsələlərinə ümumi fəlsəfi mövqedən yanaşmamış, yüzillərlə tarixi olan nəticəsiz polemikalara baş qoşmaqdan imtina etmişlər. Əvəzində isə, Frakiyalı Dionisinin cümləyə verdiyi tərif qrammatika kitablarında hələ də işlənməkdədir. Danışq səslərini sait, samit və yarım saitlərə bölən İskəndəriyyə qrammatikaçıları aşağıdakı nitq hissələrini də fərqləndirirdilər: 1) ad, 2) feil, 3) feli sifət, 4) artikl, 5) əvəzlik, 6) önlük, 7) zərf və 8) bağlayıcı.

İskəndəriyyə eyni zamanda özünün ümumfiloloji araşdırmaları ilə də tanınmışdır.

Qədim yunan dilçiliyinin, xüsusilə İskəndəriyyə qrammatikasının qədim hind dilçiliyi (qrammatikası) ilə əlaqəsi, çox ehtimal ki ümumiyyətlə olmamışdır, lakin XVIII əsrin sonlarına doğru Avropada qədim hind mədəniyyətilə tanışlıq tezliklə o qədər də təəccüblü görünməyən belə bir təsəvvürün yaranmasına səbəb oldu ki, qədim hind qrammatikası əvvəl yunan, sonra isə latın ənənələrinə əsaslanan qrammatikanın “arxetip”idir. Və odur ki, ümumi hind-Avropa ənənəvi qrammatikasının sanskrit, qədim yunan və latın dilləri kimi zəngin ədəbi təcrübəsinə, mükəmməl fonetik, leksik və qrammatik strukturunun təsvirinə dayanan təxminən 2500 illik tarixi bərpa edilmiş oldu.

VII əsrdə ərəb xilafətinin təşəkkülü ilə meydana çıxmağa başlayan ərəb- müsəlman dilçiliyi özünün yüksək inkişaf mərhələsinə IX–XI əsrlərdə çatmışdır. Maraqlıdır ki, bəzi mütəxəssislər həmin dilçiliyi “Şərq ölkələri üçün

Ümumi dilçilik

qədim dilçilik” hesab edirlər. Lakin bu fikirlə ilk növbədə ona görə razılaşımaq çətinidir ki, qədim hind dilçiliyinin yarandığı Hindistan da Şərqi ölkəsidir; ikincisi və ən mühümü, dilçilik tarixi, əslində, böyük ənənələrin ümumi varisliyinə əsaslanır; nəhayət, üçüncüsü isə, ərəb-müsəlman sivilizasiyası öz inkişafının kamil dövründə həm qədim Şərqi, həm də Qərbi mədəniyyətlərini kifayət qədər dərindən mənimsədiyinə görə nə qədər sami mənşəli ərəbcəyə (hərçənd bu dilçilik fars və türk dillərini tədqiq ənənəsinə də malikdir) əsaslanarsa da, ərəb-müsəlman dilçiliyi universal xüsusiyyətlər daşıyırdı. Ancaq bir məsələ də var ki, necə ki qədim hind dilçiliyi sanskriti, qədim yunan dilçiliyi isə antik yunan müəlliflərinin əsərlərinin dilini əsas götürürdülər, ərəb-müsəlman dilçiləri üçün də klassik nümunə “Qurani-Kərim”in dili olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, dilçilik tədqiqatlarının məqsədi hər hansı bir dili bütün təzahürlərilə öyrənmək yox, mükəmməl dil hadisələrini təhriflərdən qorumaq üçün çox hallarda “qadağanedicisi” qaydalar tərtib etmək idi. Və ərəb-müsəlman dilçiliyini həmin mənada da qədim dövrə “daxil etmək” yox, bu dövrə məxsus universal dilçilik “üslub”unun bilavasitə davamı saymaq olar.

A.Axundov yazır:

“Ərəblər səs və hərfi bir-birindən kəskin surətdə fərqləndirirdilər ki, bu, hind və yunan dilçilik məktəbləri ilə müqayisədə nisbətən ciddi irəliləyiş idi. Onlar hər bir danışığı səsində iki momenti – səslənmə və səsə mənalılığın anlaşılması momentlərini qeyd edirdilər.

Sait və samitləri bir-birindən fərqləndirən ərəb alimləri xüsusən samitlərin əmələgəlmə yerlərini çox dəqiqliklə göstərirdilər”.

Doğrudur, ərəb-müsəlman dilçiliyi, ilk növbədə, səciyyəvi quruluşu olan ərəb dilinin xüsusiyyətlərinə əsaslanırdı, lakin onu təmsil edən dilçilər arasında farslar (məsələn, Sibaveyhi), türklər (məsələn, Xətib Təbrizi) olduğu kimi, fars və türk dillərinin tədqiqinə maraqlı da güclü olmuşdur. Lakin həm mənşə, həm də tipologiya etibarilə ərəbcədən fərqlənən bu dillərin ərəb qrammatikası, eləcə də lüğətçiliyi ənənəsi ilə öyrənilməsi ciddi metodoloji problemlər yaradırdı ki, məsələn, biz bunu Mahmud Kaşğarının “Divanilüğət it-türk” (XI əsr) əsərinin quruluşunda görürük. Belə ki, görkəmli dilçi öz lüğətini tərtib edərkən ərəb dili lüğətlərini əsas götürdüyündən türk sözlərini məhz ərəb fonetik qəlibində təqdim etməyə məcbur olmuşdur.

Sual oluna bilər ki, ərəb-müsəlman dilçiliyi bu qədər geniş texnoloji imkanları ilə müqayisəli-tarixi tədqiqat metoduna nə üçün yaxınlaşa bilmədi... Nə qədər mübahisəli tərəfləri olsa da, bu suala yalnız bir

ağılabatan cavab vermək olar ki, həmin dilçilik bütün tarixi boyu qohum dillərin müqayisəsindən tamamilə kənar qaldı... Və ardıcıl müqayisəyə cəlb edilmiş ərəb, fars və türk dilləri heç tipoloji səviyyədə, başqa sözlə, dil universalialarını müəyyən etmək səviyyəsində də ona görə az-çox əhəmiyyətli bir irs qoya bilmədi ki, orta əsrlərdə hind-Avropa dilçiliyinin latın dili əsasında formalaşmış qrammatik kanonlar vasitəsilə bütün hind-Avropa dillərinin köklərinə enmək imkanları olduğu halda, ərəb dilinə dayanan ərəb-müsəlman dilçiliyi müxtəlif tipoloji quruluşa malik dilləri belə, ərəb dili mənşəyinə bağlamaq kimi absurd cəhdlərdən uzağa gedə bilmədiyinə görə tipoloji müqayisə imkanlarını da itirdi.

Ümumən türk dilçiliyi kimi, Azərbaycan dilçiliyi də XIX əsrə, hətta bir sıra məsələlərdə XX əsrin əvvəllərinə qədər ərəb-müsəlman dilçiliyinin tərkib hissəsi olaraq inkişaf etmişdir.

Antik dövrdə başlayan əşya ilə onun adı arasındakı münasibət barədə mübahisələr orta əsrlərdə yeni məzmununda bir daha canlanır ki, bunun ən səciyyəvi nümunəsi realistlərlə nominalistlərin XI–XII əsrlərdəki polemikasıdır. Realistlərin (onların başçısı Kenterberi yepiskopu Anselim idi) fikrincə, real şəkildə məfhum mövcuddur, müvafiq əşya və ya hadisə isə onun sönük obrazından başqa bir şey deyil. Nominalistlər (onların başçısı Kompyenli Rosselin idi), əksinə, real olaraq əşya və ya hadisəni qəbul edir, lakin məfhumun müvafiq əşya və ya hadisənin xassələrini əks etdirmədiyi fikrini də irəli sürməklə səhvə yol verirdilər. Əqidəcə nominalistlərə yaxın olan konseptualistlər (onların başçısı Pyer Abelyar olmuşdur) isə əmin idilər ki, məfhumlar əşya və ya hadisələrin xassələrinin ağıl vasitəsilə dərk olunaraq yaradılmış obrazdır.

Həmin mübahisənin heç bir demokratik (və açıq) fəlsəfi mükəlliməni yaxın buraxmayan orta əsrlər xristian – kilsə ehkamlarının hakim olduğu bir şəraitdə getdiyini nəzərə alsaq, təsəvvür etmək çətin deyil ki, bu mübahisələrdə səslənən, mövcud ehkamlardan az-çox fərqli hər hansı mövqə nə qədər amansızlıqla təqib edilmişdir.

Yalnız elmin deyil, ümumən yaradıcılığın bütün növlərinin öz ilhamını kilsədən almalı olduğu orta əsrlər Avropasında dilçiliyi katolisizmin dilinə - latın dilinə aid qrammatika kitabları, daha doğrusu, dərsləklər təmsil edirdi. Onların yeganə məqsədi latınca “düzgün danışmaq və yazmaq sənət”ni öyrətmək idi. Vulfar latın əsasında xalq danışığı dillərinin XIII əsrdən başlayaraq milli ədəbi dillərə çevrildiyi – italyanca, ispanca, fransızca kimi

Ümumi dilçilik

yeni (və enerjili) dillərin formalaşaraq onu canlı ünsiyyətdən sürətlə sıxışdır-dıqları bir şəraitdə klassik latınca tədqiqat obyektinə olaraq da qrammatikaya yeni bir material vermək imkanında deyildi. Lakin kökü çox dərinlərdə olan bu dilin kifayət qədər mükəmməl (və sxolastik) qaydaları ciddi məntiqi prinsiplərə dayandığından müəyyən əsas yaradırdı ki, ümumən dil strukturu üçün “etalon” olaraq qəbul edilsin. Və burada Roma kilsəsinin beynəlxalq nüfuzu da, heç şübhəsiz, az rol oynamırdı.

XIV əsrdən başlayıb XVI əsrə qədər, yüksələn xətlə gedən Avropa İntibahı dil haqqındakı elmin də inkişafına əhəmiyyətli təkan verdi ki, onlardan birincisi antik mədəniyyətə son dərəcə böyük marağın əmələ gəlməsi, xüsusilə qədim yunan və Roma ədəbi mətnlərinin öyrənilməsi idi. İkinci məhsuldar cəhd olaraq yeni təşəkkül tapmış Avropa ədəbi dillərinin – alman, fransız, ingilis və s. qrammatikalarının tərtib edilməsi sayıla bilər. Və nəhayət, üçüncüsü, İntibah yüzillərində geniş vüsət alan dünya səyahətləri, onun nəticəsi olan coğrafi kəşflər ümumən dünyanın dil mənzərəsi barədəki təsəvvürləri o vaxta qədər görünməmiş bir miqyasda genişləndirdi. Odur ki, İntibahdan sonrakı dövrdə – XVII–XVIII əsrlərdə dil haqqındakı elm onu, demək olar ki, heç bir tərəddüdsüz müasir dövrə qədər gətirib çıxaran ardıcıl tərəqqi yoluna qədəm qoyur.

Göründüyü kimi, bir tərəfdən, hər bir dövr üçün zəruri olan praktik qrammatikaların, lüğətlərin tərtibi işi davam etdirilir (və başlıcası odur ki, yeni kəşf edilmiş, ya da yeni təşəkkül tapmış dillərə də tətbiq olunur), digər tərəfdən, dilçilik araşdırmalarının yeni nəzəri-metodoloji səviyyəyə yüksəlməsi üçün münbit şərait yaranır.

Dilin quruluşunu sadəcə təsvir etmək, mötəbər mətnlər əsasında nümunəvi qaydalar yaradaraq onlara əməl olunmasını tələb etmək öz- özlüyündə böyük təcrübəyə malik olduğu kimi, dil hadisələrinə fəlsəfi mövqedən baxışın da, məlumdur ki, müəyyən ənənələri vardır. XVII–XVIII əsrlərdə rəasionalizm və sensualizm fəlsəfi cərəyanlarının dilə (və dilçiliyə) müdaxiləsi bu baxımdan tamamilə təbii sayıla bilər.

Fransadakı Por-Royal monastrının rahiblərindən məntiqçi Antuan Arno ilə dilçi Klod Lanslonun 1660-cı ildə nəşr etdirdikləri “Ümumi və rəasional qrammatika” kitabı dilçilikdə rəasionalizmin, E.B.Kondilyakın (1715–1780) qrammatikası isə sensualizmin təzahürü hesab edilir. Rəasionalistlər bilavasitə faktlardan deyil, ümumi məntiq və ya prinsiplərdən çıxış etdikləri halda, sensualistlər fərdiliyə, hisslər, duyğularla qavranılan xırdalıqlara qədər getməyə üstünlük verirdilər.

Əlbəttə, rasionlizmin qrammatikadakı mövqeyi kifayət qədər güclü olmuş, sonralar da bir sıra qrammatika kitablarında məhz məntiqə əsaslanılmışdır.

“Ümumi və rasionl qrammatika” və ya Por-Royal qrammatikasında qədim yəhudi, qədim yunan, latın və fransız dillərinin materiallarından istifadə edilərək ümumən dilin fonetik, morfoloji və sintaktik quruluşu barədə mükəmməl təsəvvür yaradılır. Lakin həmin təsəvvür mükəmməlliyi dildən çox, məntiqin qanunlarına görə başa gəldiyindən, nəticə etibarilə, dilin quruluş mexanizmini öyrənmək təşəbbüslərinin qarşısını almaqla dil haqqındakı elmin öz obyektinə lazımi səviyyədə nüfuz etməsinə mane olmuşdur.

Lakin XX əsrin ortalarında N.Xomski (və tərəfdarları) Por-Royal qrammatikasının bu “zəif” cəhətini onun məhz güclü tərəfi kimi araşdırmaya cəlb etməklə “yeni dilçiliy”in (törədici qrammatikanın) əsas mənbələrindən birinə çevirməyə cəhd göstərmişlər. N.Xomski yazırdı:

“Fəlsəfi qrammatikaya qarşı onun latın yönli olması ilə bağlı ittiham irəli sürmək xüsusilə gülüncdür. Əslində, orijinal əsərlərin, xüsusilə Por-Royal qrammatikasının və məntiqinin fransız dilində yazılması əhəmiyyətli bir hadisə olaraq latın dilinin ana dililə əvəz edilməsi prosesinin tərkib hissəsi idi. Fakt bundan ibarətdir ki, latın dilini süni və saxta dil kimi nəzərdən keçirmiş karteziyançılardan çox böyük əhəmiyyət verdikləri sadə və sağlam düşüncə baxımından məqbul sayılmamışdır”.

Və əlavə edirdi ki, “Por-Royal qrammatikası, bəlkə də, ilk dəfə olaraq sistem şəklində üst struktur təhlilinə əsaslanırsa da, eyni zamanda həmin təhlilin qeyri-adekvat olduğunu etiraf etmişdir. Por-Royal nəzəriyyəsinə əsasən, üst struktur yalnız səsə, yəni dilin maddi aspektinə uyğun gəlir. Ancaq signal öz üst strukturunda səsələnəndə ona müvafiq mental təhlil dərin və ya alt strukturda baş verir, başqa sözlə, formal struktur birbaşa səsə deyil, mənaya aid olur”.

N.Xomskinin fikri ilə razılaşımaq lazım gəlir ki, “Por-Royal nəzəriyyəsinin məntiqi nəticəsi bundan ibarətdir ki, dil qrammatikası dərin və üst strukturları və onlar arasındakı transformasiya münasibətini səciyyələndirən qaydalar sistemini ehtiva edir və əgər qrammatika dildən istifadənin yaradıcı aspektini uyğunlaşdırmalıdırsa, bu, dərin və üst strukturların qeyri-məhdud sahəsində baş verir”.

XVII–XVIII əsrlərdə elmi təfəkkürdə get-gedə güclənən tarixilik prinsipinin çoxsaylı müqayisə təcrübələri ilə birləşməsi bir sıra elmlər kimi

Ümumi dilçilik

dilçiliyin də metodoloji imkanlarının genişlənməsinə gətirib çıxardı. Tarix filosofu Cambattista Vikonun (1668 – 1744) araşdırmalarından sonra tarixi prosesin obyektivliyi ideyası bütün XVIII əsr boyu geniş müzakirə olunur. Və İohan Qotfrid Herder (1744 – 1803) xüsusilə “Dilin mənşəyi haqqında tədqiqat”ında (1772) dilə tarixi baxışın əsaslarını müəyyən etməyə uğurlu cəhdlər göstərir.

Lakin dilin müqayisəli – tarixi planda araşdırılması üçün şərait Avropada məhz sanskrit barədəki məlumatların genişlənməsilə yaranır. İngilis şərqşünası Vilyam Consun “Asiya tədqiqatları”nın (1786) nəşrindən sonra qədim hind dilinə maraq artır. Fridrix Şlegelin “Hindlilərin dili və müdrikliyi haqqında” (1808) əsəri isə dil haqqındakı elmi müqayisəli – tarixi metodun bir addımlığına gətirib çıxarır.

Yeni dövr dilçiliyin tarixinə o zamana qədər görünməmiş elə bir fundamental “metodoloji ziddiyyət” gətirdi ki, nəticə etibarilə, dil haqqındakı elm özünün birinci səviyyəsindən (ayrıca bir dilin tədqiqindən) ikinci səviyyəsinə (dillərin müqayisəli tədqiqinə) keçməli oldu.

Həmin “ziddiyyət” nədən ibarət idi?

Bir tərəfdən təsbit edilirdi ki, ilk növbədə yazıda əksini tapmış (deməli, ədəbi) dillər universal (eyni) məntiqi quruluşa malikdir; digər tərəfdən isə, dünyanın müxtəlifsystemli (deməli, müxtəlifquruluşlu) dilləri kəşf edildikcə həmin universallıq açıq- aşkar şübhə doğurmağa başlayırdı. Və müqayisənin eyniləşdirmə imkanı ilə fərqləndirmə imkanı üz- üzə dayanırdı.

Nəhayət, XIX əsrin əvvəllərində – 1816-cı ildə Frans Bopp müqayisəli metodun ilk əsərini (“Yunan, latın, fars və german dillərinin təsrifi ilə müqayisədə və mətnin orijinalında dəqiq vəznli tərcümədə Ramayana və Mahabharatadan və Vedalardan təfriqlərlə sanskritin təsrif sistemi”ni) nəşr etdirməklə dünya dillərinin genetik baxımdan qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi üçün strateji perspektivlər müəyyən etdi. “Əgər əvvəl sanskrit kəşf edilməseydi, Bopp öz elmini (həm də belə qısa bir müddətdə) çətin yarada bilərdi. Boppun axtarırlarının bazası məhz ona görə genişləndi və möhkəmləndi ki, yunan və latın dilləri ilə yanaşı, üçüncü informasiya mənbəyindən – sanskritdən istifadə imkanı əldə elədi” deyən F.de Sössür onu da əlavə edir ki, “bununla belə, inkaredilməz xidməti xam sahəni müəyyənləşdirmək olmuş bu məktəbə hər halda həqiqi elmi dilçilik yaratmaq qismət olmadı. O, öyrəndiyi predmetin təbiətini müəyyənləşdirməyə də cəhd göstərmədi. Lakin bu cür ilkin araşdırmalar aparılmadan heç bir elm öz metodunu hazırlamaq gücündə deyil”.

Müqayisəli metodun kəşfi dilçilikdə elə bir inqilab idi ki, məhz onun sayəsində dil haqqındakı elmin ikinci səviyyəsi – həm tipoloji, həm də geneoloji tərəfləri ilə müqayisəli dilçilik yarandı. F.Boppun tədqiqatları ilə yanaşı, Rasmus Raskın “Qədim şimal dili sahəsində tədqiqat və yaxud island dilinin mənşəyi” (1818), Yakob Qrimmin “Alman qrammatikası” (1819 – 1837) və s. əsərlərlə əsas qoyulan bu dilçilik metodu bütün XIX əsr boyu sürətlə inkişaf edərək dilçilik araşdırmalarına elə bir istiqamət verdi ki, nəticədə, çox keçmədən dil haqqındakı elmin üçüncü səviyyəsi – ümumi dilçilik, yəni ümumən dil haqqındakı elm meydana çıxdı.

2. Dilçiliyin təkamülü

Dilçiliyin öz təşəkkül dövrünü başa vurub geniş təkamül yoluna düşməsində müqayisəli metodun kəşfi nə qədər əhəmiyyət kəsb etdisə, dilə “təmiz dilçilik” baxışı deyil, məhz fəlsəfi mövqedən yanaşma onunla müqayisədə daha böyük rol oynadı. Lakin burada söhbət fəlsəfənin bir sıra elmlər kimi dil haqqındakı elmi də öz nəzarəti altında saxlamasından getmir, məsələnin mahiyyəti ondadır ki, hər hansı elm həyata vəsiqəni empirik materialdan və ya onun üzərindəki iş təcrübəsinə əsaslanan metoddan yox, məhz metodologiyadan (fəlsəfədən) almalı idi.

Əlbəttə, müqayisəli dilçiliyin əsasını qoyanlar öz şəxsiz uğurlarına görə, ilk növbədə, kəşf etdikləri metoda minnətdar idilər. Lakin aydın görünürdü ki, metod nə qədər mükəmməl olsa da, dil hadisələrinə nəzəri baxışın yoxluğu onlara praformaların bərpasından o tərəfə keçməyə imkan vermir. Odur ki, elmin ardıcıl təkamül yoluna çıxması üçün bu və ya digər dərəcədə əsaslandırılmış nəzəriyyə tələb olunurdu. Və belə bir nəzəriyyənin istinad edəcəyi ən etibarlı mənbə isə, heç şübhəsiz, klassik alman fəlsəfəsi ola bilərdi.

Dil haqqındakı elm təşəkküldən təkamülə doğru hər cəhətdən inamla hərəkəti üçün alman dilçi, filosof və dövlət xadimi Vilhelm fon Humboldtun dühasına minnətdardır.

V.fon Hunboldt dil haqqındakı elmin üçüncü səviyyəsini fəth etməklə ümumi dilçiliyin əsasını qoymuşdur. Və dahi dilçi – mütəfəkkirin elmi görüşləri 29 iyun 1820-ci il tarixli məşhur məruzəsində, bir sıra məqalələrində, xüsusilə isə vəfatından sonra – 1836-1839-cu illərdə nəşr edilmiş “Yava adasındakı kavi dili haqqında” əsərinin “Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında” adlı genişhəcmli girişində əks olunur.

Ümumi dilçilik

V.fon Humboldt həmin əsərində göstərir ki, “dilin yaradılması bəşəriyyətin daxili tələbi ilə şərtlənir. Dil insanların ünsiyyətinin, ictimai əlaqə saxlamağın sadəcə xarici vasitəsi deyil, həm də insan təbiətinin özünün özülünə qoyulmuşdur və onun mənəvi qüvvələrinin inkişafı və dünyagörüşünün təşəkkülü üçün zəruridir, buna isə insan yalnız o zaman nail ola bilər ki, o öz təfəkkürünü cəmiyyət ilə əlaqələndirsin”.

O əmin idi ki, dil xalqın daxili-mənəvi dünyası (ruhu!) ilə çox dərin tellərlə bilavasitə bağlıdır. Və odur ki yazırdı:

“Xalqın dilinin mənəvi xüsusiyyəti və quruluşu bir-biri ilə o qədər sıx birlikdədir ki, əgər biri mövcuddursa, bundan mütləq o birinin də mövcudluğu hasil olur”.

Xalqın dili ilə onun ruhu arasında ayrılmaz vəhdət olduğu qənaətinə gələn V.fon Humboldtun əsas ideya mənbəyi, heç şübhəsiz, klassik alman fəlsəfəsi, birinci növbədə İ.Kantın əsərləri idi. Dilçi-mütəfəkkirin tarixi xidməti ondadır ki, dili mükəmməl fəlsəfi təfəkkürün müstəqil tədqiqat obyektinə səviyyəsinə yüksəltməklə, mülahizələrinin nə qədər mübahisəli olub-olmamasına baxmayaraq, onun mahiyyəti barədə sistemli təlim yaratmağın mümkünlüyünü təsdiq etdi.

V.fon Humboldt dilin təbiətinə xas olan bir sıra antinomialar (qarşılaşdırmalar) müəyyənləşdirmişdir: dil həm fəaliyyət, həm də məhsuldur; dildə həm obyektivlik, həm də subyektivlik vardır; dil həm kollektivə, həm də fərdə məxsusdur; dil həm sabitdir, həm də hərəkətdədir və s.

Dilçilik tarixində müqayisəli metodun nümayəndələri nə qədər nəzəri səriştəsizlikdə gühanlandırılırsa, V.fon Humboldt da məhz o qədər methodsuzluqda suçlandırılır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, V.fon Humboldt məhz nəzəriyyəçi idi, onun metod axtarışı ilə ümumiyyətlə maraqlanmamasının məlum səbəbini isə müqayisəli metodu həm tarixi, həm də tipoloji baxımdan tamamilə uğurlu hesab edərək məhz ona əsaslanmasında axtarmaq lazım gəlir. Bununla belə, dilçi-mütəfəkkirin missiyasını onun nəzəri mövqeyindəki vüsətin daha çox müəyyən etdiyi tarixi həqiqətdir. Və həmin vüsətin ən aydın göstəricisi “xalq ruhu” anlayışıdır ki, bir tərəfdən, V.fon Humboldtun bütün təlimi zahirən onun üzərində qərar tutur, digər tərəfdən isə, həmin “idealizt təməl” çox zəngin elmi təfərrüatlar üçün heç də həmişə ciddi çıxış nöqtəsi və ya bilavasitə istinadgah olmur.

Lakin o, dil haqqındakı elmə onun obyektinin və ya predmetinin mahiyyətini müəyyənləşdirməyə kömək edən, məsələn, dilin orqanizmi, yaxud sistemi, işarəvi təbiəti, forması, təkamülü, tipologiyası kimi elə fundamental anlayışlar gətirdi ki, həmin anlayışların az-çox mükəmməl konsentrasiyası üçün o dövrdə “xalq ruhu”ndan daha inandırıcı bir “bünövrə” tapmaq, yəqin ki, mümkün olmazdı.

Müqayisəli dilçiliyin yaranması, onun ardınca isə V.fon Humboldtun dilçiliyin təkamülü üçün açdığı geniş yol bir-birindən fərqli dilçilik məktəblərinin formalaşmasına gətirib çıxardı ki, onların içərisində 1) naturalizm, 2) psixoloji dilçilik, 3) gənc qrammatiklər, 4) “Sözlər və şeylər”, 5) estetizm və 6) neolinqvistika məktəbləri daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu məktəbləri dilçilik tarixində məhz “V.fon Humboldt paradigması” hesab etmək ənənəsi güclü olsa da, onların spesifik xüsusiyyətləri də az deyil.

Avqust Şlayxer (1821–1869), ilk növbədə, F.Bopp, R.Rask və Y.Qrimmlə başlayan müqayisəli dilçiliyin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olmuş, xüsusilə “Hind-german dillərinin müqayisəli qrammatikası kompendiumu” (1861) əsəri ilə bu sahədəki araşdırmalara XIX əsrin ortalarına qədər intensiv şəkildə davam edən bütöv bir dövr üçün yekun vurmuşdur. Ölümündən sonra nəşr olunmuş “Hind-german dillərinin müntəxabatı” (1869) da alimin müqayisəli dilçilikdəki fəaliyyətinin miqyasını müəyyən etmək baxımından böyük maraq doğurur.

A.Şlayxer hind-Avropa dillərinin geniş təsnifini vermiş, şəcərəsini tərtib eləmiş, hind-Avropa pradiğini yaradaraq bu dildə bir təmsil də yazmışdı.

F.de Sössür deyirdi:

“Şlayxer ayrı-ayrılıqda aparılmış bütün müqayisəli araşdırmaların nəticələrini bir yerə yığmağa cəhd etmiş ilk dilçi oldu. Onun “Hind-german dillərinin müqayisəli qrammatikası kompendiumu” Bopp tərəfindən əsas qoyulmuş elmin özünəməxsus şəkildə sistemləşdirilməsindən ibarətdir. Uzun illər boyu elm adamlarına böyük xidmət göstərmiş həmin kitab hind-avropaşünaslığın ilk inkişaf dövründə müqayisəli dilçilik məktəbini başqa əsərlərdən daha yaxşı səciyyələndirir”.

Lakin görkəmli alimin dilçilik tarixindəki mövqeyini onun naturalist görüşləri ona görə daha çox müəyyən edir ki, haqqında söhbət gedən dövrdə Çarlz Darvinin, demək olar ki, bütün elmlərdə inqilabi dəyişikliklər yaratmış məşhur təkamül nəzəriyyəsi məhz A.Şlayxer tərəfindən ilk dəfə sistemli olaraq

Ümumi dilçilik

dil haqqındakı elmə tətbiq edilmişdi. “Müqayisəli dilçilik araşdırmaları” (1850), “Alman dili” (1859), xüsusilə “Darvin nəzəriyyəsinin dil haqqındakı elmə tətbiqi” (1863), “İnsanın təbii tarixi üçün dilin əhəmiyyəti haqqında (1865) əsərlərində öz naturalist görüşlərini əsaslandıran dilçi yazırdı:

“Dilin həyatı mahiyyət etibarilə digər canlı orqanizmlərin – bitki və heyvanların həyatından qətiyyənlə fərqlənir. Onların hər birinin ən sadə başlanğıcdan ən mürəkkəb formalara kimi böyümə və dillərin əldə etdikləri yüksək formalardan uzaqlaşaraq onları itirdikləri qocalıq dövrləri vardır”.

A.Axundov göstərir ki, “dili səs materialından yaranmış ən yüksək təbiət orqanizmi hesab edən A.Şlayxer... təfəkkürü iki tərkibdə başa düşürdü: material və forma. Şlayxərə görə, material məfhum və təsəvvürlərdən, forma isə onların arasındakı qarşılıqlı əlaqədən ibarətdir. Dilə gəldikdə isə hər bir məfhumu və anlayışı səsle ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir və belə ifadəyə mənə deyilir... Həmin mənənin, yəni təfəkkürdəki məfhum və təsəvvürlərin, habelə əlaqənin, yəni məfhum və təsəvvürlərin arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin necə ifadə olunması dilin əsl mahiyyətini təşkil edir”.

A.Şlayxerin dilin əsl mahiyyətini təşkil edən həmin qarşılıqlı əlaqə baxımından dillərin üç növünü – 1) amorf, 2) aqlütinativ və 3) flektiv dilləri eyni zamanda müqayisəli dilçilikdən gələn ənənə ilə fərqləndirməklə yanaşı, öz naturalist baxışlarına uyğun olaraq onları 1) kristal, 2) bitki və 3) heyvan orqanizminə oxşar dillər kimi səciyyələndirirdi. Və təkamül nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərindən hərəkət edərək bu sinxron bölgünü həmçinin dillərin tarixi inkişaf dövrlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün tətbiq etməkdən belə çəkinmirdi.

Hayman Ştayntalın (1823–1899) psixoloji dilçilik məktəbi öz mənbəyini İohan Fridrix Herbartın (1776–1841) psixoloji görüşlərindən alır. Həmin görüşlər ona əsaslanırdı ki, şüur ən inkişaf etmiş səviyyəsində belə, təhtəşüurdan, yəni ilkin təsəvvürlərə və ya təcrübəyə əsaslanan qavrayışlardan, eləcə də müxtəlif assosiasiyalardan asılı olduğuna görə anlaşıl-mazlıqlarla zəngindir.

H.Ştayntalın “Dillərin təsnifi dil ideyasının inkişafı kimi” (1850), “Dilin mənşəyi” (1851), “Qrammatika, məntiq, psixologiya: onların prinsipləri və qarşılıqlı əlaqələri” (1855), “Dilin fəlsəfəsi” (1858), “Dillərin quruluşunun ən mühüm tiplərinin səciyyəsi” (1860), “Psixologiya və dilçiliyə giriş” (1871) və s. əsərləri yaratdığı məktəbin elmi-nəzəri mövqeyini aydın əks etdirir.

Dillə yanaşı “nitq, danışiq, yəni hazırki zamanda icra edilən, yaxud icra edilən kimi düşünülen dil təzahürü”nü fərqləndirən H.Ştayntal yazır:

“Danışiq qabiliyyəti, yəni bir tərəfdən məxrəclənmiş səsçixarma kimi fizioloji qabiliyyət, digər tərəfdən dildən əvvəl gələn və dil vasitəsilə ifadə edilməli olan daxili aləmin birləşmiş məzmunu;

dil materialı, yəni danışiq prosesində nitq qabiliyyəti ilə yaradılan, daim ilk dəfə ifadə olunmaq üçün yaradılan həmin daxili predmetin ifadəsi olmalı olanın... hər dəfə işlədilən ünsürləri;

hər hansı konkret dil, yaxud ayrıca dil hər hansı bir xalqın dil materialının məcmusudur”.

XIX əsrin ortalarından sonra meydana çıxan gənc qrammatiklər (onlara bu adı köhnə nəsil dilçiləri istehza ilə vermişdilər), əsasən, Leypsiq Universitetinin professorları idilər, lakin çox keçmədən onların sırasına dünyanın bir sıra ölkələrindən dilçilər də qoşulduğundan dilçilik tarixində o zamana qədər görünməmiş bir hərəkət meydana çıxdı. Və bu hərəkət ilk növbədə müqayisəli metoda qarşı yönəlmişdi.

F.de Sössürə görə, “həddindən artıq müqayisəli metod özü ilə bütöv bir səhv baxışlar sistemi gətirir ki, həmin baxışlar reallığa uyğun deyil və ümumiyyətlə, insan nitqinin mövcudluğunun konkret şərtlərinə ziddir. Dilə xüsusi sahə kimi, təbiətin dördüncü hakimiyyəti kimi baxılırdı – hər hansı başqa bir elmdə maraq doğura bilən həmin mühakimə üsulları buradan irəli gəlirdi. Hazırda o zaman yazılmış onca sətiri də oxumaq mümkün deyil ki, fikir möcüzələrinə və bu cür möcüzələri doğrultmaq üçün istifadə olunmuş terminlərə heyrət etməyəsən”.

Və bu cür “fikir möcüzələri”nin (eləcə də “bu cür möcüzələri doğrultmaq üçün istifadə olunmuş terminlər”in) ən görkəmli müəllifləri ilk növbədə, heç şübhəsiz, F.de Sössürün bilavasitə sələfləri V.fon Humboldt, A.Şlayxer və H.Ştayntal idi. Əslində, bu gün də həmin müəlliflərin şərh üsullarına (terminologiyasına) heyrət etməmək mümkün deyil.

F.de Sössür deyir:

“Yalnız XIX əsrin 70-ci illərində sual verməyə başladılar ki, dillərin varolma şərtləri hansılardır? Belə bir məsələyə diqqət yetirildi ki, dilləri birləşdirən uyğunluqlar bizim dil adlandırdığımız hadisənin yalnız bir aspektidir, müqayisə isə yalnız vasitədir”.

Ümumi dilçilik

Və əlavə edir:

“İlk impulsu amerikalı Vilyam Uitni, “Dilin həyatı və inkişafı” (1875) kitabının müəllifi verdi. Tezliklə yeni məktəb, gənc qrammatiklər (Junggrammatiker) məktəbi yarandı ki, onun başında alman alimləri Karl Bruqman, German Osthof, germanistlər Vilhelm Braune, Eduard Sivers, German Paul, slavyaşünas Avqust Leskin və b. dayanırdılar. Onların xidməti bundan ibarət oldu ki, müqayisənin nəticələrini tarixi perspektivə müncər etdilər və bununla da faktları öz təbii qaydası ilə düzdülər”.

Gənc qrammatiklər bu fikirdə idilər ki, onların sələfləri yazılı dilə, hind-Avropa dillərinin qədim mənbələrdə öz əksini tapan təzahürlərinin müqayisəsinə xüsusi diqqət verdikləri halda, canlı insan dilini, xalq şivələrini, demək olar ki, öyrənmirlər. Halbuki canlı xalq dilində nitq xüsusiyyətləri qədim mənbələrdə yazı vasitəsilə ifadəsindən fərqli olaraq daha ardıcıl, bilavasitə kollektiv tərəfindən təqdim olunur.

Və gənc qrammatiklərin irəli sürdükleri iki müddəadan birincisi bundan ibarətdir ki, hər bir səs dəyişməsi müəyyən prinsipə tabedir; ikincisi isə onda ifadə olunur ki, analogiya yeni dil formalarının yaranmasında ən mühüm amildir.

Lakin çox keçmədi ki əvvəl H.Şuxardt, sonra K.Fossler, sonra isə “neolinqvist”lər tərəfindən “gənc qrammatiklər” “xırdaçılıq”da ittiham olundular.

Hüqo Şuxardtın (1842–1928) təmsil etdiyi “Sözlər və şeylər” məktəbinin elmi prinsipləri onun “Fonetik qanunlar haqqında (gənc qrammatiklərin əleyhinə)”, “Şeylər və sözlər”, “Dil, təfəkkür və ümumi dilçilik haqqında qeydlər” əsərlərində əksini tapmışdır.

H.Şuxardt yazırdı:

“Necə deyərlər, gənc qrammatiklər məktəbinin yeganə, qeyd-şərtsiz və mübahisəsiz hesab edilə bilən nailiyyəti onların fonetik qanunların pozulmazlığı haqqında olan tezisləridir... Mənə gəldikdə isə, əksinə, fonetik qanunların pozulmazlığı təlimini mən səbəbiyyət qanunu ilə əlaqədar olaraq, elmin gələcək inkişafı üçün tormoz hesab edirəm”.

“Sözlər və şeylər” məktəbinin yaradıcısı bu fikirdə idi ki, “sözlər və şeylər arasındakı əlaqələrin izahı tədqiqatın bu sahəsinin metodikasının ən mühüm hissəsidir; o bizə işləməli olduğumuz şəraiti dərk etməyi öyrədir”.

Dillərin qohumluğu prinsipindən çıxış edən gənc qrammatiklərə qarşı H.Şuxardt, bir tərəfdən, “elə bir dil yoxdur ki, o, çarpazlaşmalardan və

əcənəbi ünsürlərdən azad olsun” deyir, digər tərəfdən isə, “dillərin coğrafi tarazlaşması” barədə bəhs edirdi.

Karl Fossler (1872–1949) gənc qrammatiklərə qarşı çıxan ikinci dilçilik məktəbini formalaşdırdı ki, həmin məktəbin görüşləri alimin “Dilçilikdə pozitivizm və idealizm” (1904), “Dil yaradıcılıq və inkişaf kimi” (1906), eləcə də “Fransanın mədəniyyəti və dili” əsərlərində şərh edilir.

K.Fossler də gənc qrammatiklərə öz etirazını birbaşa ifadə etmişdi:

“G.Paulun “hər bir dilçilik tarixidir” tezisinin əvəzinə biz özümüzün “hər bir dilçilik estetik dilçilikdir” müddəamızı irəli sürməliyik. Əgər dilçilik yalnız tarixi olsaydı, o, mahiyyəti tarixilik olan təbii-tarixi elmlərdən əsla fərqlənməzdi. Yalnız öz estetik səciyyəsi nəticəsində o, mədəniyyət elmləri dairəsinə daxil olur”.

Dilçilikdə estetikizmin banisi gənc qrammatikləri sadəcə onların mövqeyi ilə razılaşmadığı üçün tənqid etmirdi, onun kökü V.fon Humboldtdan gələn özünəməxsus konsepsiyası vardı ki, polemikaya məhz həmin mövqedən daxil olurdu.

“Öz mahiyyətinə görə hər bir dil ifadəsi fərdi mənəvi yaradıcılıqdır” deyən K.Fossler əminliklə bildirirdi:

“...Ən zavallı və miskin insan vücudlarında belə, öz azad dilinin ilahi qığılcımı közərir. Dünyanın heç bir qaydası (uzusu) onu tapdalaya bilməz. Ən zavallı dil köləsi öz qəlbinin hansısa gizli bir guşəsində yenə də müstəqildir və tutuquşu səviyyəsinə endirilə bilməz”.

Və əlavə edirdi:

“Doğrudur, hər kəsdə tutuquşudan nəşə bir şey var: bu bizim dil zəkamızda boşluqdur, qeyri-fəallıqdır... Harada ki boşluq başlanır, orada dil zəkası qurtarır...”

K.Fossler qrammatikanı ümumən inkar etmək həddinə qədər gedib çıxırdı ki, bu da onun aşırı dil demokratizminin, dildə hüddud tanımayan fərdiyyətçiliyinin təzahürü idi:

“...Sintaksis, əslində, elm deyil, o dərəcədə ki, morfolojiya və fonetika da elm deyildir. Qrammatik fənlərin bütün bu məcmusu yorulmaq bilməyən pozitivistlərin düzəltdiyi hüddudsuz qəbiristanlıqdır... Bu pozitivist filologiyasının qəbir havasında kim tənəgnəfəs olmamışdır?! Sintaksisdən üslubiyyətə körpü düzəltmək ölümləri təzədən diriltmək deməkdir”.

Ümumi dilçilik

Güman etmək olmaz ki, o, üslubiyyat dedikdə ənənəvi dilçiliyin yalnız nitq prosesinə aid etdiyi fərdi yaradıcılıq stilizasiyalarını nəzərdə tutmuşdu. Əslində, söhbət daha fundamental bir “üslubiyyat”dan gedir:

“Əgər insanlar dil vasitəsilə bir-birlərilə əlaqə yaratmağa qabil–dirlərsə, bu heç də dil materialının, yaxud dil quruluşunun, yaxud da dil qanunlarının ümumiliyi nəticəsində deyil, dil zəkasının ümumiliyi sayəsində baş verir”.

K.Fossler də dilin mahiyyəti ilə bağlı dərinliklərə enəndə öz dahi sələfi V.fon Humboldt kimi “bəşər ruhu” anlayışına istinad eləməli olur:

“Fonetika, akustika, danışq üzvlərinin fiziologiyası, antropologiya, etnologiya, təcrübi psixologiya və daha nə bilim hansılar – yalnız təsviri köməkçi fənlərdir; onlar bizə yalnız dilin inkişaf etdiyi şəraiti göstərə bilər, bu inkişafın səbəbini isə heç cür yox.

Səbəbsə öz yorulmaz fərdi intuisiyası ilə bəşər ruhudur”.

Gənc qrammatiklərin üçüncü (və sonuncu) tənqidçiləri neolinqvistlər və ya məkani dilçilik məktəbinin nümayəndələri olmuşlar ki, onlar İtaliya dilçiləridir: M.Bartoli, C.Bertoni, V.Pizani və b.

Neolinqvistlərin gənc qrammatiklərdən nə ilə fərqləndikləri öz əksini C.Bonfantenin “Neolinqvistikanın mövqeyi” əsərində tapmışdır. Bu əsərdən məlum olur ki, onlar bir çox məqamlarda H.Şuxardt və K.Fosslerlə həmfikirdirlər.

Ən mühüm fərqlərdən bir neçəsini nəzərdən keçirək:

1) “Gənc qrammatiklər dilçilik coğrafiyasını və məkani (areal) dilçiliyi tamamilə inkar edirlər: onlar in abstracto zamandan və məkandan kənar dilçilərdir. Neolinqvistlər təsdiq edirlər ki, hər bir sözün nəinki öz tarixi, həm də (forma, səs, cümlə, məsəl kimi) öz coğrafiyası vardır. Odur ki onlar dil hadisələrinin coğrafi yerləşməsini diqqətlə öyrənirlər”.

2) “Gənc qrammatiklər (həm köhnələri, həm də təzələri) bacardıqca fonetikanı irəli verirlər, neolinqvistlər isə semantikanı. O semantikanı ki, bütün dilçilik coğrafiyası ona əsaslanır, onu neolinqvistlər həqiqi mənəvi, yəni dilin əsl linqvistik hissəsi hesab edirlər. Fonetika təcrübi və fizioloji bir elm kimi dilçiliyə daxil deyil”.

3) “Pozitivist olan gənc qrammatiklər, ümumiyyətlə, alimin vəzifəsini yalnız material toplamaqda və lazım olan materialı asanlıqla tapmaq mümkün olan məlumat kitabları – qrammatikalar, dərsliklər, lüğətlər, linqvistik atlaslar

və s. hazırlamaqda görürlər. İdealist olan neolinqvistlər isə təsdiq edirlər ki, nə qədər dəqiq və geniş olsa da, material toplamaq heç bir zaman öyrənilən məsələnin sərhədindən kənara çıxan bəşər ideyasının canlı qılgıcımı olmadan problem həll edilə bilməz” və s.

Yeni dövrün əvvəllərində olduğu kimi XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində də dilçilik “zidiyyətlərlə” dolu bir böhran dövrü keçirirdi. Və bu zaman Ferdinand de Sössürün (1857–1913) “Ümumi dilçilik kursu” (1916) meydana çıxdı.

Dil haqqındakı elmin obyektinin nədən ibarət olduğunu dəqiq müəyyənləşdirən dahi dilçi öz “Kurs”unda belə bir nəzəriyyəni müxtəlif tərəflərlə əsaslandırmağa nail oldu ki, dil xüsusi struktura malik işarələr sistemidir. Əlbəttə, dilin semioloji təbiətinin aşkara çıxarılması dilçilik tarixində, tamamilə haqlı olaraq, məhz F.de Sössürün adına yazılsa da, əslində, bu möhtəşəm kəşf üçün əsaslar bütün XIX əsr boyu hazırlanmışdı.

V.fon Humboldt yazırdı ki, “dil fəaliyyətin məhsulu (ergon) deyil, fəaliyyətdir (energeia)”. F.de Sössür isə öz dahi alman sələfinin adını çəkmədən ona qarşı çıxaraq deyirdi: “Dil fəaliyyət deyil, hazır məhsuldur”.

V.fon Humboltdan fərqli olaraq F.de Sössür dilə xalq ruhunun bilavasitə ifadəsi kimi deyil, öz-özlüyündə (və özü üçün) mövcud olan hadisə kimi baxmaqla “romantik” təsəvvürləri tamamilə dağıtdı. Və həqiqi dilçinin nə işlə məşğul olacağını müəyyən etdi:

“Hər bir dil elementi özünü articulus – üzvlənmiş seqment kimi təqdim edir – burada anlayış müəyyən səslərə hopdurulur ki, nəticədə sonuncular birincilərin işarəsinə çevrilir.

...Beləliklə, dilçi hər iki cinsdən olan elementlərin birləşdiyi həmhüdüd sahədə çalışır; bu birləşmə forma yaradır, substansiya yaratmır”.

F.de Sössürün dil haqqındakı təliminin metodoloji əsasını dixotomiyalar müəyyən edir ki, onlar V.fon Humboldtun mücərrəd antinomiyalarından, hər şeydən əvvəl, məhz konkretliyi ilə fərqlənir: 1) dil – nitq, 2) sinxroniya–diaxroniya, 3) daxili dilçilik – xarici dilçilik, 4) işarələnən – işarələyən, 5) sintaqmatik münasibətlər – assosiativ (paradiqmatik) münasibətlər və s.

Və F.de Sössür dixotomiyalarının konkretliyi onunla əlamətdardır ki, burada dil kütlə”si yox, dil quruluşu izah edilir.

V.fon Humboldtla F.de Sössür arasında istər dilçiliyin predmetinin müəyyənləşdirilməsində, istərsə də onun strateji məsələlərinin həllində

Ümumi dilçilik

nə qədər dərin ziddiyyətlər olsa da, görünür, qarşılıqlı izahedici (və nəticə etibarilə, tamamlayıcı) məqamlar daha çoxdur. Və bu özünü dil haqqındakı elmin tarixinin üçüncü dövründə aparılmış genişmiqyaslı müzakirələrdə, ümumən dilçiliyin sonrakı taleyində kifayət qədər aydın göstərir.

3. Dilçiliyin tənəzzülü

Ferdinand de Sössürlə başa çatan təkamül dövrünün ardınca tənəzzül gəldi: əvvəlcə dil haqqındakı elmin “Kurs”la hədudlandırılmış mövzusu strukturalistlərin timsalında daha da məhdudlaşdırılaraq müzakirə və mübahisə meydanına çevrildi, sonra isə bir-birinin ardınca ortaya çıxan multidissiplinar sahələr dili “daxil”dən deyil, “xaric”dən araşdırmağın miqyasını genişləndirdi.

“Ümumi dilçilik kursu”nun nəşrindən dərhal sonra onun həm bütövlükdə təlimi, həm də ayrı-ayrı ideyaları ən azı dörd dilçilik məktəbinin əsasını qoydu:

1. Cenevrə məktəbi.
2. Praqa funksional dilçiliyi.
3. Danimarka və ya Kopenhagen qlossematikası.
4. Amerika deskriptiv dilçiliyi.

Əlbəttə, bu məktəblərin formalaşması dahi dilçinin başladığı işi davam etdirmək, onun ideyalarını daha da dəqiqləşdirmək və nəzəriyyəsinə mükəmməlləşdirmək ehtiyacından irəli gəlirdi (hərgah daha böyük iddialara düşənlər də vardı), ancaq onu da etiraf etmək lazımdır ki, istər “Kurs”da ümumi şəkildə qoyulmuş bir sıra müddəaların şərhində, istərsə də müxtəlif sistemli dillərə aid zəngin materialın məhz sistem-struktur münasibətlər baxımından tədqiqində struktur dilçilik məktəbləri tarixi iş görsələr də, “Kurs”a (və F.de Sössür təliminə), demək olar ki, strateji yenilik gətirə bilmədilər.

F.de Sössür ideyaları ilk növbədə Cenevrə məktəbini yaratdı ki, belə bir məktəbin meydana çıxdığını elan edən ilk sənəd Albert Seşenin “Ümumi dilçiliyin Cenevrə məktəbi” məqaləsi (1927) oldu. Məktəbə dahi dilçinin birbaşa tələbələri Ş.Balli, A.Seşe, eləcə də A. Frey, S.Karsevski (o, sonralar Praqa dilçilik dərnişinə keçdi), E.Sollberger, A.Burger, R.Qodel və b. daxil idi. 1941-ci ildə “F.de Sössür dəftəri” nəşr orqanını yaradan sössürçülər həmin orqan ətrafında birləşərək F.de Sössür dərnişinini təşkil elədilər.

Onların əsas məqsədlərindən birincisi möhtərəm müəllimlərinin ideyalarını təbliğ edib geniş yaymaq idisə, ikincisi F.de Sössür təlimində, məsələn, işarə, sistem, diaxroniya və sinxroniya, xəttilik, dəyərlilik kimi strateji anlayışlarla bağlı mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmək, bunun üçün, əsasən, F.de Sössür mühazirələrindən qalmış elə materiallar ortaya çıxarmaq idi ki, onun mülahizələrində müşahidə olunan hər hansı ziddiyyəti aradan qaldırmağa imkan versin.

Əlbəttə, F.de Sössürdən sonra dillə elmi şəkildə münasibətdə olan hər bir kəsin öz ideyalarında “yaxın” F.de Sössür və “uzaq” V.fon Humboldtla hesablaşması qaçılmaz olmuşdur ki, bu, birbaşa (və sağlam!) polemika doğurmaqla yanaşı, külli miqdarda konyuktur “mübahisə”lərə də gətirib çıxarmışdır. Özünü F.de Sössürün, yaxud V.fon Humboldtun “ziddiyyətlər”ində təsdiq etmək cəhdləri həmin konyukturuların əsasında dayanır.

Ustadın vəfatından sonra onun kafedrasına rəhbərlik edən Ş.Ballinin üç kapital əsəri məlumdur: “Fransız stilistikası” (1909), “Dil və həyat” (1913), “Ümumi dilçilik və fransız dilçiliyi” (1932).

F.de Sössürün sinxroniya və diaxroniya dixotomiyasını ümumiyyətlə müdafiə edən görkəmli tələbəsi yazır:

“Hər şeydən əvvəl, dillər durmadan dəyişir, lakin onlar yalnız dəyişmədən funksionallaşa bilirlər. Mövcudluqlarının istənilən məqamında onlar özlərini müvəqqəti tarazlığın məhsulu kimi təqdim edirlər. Nəticə etibarilə, bu tarazlıq iki əks qüvvənin bərabər təsirindən ibarətdir: bir tərəfdən, dilin normal istifadəsilə bir araya sığmayan dəyişmələri ləngidən ənənələr, ikinci tərəfdən isə həmin dili müəyyən istiqamətə itələyən fəal tendensiyalar”.

Ş.Balli əmin idi ki, dahi müəlliminin sinxron dilçilik sahəsindəki araşdırmaları nə qədər mükəmməl olsa da, bu sözləri onun diaxron dilçiliyi barədə demək çətindir. Odur ki, öz əsərlərində dilin sosial- psixoloji, xüsusilə stilistik tərəflərinə daha çox diqqət yetirməklə həmin boşluğu aradan qaldırmağa çalışmışdır.

A.Seşenin əsas əsəri “Frazanın məntiqi strukturunun araşdırılması” (1926) olmuşdur ki, burada söhbət assosiativ qrammatikadan getməklə “Kurs”ün müvafiq sahədəki ideyalarını inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır.

Onun “Üç Sössür dilçiliyi” məqaləsi (1940) xüsusilə məşhurdur ki, dilin vəziyyəti, sistem, dilin, yoxsa nitqin əsas olması kimi məsələlərdə müəlliminin ardıcıl mövqe tutmaması göstərilir və bəzi dilçilərin fikrincə,

Ümumi dilçilik

beləliklə, “Kurs”un nüfuzuna ciddi zərbə vurulur. Lakin belə bir sərt ifadə ilə razılaşmaq çətindir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, A.Seşe həmin məqaləsini aşağıdakı şəkildə bitirmişdi:

“Biz çalışdıq (və hansısa dərəcədə nail olduğumuza ümid etməyə cəsarət eləyirik) ki, üç tərkibdən ibarət fənlərin əhəmiyyətini istər ayrı-ayrılıqda, istərsə də bütövlükdə şərh edək. Biz bunu hətta “Kurs”da dürüstləşmə aparmağı zəruri saydığımız hissələrdə də müəllimimiz Ferdinand de Sössürün nəzəriyyəsinə uyğun etməyə cəhd göstərdik. Və bizə elə gəlir ki, bu cür tənqid F.de Sössür nəzəriyyəsinin dəyərini nəinki azaltmır, həmçinin Sössür ideyalarının ruhunu daha yaxşı anlamağa kömək edir”.

“Rus feil sistemi” kitabının müəllifi Sergey Karsevski isə bilavasitə F.de Sössürün deyil, Ş.Balli ilə A.Seşenin tələbəsi olmuşdur.

Praqa funksional dilçiliyi öz əsasını Vilem Mateziusun yaratdığı “Praqa dilçilik dərnəyi”ndən alır ki, həmin dərnək çox keçmədən strukturalizmin nüfuzlu bir məktəbinə çevrilmişdir. Əsas nümayəndələri V.Matezius, V.Skaliçka, E.Travniçuk, B.Havranek, N.Trubetskoy, S.Karsevski, R.Yakobson, İ.Vaxek, B.Trnka olmuşlar.

Məktəbin tədqiqat prinsipləri “Praqa dilçilik dərnəyinin tezisləri”ndə (1929) geniş əks olunur. Və ilk növbədə deyilir ki, “insan fəaliyyətinin məhsulu olaraq dil həmçinin məqsədli istiqamətlənməyə malikdir. Nitq fəaliyyətinin ünsiyyət vasitəsi kimi təhlili göstərir ki, danışanın diqqəti daha aydın cəlb edən ən adi məqsədi ifadədən ibarətdir. Ona görə də dilçilik təhlilinə funksional baxımdan yanaşmaq lazım gəlir”.

V.Matezius sonralar “Biz dilçilikdə hara gəlib çıxdıq” məqaləsində yazırdı:

“Boduen de Kurtene və Ferdinand de Sössürün ideyalarına əsaslanan funksional və struktural baxış dilçiliyin gələcəyi üçün məhsuldar baza olacaq yeganə nəzəriyyədir. O özündə müşahidələrin Humboldt tərəvətilə Bopp ciddiliyi və metodik dəqiqliyini birləşdirir”.

Danimarka və ya Kopenhagen qlossematikası məktəbi latın mənşəli ənənəvi “linqvistika” terminindən imtina edərək, yunan mənşəli “qlosse” sözü əsasında yeni “qlossematika” terminini yaradıb istifadə etməklə ümumən ənənəvi dilçiliyə qarşı çıxdığını iddia etmişdir.

Qlossematika öz elmi-metodoloji varlığını ilk dəfə Viqo Bröndalın “Struktural dilçilik” məqaləsində (1939) elan etsə də, məktəbin formalaşması daha çox, H.Uldal, xüsusilə L.Yelmslevin adları ilə bağlıdır.

Lui Yelmslev yazır:

“Struktur prinsipi dilçiliyə gətirildikdən sonra daha çox zəhmət tələb edən belə bir işi başa çatdırmaq lazım gəlir ki, həmin prinsiplərdən bütün mümkün məntiqi nəticələr hasil edilsin.

...Bu işə girişərkən A.Seşenin çox uğurla ifadə etmiş olduğu belə bir göstərişi rəhbər tutacağıq: bizim məqsədimiz “Ümumi dilçilik kursu” müəllifi ilə əməkdaşlıq etməkdir ki, “birincisi, onun ardınca dilçilik elminin fundamentini həm dərinləşdirək, həm də genişləndirək; ikincisi isə, ilk və hələ tamamlanmayan eskizləri “Kurs”da əksini tapmış binanın tikintisini davam etdirək.

...Struktur, təyinatına görə, asılılıqlar və ya funksiyalar (bu sözün məntiqi-riyazi mənasında) şəbəkəsi olduğundan, struktural dilçiliyin əsas vəzifəsi funksiyaları və onların tiplərini öyrənməkdən ibarətdir”.

L.Yelmslev dilə a) saf forma, b) maddi forma və c) vərdişlər məcmusu kimi baxmaqla onları, uyğun olaraq, a) sxem, b) norma və c) uzus adlandırdıqdan sonra göstərir ki, “dil – sxem, nəticə etibarilə, oyundan başqa bir şey deyil”.

Praqa funksional dilçiliyinin nümayəndəsi V.Skaliçka “Kopenhagen strukturalizmi və “Praqa məktəbi” məqaləsində (1948) L.Yelmslevin başçılıq etdiyi məktəbin dil strukturuna baxışlarının birtərəfli olduğunu, Praqa məktəbindən kəskin fərqləndiyini göstərir. Və yazır:

“Praqa dilçilərinin anlamında “funksiya” termini söhbət ya məna (sözün, cümlənin funksiyası), ya da mənalı vahidlərin quruluşu (fonemin funksiyası) barədə gedərkən işlədilir. Yelmslevin anlamında isə funksiyanın çoxlu növləri mövcuddur.

...Tamamilə aydındır ki, “funksiya” termininin Yelmslev tərəfindən bu cür anlaşılması onun dilə və dilçiliyə ümumi baxışları ilə sıx bağlıdır.

Yelmslev saf münasibətlərdən ibarət olmayan heç nəyi dilə yaxın qoymaq istəmir. Beləliklə, ona funksiya adlandırdığı çoxlu münasibətlərdən başqa dildən heç nə qalmır”.

Hətta V.Skaliçka məqalənin sonunda belə bir qənaətə gəlir ki, “bəlkə də, Yelmslev məktəbi struktural adlanmağa layıqdır. Onda gərək Praqa məktəbi ya özünə ayrı ad tapsın, ya da uzaqbaşı köhnə funksional-struktural adına qayıtsın. Hər iki məktəbin – Danimarka və Praqa məktəblərinin məqsədləri fərqlidir”.

Amerika deskriptiv dilçiliyi öz mənbəyini Frans Boasın (1858–1942) müəlliflər kollektivi tərəfindən yazılmış “Amerika hindularının dilləri üzrə

Ümumi dilçilik

təlimat”a “Giriş”indən alır. Burada göstərilir ki, Amerika hindularının dilləri hind- Avropa dilçiliyi prinsipləri ilə, ilk növbədə, ona görə öyrənilə bilməz ki, onların tarixi (yəni yazılı abidələri) yoxdur. Odur ki, ümumiyyətlə dili tədqiq etməyin obyektiv metodu onun “formal keyfiyyət təsviri”ndən ibarət olmalıdır. “Dili obyektiv öyrənərkən üç məqami nəzərə almaq lazımdır: birincisi, dili təşkil edən fonetik elementlər; ikincisi, fonetik qruplarla ifadə olunan anlayış qrupları və üçüncüsü, fonetik qrupların yaranma və modifikasiya üsulları”.

Deskriptivizmin görkəmli nümayəndəsi Leonard Blumfeld (1887- 1949) obyektiv metod axtarıqlarını “vərdiş” psixologiyasına (bihevizm) yönəltdi. O, “Dil” əsərində yazır:

“Biz – dili öyrənənlər nitq aktı və praktik hərəkətlər adlandıracağımız digər hadisələr arasında fərq qoymalıyıq. Bu baxımdan təsvir edilən hal aşağıdakı zaman ardıcılığı ilə üç hissədən ibarətdir:

A. Nitq aktından əvvəl gələn praktik hərəkətlər.

B. Nitq.

C. Nitq aktından sonra gələn praktik hərəkətlər”.

Bu sxemə stimula və reaksiya anlayışlarını da daxil edən müəllif belə qərara gəlir ki, “dilin həyat qabiliyyəti nə qədər yüksəlsə-yüksəlsin, həmin vərdiş mexanizmi dəyişmir”.

F.Boasla başlayıb L.Blumfeldlə davam edən Amerika strukturalizminə “deskriptiv dilçilik” adını L.Blumfeldin bilavasitə davamçıları Blok, Treyser, Hokket, Hərris və b. vermişlər.

Zelling Hərris yazır:

“Deskriptiv dilçilik xüsusi tədqiqat sahəsi olaraq bütövlükdə nitq fəaliyyəti ilə deyil, nitqin müəyyən əlamətlərinin ardıcılığı ilə məşğul olur. Bu ardıcılıqlar tədqiq edilən nitqin əlamətləri arasında mövcud olan, yəni bir-birinə nisbətə söyləmlər hüdudunda təkrar olunan distributiv münasibətlərdən ibarətdir”.

Struktur dilçilik məktəbləri öz missiyalarını keçən əsrin ortalarında başa vurdular. Və ondan sonra “ənənəvi” dilçilik araşdırmaları davam etməklə yanaşı, dilçilikdən kənara çıxmağa daha çox meyilli (və adətən, praktik maraqları olan) multidissiplinar sahələr dövrü başlandı.

Həmin sahələrdən ən geniş yayılanlar bunlardır: etnolinqvistika, sosiolinqvistika, linqvokulturologiya, psixolinqvistika, neyrolinqvistika, koqnitiv dilçilik, paralinqvistika və s.

Etnolinqvistika və sosiolinqvistika barədə irəlidə geniş bəhs ediləcəkdir.

Linqvokulturologiya dili xalqın ümumi mədəniyyətinin üzvi tərkib hissəsi

olaraq öyrənməklə onun sistemində ilk növbədə o vahidlərə diqqət yetirir ki, onlar milli mədəni simvol və ya etalon təşkil edir. Dilin fonetik, qrammatik və leksik quruluşu, həmçinin frazeoloji, paremioloji və metaforik sistemi hər bir xalqın mədəniyyət yaradıcılığının məhsulu olmaqla yanaşı, həmin yaradıcılıq prosesini, onun imkanlarını da nümayiş etdirir. Və linqvokulturoloq dili mədəni hadisə kimi öyrənərkən kütləvi, yaxud ümumxalq əhəmiyyətli dəyərlərə nə qədər böyük önəm versə də, fərdi təşəbbüslərə də laqeyd qalmır.

Linqvokulturologiyanın predmetinə nitq mədəniyyətinin sosial problemləri də daxildir.

Psixolinqvistika nitqin yaranmasının, eləcə də dərkinin, yəni ümumən nitq aktının psixoloji aspektlərini öyrənir. Onun tədqiqat predmeti və ya obyekt dil sisteminə əsaslanan nitq olsa da, metodu, tədqiqat üsulları psixolojidir.

Psixolinqvistika müvafiq eksperimentləri fərdlər üzərində aparır, lakin alınan nəticələri ümumiləşdirmək üçün geniş imkanlara malikdir.

Neyrolinqvistika nevroloji xəstələrin müayinəsi, müalicəsi zamanı nitq vərdişləri üzərində müşahidələr aparmaqla müxtəlif qanunauyğunluqlar müəyyən edir. Məlum olduğu kimi, beyin zədələnmələri nitq qüsurlarına gətirib çıxarır ki, həmin qüsurların aradan qaldırılması, xüsusilə dəqiq diaqnoz qoyulmasında dil sisteminin, eləcə də nitq normalarının spesifikasiyasına əsaslanmaq lazım gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, çoxdilliliklə səciyyələnən müasir dövrdə neyrolinqvistik problemlər xeyli artmışdır.

Koqnitiv dilçilik biliklərin qəbulu, saxlanması, yenidən işlənməsi və ötürülməsi prosesində əsas vasitə olan dili məhz həmin prosesdə öyrənir. Və bu zaman dünyanın mənzərəsinin dildə əksinə xüsusi diqqət verir.

Şüur, təfəkkür prosesləri, idrak texnologiyaları ilə dil arasındakı çox sıx əlaqələri araşdırmaq təcrübəsinə malik koqnitiv dilçilik informasiyanın kodlaşdırılmasında, eləcə də transformasiyasında işarələr sistemi kimi dilin roluna böyük maraq göstərir.

Paralinqvistika nitqi müşayət edən jest, mimika, pantamimika kimi nitq vahidi olmayan (və ona görə də dil sisteminə daxil edilməyən) qeyri-verbal vasitələrin ünsiyyət prosesindəki çox mühüm rolunu öyrənir.

Multidissiplinar “məişə”, eləcə də xarakterlərinə baxmayaraq bu tipli araşdırma sahələrinin meydana çıxması (və bir qayda olaraq, məhz dilçiliyin nəzarət dairəsinə aid olunması, prinsip etibarilə, eyni yolla baş verir:

Ümumi dilçilik

a) “yeni elm”in, təbii ki, dilçiliyin müxtəlif elmlərlə kəsişməsində təsəvvür olunan problemlərinin təxmini tərkibi müəyyənləşdirilir;

b) həmin problemlərə ilk növbədə dilçilikdə göstərilmiş marağın tarixçəsi, yəni “yeni elm”in mənbələri “rekonstruksiya” edilir;

c) yalnız bundan sonra tədqiqatların metodu, üsulları, anlayış aparatı və s. üzərində düşünülür.

Əslində, F.de Sössür “Kurs”unun nəzərdə tutduğu formatda dil haqqındakı elm bu cür multidissiplinar “paradiqmalar”ı qəbul etmir. Lakin “Kurs”un (və dahi dilçinin) həmin “anomaliya”lara güzəştli münasibəti də məlumdur. Müasir dövrdə isə güzəştin hər cür hədudları aşdığı daha çox müşahidə edilməkdədir ki, bu, müxtəlif elmlərin dil materialına öz daxili tələblərini ödəmək üçün bir vasitə kimi ehtiyacının artmasından daha çox, ümumən humanitar elmi təfəkkürdə antroposentrik meylin son dərəcə güclənməsindən irəli gəlir. Belə ki, insanı hər cəhətdən daha ətraflı (və digər hadisələrlə müqayisədə daha mükəmməl bir şəkildə) təqdim edən dil onu (insanı!) öyrənmək baxımından get- gedə daha mötəbər bir vasitəyə, yaxud daha etibarlı bir mənbəyə çevrilir. Ona görə də dilçilik öz klassik mövqeyindən belə, bu cür “müdaxilələr”lə əməkdaşlıqdan heç də bütünlüklə imtina edə bilməz. Çünki dil – insan deməkdir.

Lakin “Kurs”un prinsipləri hər dəfə xatırladır ki, həmin güzəşt dil haqqındakı elmin taleyinə münasibətdə strateji səciyyə daşımamalıdır. Və Kopenhagen strukturalisti L.Yelmslev də keçən əsrin ortalarında xəbərdarlıq edirdi:

“Dilçilik dili dilxarici (yəni fiziki, fizioloji, psixoloji, məntiqi, sosioloji) hadisələrin konqlomeratı kimi deyil, özlüyündə əhəmiyyəti olan müstəqil bütöv kimi ehtiva etməlidir”.

Dilçilik tarixinin “tənəzzül” dövründə ən çox maraq doğuran tərəqqi hadisəsi, heç şübhəsiz, Amerika dilçisi Noam Xomskinin “inqilab”ıdır. Ona skeptik yanaşanlar da, əldə etdiyi nəticələri V.fon Humboldtun, F.de Sössürün məşhur kəşflərindən sonra dilçiliyin üçüncü möhtəşəm uğuru hesab edənlər də olmuşdur.

N. Xomskinin sələfləri öz araşdırmalarını, əsasən, Amerikanın hindu dilləri üzərində aparmışlar. Və hətta bir neçə il çöl şəraitində canlı dilləri öyrənmək elmi tədqiqat işinə başlayan Amerika dilçiləri üçün müəyyən dövrdə pozulmaz ənənə, ritual sayılmışdır. N.Xomski həmin rituala riayət etməyib birbaşa ingilis dili üzərində çalışdı. Və sübut etdi ki, dünyanın ən populyar

ünsiyyət vasitəsi olan bir dilin timsalında belə ümumən dil strukturunun (və sisteminin) öyrənilməsi sahəsində imkanlar tükənməmişdir.

N. Xomskinin ideyaları öz əksini ilk dəfə “Sintaktik strukturlar” (1957), sonra isə daha mükəmməl şəkildə “Sintaksis nəzəriyyəsinin aspektləri” (1966) və “Dil və təfəkkür” (1968) kitablarında tapmışdır. Dilçilikdə öz genişmiqyaslı araşdırmaları ilə V.fon Humboldt və F.de Sössürdən sonra böyük populyarlıq qazanan N.Xomskinin nəzəri görüşlərinin əsaslarını ifadə edən mülahizələr, eləcə də bu mülahizələrin mahiyyətini daha aydın dərk etməyə imkan verən anlayışlar, bir qayda olaraq, həmin iki dahi dilçinin elmi- nəzəri postulatları kontekstində, daha doğrusu, onlarla müqayisədə təqdim olunur.

XX əsr dilçiliyinin son görkəmli nümayəndəsi dil haqqındakı elmə “kompetensiya” və “işlənmə” anlayışlarını gətirmişdir ki, hər ikisi “dil daşıyıcıları” anlayışı ilə bilavasitə bağlıdır. Və N.Xomski “Sintaksis nəzəriyyəsinin aspektləri”ndə yazır:

“Mənim irəli sürdüyüm qarşıdurma Sössürün dil və nitq qarşıdurması ilə əlaqədardır, lakin onun dilin yalnız vahidlərin sisteməlik inventarı olması konsepsiyasını əksinə çevirmək və tezliklə törədici proseslər sistemi olaraq Humboldtun gizli kompetensiya konsepsiyasına qayıtmaq lazımdır”.

Onun fikrincə, “dil nəzəriyyəsi... real vərdişlərin əsasında dayanan psixi reallıqları aşkar etməklə məşğul olur”. Dilçiliyi “idrak psixologiyasının xüsusi budağı” adlandıran N.Xomski əlavə edir ki, “dilçi aydınlaşdırıcı nəzəriyyələrin qurulması ilə bir neçə səviyyədə məşğuldur”.

“Dil və təfəkkür” müəllifi göstərir ki, dil “rekursiv olaraq törənən sistemdir ki, burada törənmə qanunları fiksasiya olunur və invariantdır, lakin onların tətbiqinin sferası və səciyyəvi üsulları tamamilə qeyri-məhdud olaraq qalır”.

N.Xomski dil haqqındakı elmə nəinki F.de Sössürdən, hətta V.fon Humboltdan da deyil, XVII əsrdən – Kartezian dilçiliyindən (və fəlsəfəsindən) gəlir. O əmindir ki, “təfəkkürün və xüsusilə insan dilinin təbiətinə dair təlim və fərziyyələrin tarixinə nəzər salanda diqqətimiz, təbii olaraq, XVII əsrə yönəlir. “Dahilər əsri” adlanan bu əsrdə müasir elmin əsaslarının möhkəm zəmini qoyulmuş və hələ də bizə çətin gələn problemlər tam aydın və təlqinedici şəkildə müəyyən edilmişdir”.

Rene Dekartın fəlsəfəsinə, eləcə də Por-Royal qrammatikasının – fəlsəfi (məntiqi) qrammatikanın “universalizm”inə əsaslanan dilçi “alt strukturlar”la

Ümumi dilçilik

“üst strukturlar” arasındakı transformasiya proseslərinin araşdırılmasını ümumən dilin mahiyyətini öyrənməyin etibarlı yolu hesab edir.

N.Xomski öz nəzəriyyəsinin və ya təliminin qarşısında çox böyük perspektivlər olduğunu göstərərək bir zamanlar yazırdı:

“Təbii dillərin xüsusiyyətlərini, onların quruluşunu, təşkilini və istifadəsini öyrənmək vasitəsilə biz insan intellektinin səciyyəvi xarakteristikasını anlamağa nail olacağımıza ümid edə bilərik”.

Məsələ burasındadır ki, mücərrəd simvolların öyrənilməsinə (və tətbiqinə) marağın son dərəcə artdığı müasir dövrdə “dil orqanizmi”nin dilçiliyin fəvqündə tədqiqi öz-özlüyündə heç bir etiraz doğura bilməz. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, həmin simvolların “ilkin və mühüm əsası dil simvolizmində qərar tutmaqla” (Emil Benvenist) bu cür tədqiqatlar üçün geniş meydan açır.

Beləliklə, dil haqqındakı elm XXI əsrə hər hansı yeni təlim, yaxud az-çox fundamental nəzəriyyə ilə deyil, özünün bütün tarixində əldə etmiş olduğu uğurlar spektrinin yaşamaq iddiası ilə daxil olmuşdur ki, bu, dilçilik araşdırmalarında, nəticə etibarilə, diferensiasiya və inteqrasiyanın mürəkkəb (və çox hallarda qeyri-məhsuldar) münasibətlər xaosunun hökm sürməsinə gətirib çıxarmışdır. Odur ki, dil haqqındakı elmin böhranının nə qədər davam edəcəyi, onun bu böhrandan hansı ideya-metodoloji perspektivlərlə xilas olacağı, yoxsa xilas yolunu məhz düşdüyü multidissiplinar əməkdaşlıq mühitində axtaracağı barədə hər hansı əsaslı mülahizə irəli sürmək son dərəcə çətinidir.

II.

Dilçiliyin metodları

Hər hansı hadisə barədəki təsəvvürlərimiz o zaman elmi əhəmiyyət kəsb edir ki, bu və ya digər metoda əsaslanmış olsun. Və intellektual təcrübə göstərir ki, metod ya induktiv (yəni ayrı-ayrı konkret faktlar əsasında ümumi qanunauyğunluqlar müəyyənləşdirmək), ya da deduktiv (yəni ümumi qanunauyğunluqlar əsasında ayrı-ayrı konkret faktlara izah vermək) yolla təzahür edir. İnduksiyanın xırdaçılığa və ya atomizmə, deduksiyanın isə nəzəriyyəçiliyə və ya sxolastikaya aparıb çıxarmaq təhlükəsi olduğunu nəzərə alsaq, qəbul etmək çətin deyil ki, metod axtarırları özünü deduksiya ilə induksiyanın məntiqi əlaqəsində daha çox doğruldu.

Metodologiya anlayışına gəldikdə isə, onu hər hansı ideoloji tendensiya ilə əalqələndirmək elmi baxımdan tamamilə spekulyativ səciyyə daşıyır. Xüsusilə ictimai və ya humanitar elmlərin taleyinə həmişə materialist-idealist metodologiya dilemması arasında qalmaq düşmüşdür ki, bu dualizm qütbləşməsinin mexaniki həllinə cəhd həmin elmlər sahəsində keçici ideologiyaların məhz spekulyativ münsifliyinə qədər gətirib çıxarmışdır.

İstər Vilhelm fon Humboldt, istərsə də Ferdinand de Sössürü dahi dilçi səviyyəsinə yüksəldən onların metodlarının nə induktiv- deduktivliyində, nə də materialist- idealistliyində yox, son dərəcə dərin intellektual analitizmindədir.

Dilçilik tarixində çox tez- tez belə bir vəziyyətlə qarşılaşmalı oluruq ki, bu və ya digər təlimin, yaxud görkəmli dilçinin tədqiqat təcrübəsində ya metod nəzəriyyəni, ya da nəzəriyyə metodunu üstələmiş olur. Və artıq qeyd olunduğu kimi, müqayisəli dilçiliyin baniləri (F.Bopp, R.Rask, Y.Qrimm...) daha çox metodoloji uğurları ilə tanınıb nəzəri mülahizələrində o qədər də irəli gedə bilmədikləri halda, V.fon Humboldt məhz elmi- nəzəri kəşflərinin, məlum ziddiyyətlərinə baxmayaraq, bütöv bir sistemi ilə məşhurdur, halbuki dahi dilçi- mütəfəkkirin “metod laqeydliyi” barədə, bütün mübahisəli tərəflərilə birlikdə, əsaslı mülahizələr də mövcuddur.

Dil haqqındakı elmin metod axtarırları nə qədər geniş olub, ayrı- ayrı tədqiqat üsul, texnika və ya təcrübələri nə qədər müstəqil metod iddiasına düşsə də, onun yalnız üç klassik metodundan bəhs etmək mümkündür ki, buraya aşağıdakılar daxildir:

Ümumi dilçilik

1. Təsviri metod.
2. Müqayisəli-tarixi metod.
3. Müqayisəli-tipoloji metod.

Əlbəttə, bu metodlar yalnız dilçiliklə bağlı olmayıb digər humanitar elmlərdə də tətbiq olunur, lakin müşahidələr göstərir ki, istər təsviri, istər müqayisəli-tarixi, istərsə də müqayisəli-tipoloji metoddan istifadədə dilçiliyin təcrübəsi daha zəngin olduğu kimi, onların daxili diferensiasiya, yəni yeni texnologiyalar icadı imkanları da xeyli ardıcıl, geniş və məhsuldardır.

Təsadüfi deyil ki, dilin tədqiqində sınaqdan keçmiş bir sıra üsullar müxtəlif elmlərə, eləcə də multidissiplinar sahələrə (etnolinqvistika, sosiolinqvistika, psixolinqvistika və s.) uğurla tətbiq edilir.

Eyni zamanda dil elə bir fenomendir ki, bir tərəfdən təbiətlə, başqa tərəfdən cəmiyyətlə bağlıdır. Ona görə də, məsələn, onun səs quruluşunun öyrənilməsində biri digərinə qarışdırılmadan kökündən fərqli metodlardan istifadə olunur.

Görkəmli fonetist – fonoloq N.S.Trubetskoy yazır:

“Danışığın ifadə tərəfi yalnız bir dəfə baş verən təbiət hadisəsi, bir səs axını olduğundan bununla məşğul olan elm də təbiətşünaslığın metodlarından istifadə etməlidir.

Səs axını sırf fiziki, akustik, yaxud fizioloji, artikulyator baxımdan tədqiq edilə bilər. Bu, tədqiqatçının səs axınının akustik varlığını və ya onun yaranan xüsusiyyətlərini öyrənməsindən asılıdır.

...Fonologiya müəyyən bir dildə səs fərqlərinin hansılarının məna fərqləri ilə bağlı olduğunu, fərqləndirici üsürlərin (və ya əlamətlərin) bir- birilə münasibətini və onların hansı qaydalar əsasında sözlərdə (yaxud cümlələrdə) birləşə bilməsini araşdırır. Məlumdur ki, bu məsələlər təbiətşünaslıq metodlarının köməyiylə həll oluna bilməz. Fonologiya daha çox dilin qrammatik sisteminin tədqiqində tətbiq olunan metodlardan istifadə etməlidir”.

Bununla yanaşı, dilin araşdırılmasına coğrafi, texniki- riyazi və s. üsullar da ardıcıl olaraq cəlb edilməkdədir.

Müasir dövrdə dil haqqındakı elmin tənəzzülünü şərtləndirən ən mühüm əlamətlərdən biri də metod axtarışlarında hər hansı uğur qazanmaq üçün diqqətin gələcəyə yox, keçmişə verilməsidir ki, bu, müəyyən ümidlər doğursa da (məsələn, N.Xomskinin nümunəsində), hələlik gələcəkdən daha çox keçmiş barədəki nostalgiyadan xəbər verir.

1. *Təsviri metod*

Hər hansı elmi araşdırma müşahidədən başlayır, əgər ehtiyac varsa müəyyən təcrübələr (eksperimentlər) aparılır və bundan sonra araşdırma obyektinin, yaxud onun ayrı-ayrı hissələrinin təsviri gəlir. Müşahidədən, eləcə də təcrübədən (eksperimentdən) fərqli olaraq təsvir artıq metoddur.

Təsviri metod hər hansı ən təfəssilatlı seyrçilikdən belə öz analitik xarakteri ilə seçilir. Bu isə o deməkdir ki, istənilən dil hadisəsi forma, məzmun və funksiyanın elə bir vəhdətində alınır ki, onun digər hadisələrlə qarışdırılması ehtimalı minimum həddə enir. Və ümumiyyətlə, təsviri metodun uğuru, ilk növbədə, ona əsaslanan araşdırmalarda dil hadisəsinin, yaxud faktının olduğu kimi “tanınma”sında, dil sistem-strukturunda yerinin imkan dairəsində dəqiq müəyyənləşdirilməsində əks olunur.

Dil haqqındakı elm üçün də ən qədim sayılan həmin metod barəsində A.Axundov yazır:

“...İstər qədim hind, istərsə də yunan dilçilik məktəbləri, “İskəndəriyyə qrammatikası” nümayəndələri öz tədqiqatlarını təsviri metodla aparırdılar... Ərəb dilçiliyi məktəbi də öz tədqiqatında həmin metoda əsaslanmışdır.

Orta əsrlərdə, intibah dövründə yaranan bütün qrammatika dərsləkləri də həmin tədqiqat üsulu ilə hazırlanmışdır.

...Həmin tədqiqat üsulunun dillərin öyrənilməsi işinə tətbiqi müasir dövrdə özünü üç cəhətdən göstərir. Birincisi, bu metoddan ayrı-ayrı dillərin elmi qrammatikalarının hazırlanmasında istifadə olunur. Akademik qrammatika adlanan həmin tədqiqat işləri konkret dillərin fonetik, qrammatik quruluşu barədə tam elmi təsəvvür verir. İkincisi, həmin üsul müxtəlif dillərə aid dərsləklərin hazırlanması işində geniş tətbiq olunur. Nəhayət, üçüncüsü, təsviri metod müasir dövrün əsas dilçilik məktəblərindən olan struktur dilçilikdə başlıca tədqiqat üsulu kimi işlənir”.

Əlbəttə, struktur dilçilikdə təsviri metoda ən çox üstünlük verən Amerika deskriptivizmi olmuşdur. Z.S.Hərris “Struktur dilçilikdə metod” əsərində yazır:

“Təhlil prosedurlarının izahına keçməmişdən əvvəl biz müəyyənləşdirməliyik ki, deskriptiv dilçilikdə hansı növ təhlil mümkündür. Nitqi insan davranışı kimi – artikulyasiya zamanı fizioloji prosesləri, yaxud nitqin gerçəkləşdiyi mədəni və ictimai vəziyyəti, nitq fəaliyyəti zamanı yüksələn səs dalğalarını, yaxud dinləyicilərin aldığı səs təəssüratlarını təsvir

Ümumi dilçilik

etməklə öyrənmək olar. Biz həmçinin adı çəkilən hadisə növlərinin hər birinin təsviri zamanı ardıcılıqlar müəyyən etməyə də cəhd göstərə bilərik. Həmin ardıcılıqlar hadisələrin müxtəlif növləri arasındakı korrelyasiyadan (məsələn, səs ardıcılığı ilə sosial situasiya və ya məna arasındakı sözlük korrelyasiyasından) ibarət ola, yaxud da onlar “oxşar” hissələrin hər bir hadisə növü hüdudunda təkrarlanmasında qeydə alına bilər”.

Görkəmli deskriptivist onu da əlavə edir ki, “deskriptiv” dilçilikdə araşdırmanın başlıca məqsədi... onun ayrı-ayrı hissələrinin və ya əlamətlərinin nitq prosesində bir-birinə nisbətdə yerləşməsi (distribusiya) və ya bölünməsidir (aranjirovka)”.

İstər qədim, istər orta əsrlər, istərsə də yeni dövr qrammatistləri (məsələn, por-royalçılar) kimi strukturalistlərin də təsvirə nəinki geniş yer vermələri, eyni zamanda metodun bir sıra yeni texnologiyalarını kəşf etmələri tamamilə təbii. Və bu, müxtəlif struktur dilçilik məktəbləri arasında müəyyən mübahisələrə, hətta ziddiyyətlərə də gətirib çıxarmışdır. Xüsusi olaraq qeyd edilə bilər ki, həmin mübahisə (və ziddiyyətlər) strukturalistlərin öz dahi sələflərinin – “Kurs” müəllifinin irsinə olan yaradıcı münasibətdə də göstərir. Məsələn, qlossematik Lui Yelmslev yazır:

“İsveçrə dilçisi Ferdinand de Sössür (1857–1913) bir çox baxımlardan müasir dilçiliyin banisi hesab oluna bilər. Dilə struktur yanaşmanı, yəni vahidlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin qeydə alınması yolu ilə dilin elə bir elmi təsvirini ilk dəfə tələb etmişdir ki, həmin bu təsvir vahidlərin, ola bilər, özləri tərəfindən təqdim olunmuş, lakin qarşılıqlı münasibətə laqeyd, yaxud onlardan irəli gəlməyən xüsusiyyətlərini nəzərə almır”.

Və əlavə edir:

“De Sössür konsepsiyasının onun düşüncələrində detalları üzrə necə formalaşdığını demək çətindir, mənim öz xüsusi nəzəri metodum hələ de Sössür nəzəriyyəsi ilə tanışlıqdan çox illər əvvəl formalaşmışdır. De Sössürün mühazirələrinin təkrar oxunuşu görüşlərimin çoxunu təsdiq elədi, lakin mən, əlbəttə, onun nəzəriyyəsinə öz nöqteyi-nəzərimdən baxıram”.

Nəhayət, görkəmli strukturalist-qlossematik göstərir ki, “dilçilikdə struktur metod... riyazi mühakimələrdən irəli gələn dilin məntiq nəzəriyyəsilə sıx əlaqədardır”.

Məsələ burasındadır ki, özünün bir neçə min illik tarixində məhz F.de Sössür kəşfləri hesabına yeni elmi-nəzəri səviyyəyə yüksəlmiş təsviri metod strukturalistlər tərəfindən sadəcə qəbul olunmamış, həm də detallarına, yaxud

təfərrüatlarına o qədər böyük maraq göstərilmişdir ki, nəticədə son dərəcə paradoksal bir mənzərə yaranmışdır: mahiyyət (F.de Sössür təlimi, yəni dil haqqındakı elmin bilavasitə sinxron metoda əsaslanması) onun detal və təfərrüatlarının o dərəcədə “hücumu”na məruz qalmışdır ki, de Sössürdən əvvəlki “de sössürçülər” də baş qaldırmalı olmuşlar. Odur ki, “Kurs”un sinxroniya nəzəriyyəsi təsviri metodun zəngin tarixində elə bir dövrün başlanğıcı sayıla bilər ki, onun davamı yalnız detal və təfərrüat axtarışlarından ibarət olmuş olsun.

Əslində, bunu müşahidə etmək o qədər də çətin deyil (və struktur dilçilik məktəblərinin iş təcrübəsində aydın görünür) ki, çox hallarda metod sxemlərlə əvəz edilir.

Dilin, yaxud dillərin tələb olunan səviyyədə təsviri həmin məsələ üzrə “ixtisaslaşmış” metodu bütöv üsullar, yaxud priyomlar kompleksi ilə təmin etmişdir ki, bunlar həm diaxron, həm də sinxron dilçiliyə aiddir.

Təsviri metodun diaxron dilçiliyə əsaslanan üsulları içərisində ən çox istifadə edilənləri 1) sosioloji, 2) coğrafi, 3) məntiqi, 4) psixoloji, 5) fizioloji və akustik üsullardan ibarətdir.

Dilin sosioloji üsulla təsviri onun ictimai hadisə olmasından, cəmiyyətin müxtəlif spektrlərilə bilavasitə əlaqəsindən və həmin əlaqələrin son dərəcə rəngarəngliyindən irəli gəlir.

Dil, ilk növbədə, hər hansı bir etnosa (xalqa) mənsub olub onun mənəvi-kommunikativ bütövlüyünü təmin edən elə bir fenomendir ki, fərd öz etnososial kimliyini, hər şeydən əvvəl, onunla müəyyənləşdirir. Və eyni zamanda fərdin, bir tərəfdən, mənsub olduğu etnos daxilində müxtəlif coğrafi ərazilərə (dialektlərə), ictimai təbəqələrə, zümrələrə, qruplara (sosial dialektlərə), peşə-fəaliyyət sahələrinə (funksioanl üslublara) və s. mənsubiyyəti, digər tərəfdən, doğma etnosdan bu və ya digər səbəblə ya daimi, ya da müvəqqəti olaraq kənara çıxmaları məhz dil amilinin fəal iştirakı ilə baş verir.

Etnoqrafik, siyasi, ideoloji, dini, mədəni və s. şərtlər altında dildə həm bölüşdürücü, həm də birləşdirici proseslər gedir, xalqlar arasında əlaqələrin zəifləməsi, yaxud intensivləşməsi, müasir dövr üçün səciyyəvi olan beynəlmilləşmə dili əvvəl adət etmədiyi prinsiplərlə yaşamağa çağırır. Və bütün bunlar dili onun daxili mahiyyətinə, yəni sistem-strukturuna aid olmayan, ancaq onu ümumən çox əsaslı bir yöndən səciyyələndirən üsulla–sosioloji üsulla araşdırmağı tələb edir.

Ümumi dilçilik

Sosioloji üsul, əsasən, cəmiyyətlə dil arasındakı münasibətləri ifadə edən rəqəmlər, diaqramlar, cədvəllər, yəni kəmiyyət göstəricilərilə danışıq.

Dil öz xarici əlaməti etibarilə, eyni zamanda, coğrafi hadisədir. Və dilin coğrafi təsvirinin elmi üsulla aparılmasının əsası XX əsrin əvvəllərində “Fransanın linqvistik atlası”nın nəşri ilə başlayır. Çox keçmir ki, neolinqvistlər həmin üsulu eyni zamanda dil ailələrinin mənşəyinin öyrənilməsinə tətbiq etməklə “areal dilçilik” adlandırırlar.

Hazırda dilçilikdə coğrafi üsulun müstəqil bir metod olması, həm sinxron, həm də diaxron istiqamətlərinin mövcudluğundan bəhs edilir. Lakin dialekt materiallarının xüsusi qayda, yaxud prinsiplərlə xəritəyə alınmasından ibarət olan bu çox dəyərli əməliyyat müstəqil metod sayıla bilməz.

Dilin məntiqi üsulla təsviri dillə təfəkkür arasındakı ayrılmaz əlaqəyə əsaslanır. Zahirən belə görünə bilər ki, həmin üsul, əslində, dilin daxili mahiyyətinə nüfuz etmək iqtidarındadır. Əlbəttə, sosioloji üsulla müqayisədə bu cür qənaətə gəlmək üçün müəyyən səbəblər vardır. Və heç də təsadüfi deyil ki, “Por-Royal qrammatikası” dövründən dilin quruluşunu məhz məntiq qanunları ilə izah etmək təcrübəsi geniş yayılmışdır. Hətta struktur “təlim”lərində də məntiqi kateqoriyalarla qrammatik kateqoriyaları bu və ya digər məqsədlə eyniləşdirmək hallarına təsadüf edilir.

Lakin təsviri metodun tərkib hissəsi olmaqla məntiqi üsul, mahiyyət etibarilə, təfəkkür kateqoriyaları ilə dil kateqoriyalarını bir-biri ilə birləşdirməyə yox, bir-birindən ayırmağa xidmət edir ki, bu da ancaq qarşılıqlı istinadla mümkündür: məsələn, söz təhlil edilərkən onun işarə elədiyi məfhum, yaxud cümlə təhlilə cəlb olunarkən onun ifadə etdiyi hökm hər halda nəzərə alınmadan dilin aparıcı mənalı vahidləri sayılan nə söz, nə də cümlə barəsində aydın təsəvvür yarana bilməz.

Psixoloji üsula gəldikdə isə, dil haqqındakı elmin tarixindən məlum olduğu kimi, həmin üsula hələ XIX əsrdən geniş diqqət yetirilməyə başlanmış (məsələn, H.Ştayntalın yaratdığı eyni adlı dilçilik məktəbində), istər XX əsrdə, istərsə də müasir dövrdə dilin psixoloji baxımdan (və müvafiq üsulla) araşdırılmasının bir sıra prinsipləri müəyyən olmuşdur. Müasir multidissiplinar sahələr işərisində psixolinqvistikanın bu istiqamətdə apardığı araşdırmaların əhəmiyyətini isə, şübhəsiz, ayrıca qeyd etmək lazım gəlir.

Məsələ burasındadır ki, dil nə qədər məntiqə əsaslanırsa, təxminən bir o qədər də psixikaya dayanır, lakin iş elə gətirmişdir ki, sonuncu cəhətin

araşdırılması, həmin dayaqları şərtləndirən amillərin ortaya çıxarılması onların, ilk növbədə, təhlilə, xüsusilə modelləşdirməyə uymaması ucbatından müəyyən metodiki maneələrlə qarşılanmaqdadır. Halbuki bütün şüurlu fəaliyyəti ilə birlikdə insan təhtəlsüz yaşantıların, impulsların da təsiri altındadır ki, bu, xüsusilə onun fərdi nitqi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İdrakın hissi və məntiqi olaraq iki yerə bölünməsi, hissi başlanğıcın idrak prosesini hətta məntiqi səviyyədə belə müşayiət eləməsi dilin təsvirində psixoloji üsulun imkanlarının kifayət qədər geniş olduğunu bir daha göstərir. Lakin artıq qeyd olunduğu kimi, psixoloji üsul həmin imkanları gerçəkləşdirmək baxımından xeyli geri qalır. Və çox zaman nəzəri ümumiləşdirmələr üçün çox az məlumatlar verən çoxsaylı eksperimentlərlə kifayətlənməli olur.

Dilin təsvirində fizioloji üsulun tətbiqi, əlbəttə, nitqin təbiətindən, daha dəqiq desək, danışq üzvləri vasitəsilə artikulyasiya olunmasından irəli gəlir. Danışq səsləri, hər şeydən əvvəl, məhz danışq üzvlərinin iştirakına (məxrəcə) görə təsvir (və təsnif) olunur. Eyni zamanda tələffüz (nitq) prosesinin ardıcılığı məhz danışq üzvlərinin hər dəfə öz yerlərini tutması, nəfəs alıb-vermə, eşidilmənin effektivliyi, danışanın və dinləyənin səhhəti və s. amillərlə əlaqədar olaraq fizioloji proseslərlə bilavasitə bağlıdır.

İstər sosioloji, istər məntiqi, istərsə də psixoloji üsul xüsusi laborator vasitələrdən, demək olar ki, istifadə etmədiyi halda, fizioloji üsul bu baxımdan geniş texniki imkanlara, get-gedə daha da təkmilləşən müasir cihazlara malikdir ki, həmin sözləri eynilə akustik üsul barəsində də demək olar.

Dilin təsvirinin akustik üsulu onun səslənmə (və eşidilmə) texnikasının fiziki tərəflərinin araşdırılması ilə məşğuldur. Və hər cür səs 1) ucalıq, 2) güc, 3) tembr və 4) kəmiyyətə görə təsnif olunduğu kimi, danışq səsləri də həmin əlamətlərlə səciyyələndirilir.

Təsviri metodun sinxron dilçiliyə əsaslanan üsulları, əsasən, 1) təsnifat və ya sistemləşdirmə, 2) sintaqmatika, 3) paradiqmatika və 4) müqayisədən (tutuşdurmadan) ibarətdir.

Təsnifat və ya sistemləşdirmə, yəqin ki, ən əsas üsul olub, digər üsulların öz işini uğurla aparması üçün müəyyən imkanlar açır. Ən adi müşahidə imkan verir deyək ki, müxtəlif ictimai hadisələr (davranış stereotipləri, siyasət, din, mədəniyyət və s.) içərisində dil özünəməxsus əlamətlərilə ayrılır, yaxud bizə məlum olan dillər arasında kəskin fərqlər (ən azından dillərin birində danışanın

Ümumi dilçilik

xüsusi hazırlıq keçmədən digər dili anlamaması mənasında) mövcuddur, yaxud da hər hansı dil səslərdən, sözlərdən və cümlələrdən ibarətdir.

Təsnifat və sistemləşdirmə dilin bütün daxili quruluşu barədə elə bir tam təsəvvür yaradır ki, özünün az- çox mükəmməl tətbiqində onun orqanizmini təfsilatı ilə nümayiş etdirir. Məsələn, ali məktəblər üçün “Müasir Azərbaycan dili” dördcildliyi (müəlliflər: Ə.Dəmirçizadə, S.Cəfərov, M.Hüseynzadə, Ə.Abdullayev, Y.Seyidov və A.Həsənov) dərslisi (Bakı, 1974) müasir Azərbaycan dilinin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşunu məhz bu üsulla təqdim etmişdir.

Sintaqmatika üsulu dili üfüqi xətlə səciyyələndirdiyindən burada dil işarəsinin nitq zəncirindəki tipik mövqeyinin müəyyənləşdirilməsindən çıxış edilir. Ona görə də həmin üsul mövqe üsulu da adlandırılır ki, ən məşhur nümunəsi söz sırasıdır; məsələn, bir sıra dillərdə, xüsusilə amorf dillərdə söz qrammatik baxımdan formalaşmadığına görə onun hansı cümlə üzvünə aidliyini cümlədəki yeri müəyyən edir. Həmin xüsusiyyət bəzən amorf dillərlə yanaşı, aqlütinativ dillərdə də özünü göstərir.

Məsələn, türk dillərində eyni söz isimdən qabaq gələrsə sifət, feildən qabaq gələrsə tərzi-hərəkət zərfi olur; məsələn: maraqlı danışıq – maraqlı danışmaq. Halbuki flektiv dillərdən olan rus dilində sifətlə tərzi- hərəkət zərfi həmişə qrammatik əlamətlə fərqlənir.

Paradiqmatika üsulu isə dili şaquli xətlə səciyyələndirir ki, buraya, ilk növbədə fonetik, morfoloji və sintaktik paradigmalardan müəyyənləşdirilməsi daxildir.

Təsviri metodun geniş yayılmış üsullarından biri də müqayisədir ki, onu müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji metodlardan fərqləndirmək lazım gəlir. Müqayisə həm bir dilin müxtəlif vahidləri, həm də müxtəlif dillərin eyni cinsli vahidləri arasında aparılır.

Bir dil daxilindəki müqayisəyə qarşı-qarşıya qoyma və ya oppozisiya üsulu da deyilir.

A.Axundov yazır:

“Qarşı-qarşıya qoyma üsulu ilk dəfə fonologiyaya tətbiq olunmuşdur. Hazırda ondan dilin müxtəlif səviyyələrində istifadə olunur.

...Müxtəlif dünya dilləri üçün fonoloji qarşı-qarşıya qoymaların (fərqləndirici əlamətlərin) aşağıdakı növləri göstərilir: 1) vokallıq– qeyri-vokallıq, 2) konsonantlıq – qeyri-konsonantlıq, 3) kəsilməlik – qeyri-

kəsilməlik, 4) abruptivlik – qeyri-abruptivlik, 5) parlaqlıq – tutqunluq, 6) cingiltlilik – karlıq, 7) kompaktlıq – diffuzluq, 8) alçaq tonallıq – yüksək tonallıq, 9) bəmol tonallıq – sadə tonallıq, 10) diyez tonallıq – sadə tonallıq, 11) gərginlik – qeyri- gərginlik, 12) nazallıq – qeyri- nazallıq.

...Qarşı-qarşıya qoymalar korrelyativ və qeyri-korrelyativ olur. Korrelyativ qarşı- qarşıya qoymada fonemlər bir əlamətə, qeyri-korrelyativdə isə bir neçə əlamətə görə fərqlənir”.

Həm bir dil daxilində, həm də müxtəlif sistemli dillər arasındakı müqayisəyə klassik nümunə Mahmud Kaşğarının məşhur “Divani-lüğət it- türk”üdür (XI əsr) ki, burada həm türkcənin müxtəlif dialektləri (oğuz, qıpçaq, karluq və s.), həm də türk dili ilə ərəb dili müqayisə edilərək hər iki dilin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu barədə geniş təsəvvür yaradılmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində, müəyyən səviyyədə isə türkologiyada “Divan”ın guya müqayisəli (bu zaman müqayisəli- tarixi nəzərdə tutulur) metodla tərtib olunması (və XIX əsrin əvvəllərində dilçilik tarixində baş vermiş müvafiq möhtəşəm hadisəni əsrlərlə qabaqlaması) barədə geniş yayılmış mülahizənin heç bir əsası yoxdur.

Eləcə də müasir türk dillərinin müqayisəli qrammatikasına həsr olunmuş dərsliklər, məsələn, Fərhad Zeynalovun “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” dərsliyi müqayisəli metodla deyil, məhz təsviri metodun müqayisə üsulu ilə yazılmışdır.

Dilçilikdə təsviri metodun daha bir sıra üsullarından bəhs edilir ki, A.Axundov özünün “Ümumi dilçilik” dərsliyində buraya xüsusilə riyazi üsulları daxil edərək yazır:

“Elmin, texnikanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq, təsviri dilçilikdə riyazi üsullardan da istifadə olunur. Əslində, təsviri dilçilikdə riyazi üsullar dilçiliyin müstəqil sahələrindən biri olan riyazi dilçilik sahəsini yaratmışdır.

Təsviri metodun formalarından biri kimi riyazi üsulların dilçilikdə istifadəsi dil obyektlərinin riyazi dil ilə, aksiomatika və formalizasiya metodikası ilə izah edilməsi müxtəlif riyazi anlayışların dilçiliyə tətbiqi deməkdir. Dilin tədqiqində riyazi üsullar dedikdə, biz, eyni zamanda, riyazi məntiq, çoxluqlar nəzəriyyəsi və s. riyazi elmlərin dilçilik elminə tətbiqini nəzərdə tuturuq”.

Riyazi məntiqin, çoxluqlar nəzəriyyəsinin, eləcə də müxtəlif statistik üsulların dilçiliyə tətbiqi, bir tərəfdən, məlum səbəblərə, xüsusilə məhz müasir texnoloji inkişafın çağırışlarına cavab vermək baxımından məmnuniyyətlə

Ümumi dilçilik

qarşılınırsa, digər tərəfdən, dilçilik araşdırmalarında klassik ənənələrin qorunub saxlanması mövqeyindən müəyyən etirazlar, yaxud qeyd- şərtlər doğurur. Məsələn, rus dilçisi, dilçilik tarixi, eləcə də nəzəriyyəsi üzrə görkəmli mütəxəssis V.A.Zveginsev hələ 60-cı illərdə yazırdı:

“Ən yaxşı halda riyazi üsullardan dilçilik tədqiqatlarının köməkçi üsulları kimi konkret və öz səciyyəsinə görə məhdud linqvistik vəzifələrə xidmət etmək məqamında istifadə edilə bilər. Bu zaman heç bir “kvantitativ dil fəlsəfəsi”ndən söhbət ola bilməz. Bir vaxtlar dil haqqındakı elmin müstəqilliyinə fizika da, psixologiya da, fiziologiya da, məntiq də, sosiologiya da, etnologiya da qəsd etmişdir, lakin dilçiliyi özlərinə tabe edə bilməmişdir. Əksinə olmuşdur – dilçilik bu elmlərin nailiyyətlərindən faydalanmış, onların köməyindən özünə lazım olan qədər istifadə edərək, özünün tədqiqat üsulları arsenalını zənginləşdirmişdir. İndi, görünür, riyaziyyatın növbəsi çatmışdır. Ümid etmək lazımdır ki, yeni əməkdaşlıq da dil haqqında elmin möhkəmlənməsinə, onun iş üsullarının təkmilləşməsinə, onların müxtəlifliyinin artmasına səbəb olacaqdır”.

Təsviri metod dilçiliyin digər iki metodu – müqayisəli- tarixi və müqayisəli- tipoloji metodlar üçün bilavasitə mənbə olmaqla yanaşı, sonuncuların məhsuldar fəaliyyətini təmin etmək baxımından da geniş imkanlara malikdir. Məsələn, deyək ki, dillərin istər genealoji, istərsə də tipoloji təsnifatı aparılarkən onların kifayət qədər müfəssəl təsvir materialı yoxdursa, həmin təsnifat mübahisəli olaraq qalacaqdır. Hər cür müqayisə imkanının qarşısında lazımı dərəcədə geniş miqyasın açılmasından ötrü təsvir mükəmməlliyinin nə qədər böyük əhəmiyyət daşımasının özü təsviri metodun “gizli” potensialı barədə təsəvvür yaratmaya bilməz. Və bu da etiraf olunmalıdır ki, müqayisəli- tarixi və müqayisəli- tipoloji metodların təşəkkülündən sonra təsviri metod nəinki arxa plana keçməmiş, hətta bir çox hallarda iddia edildiyinin əksinə olaraq, meydana çıxan müxtəlif texniki üsulların timsalında daha təkmil tədqiqat maneraları ilə zənginləşməklə öz tarixi nüfuzunu qoruyub saxlamış, modern xüsusiyyətlər qazanmışdır.

2. Müqayisəli-tarixi metod

Dilçilikdə müqayisəli- tarixi metodun yaranması, heç şübhəsiz, XIX əsrin əvvəllərinə aiddir, lakin mütəxəssislər çox doğru olaraq göstərirlər ki, o, birdən- birə ortaya çıxmamış, xüsusilə XVII–XVIII əsrləri əhatə edən kifayət qədər zəngin tarixi kökləri vardır. Həm müasir dillərin, həm də onların bu və ya digər şəkildə əcdadı sayılan, yazılı abidələrdə təsbit olunmuş qədim dillərin get- gedə daha ardıcılı şəkildə müqayisəyə cəlb edilməsi, həmçinin ümumən cəmiyyətin inkişafı barədəki təsəvvürlərin sürətlə yayılaraq öz elmi əsaslarını möhkəmləndirməsi sözügedən metodun təşəkkülü üçün istər faktik, istərsə də nəzəri zəmin hazırlamışdır. Və məhz bu dövrdə dillərin (və xalqların) qohumluğu haqqında bəzən xeyli sadələvh təsir bağışlasa da, müəyyən perspektivlərə malik çoxlu ideyalar meydana çıxmışdır ki, onların daha mükəmməl elmi prinsiplərlə “redaktə”si müqayisəli-tarixi metodun təşəkkülündən sonraya düşür.

Təsadüfi deyil ki, dil haqqındakı elmdə “müqayisəli-tarixi metod” əvəzinə bir çox hallarda “müqayisəli-tarixi dilçilik” (hətta bəzən, sadəcə olaraq, “müqayisəli dilçilik”) ifadəsi işlənir.

F.de Sössür deyir:

“1816-cı ildə Frans Bopp özünün “Sanskrit dilinin təsriif sistemi haqqında”kı əsərində sanskriti yunan, latın və başqa dillərlə bağlayan münasibətləri araşdırdı. Lakin Bopp həmin bağlılığı müəyyənləşdirən, bu dillərin eyni bir ailəyə mənsubluğunu ehtimal edən ilk tədqiqatçı deyildi. Ona qədər həmin fikri ingilis şərqşünası Vilyam Counz (1746–1794) da sübut etmişdi... Boppun xidməti təkcə Avropanın və Asiyanın bəzi dilləri ilə sanskritin qohumluğunu kəşf etməkdən ibarət deyildi, o həm də predmeti qohum dillər arasında münasibətdən ibarət olan müstəqil bir elm yaratmağın mümkünlüyünü dərk etmişdi. Bir dili başqa dilin əsasında təhlil etmək, bir dilin formalarını başqa dilin formaları ilə izah etmək – Boppun əsərindəki yenilik bundan ibarət idi”.

“Kurs” müəllifi müqayisəli dilçiliyi “həqiqi elmi dilçilik” hesab etməsə də ona dil haqqındakı elmin tarixində olduqca yüksək qiymət verərək yaranma mexanizmini kifayət qədər aydın izah edir:

F.Bopp özü isə kəşf etdiyi metodun mahiyyətini izah edərkən yazır:

“Qədim hind dilinin öz avropalı qohumlarına münasibəti o qədər aydındır ki, həmin münasibətləri bu dillərə hətta kənardan nəzər salan hər kəs görür.

Ümumi dilçilik

Ancaq bir məsələ var, onlar o qədər gizli, dil orqanizminə ən mübhəm proseslərlə o qədər dərindən qovuşmuş olur ki, müqayisəyə cəlb edilən hər bir dil adama müstəqil görünür. Və biz qrammatika elminin və qrammatik metodun bütün gücünü sərf eləməliyik ki, müxtəlif qrammatikaları ilkin vəhdətdə dərk və təqdim edə bilək”.

F.de Sössür müqayisəli-tarixi metodun iş üsulunu F.Boppun kəşfi timsalında aşağıdakı şəkildə nəzərdən keçirir:

“Latinca genus (genus, generis, genere, genera, generum və s.) və yunanca génos (génos, géneos, génei, génea, géneön və s.) sözlərinin hallanma paradiqmasına baxsaq, bu cərgələrə təcrid olunmuş şəkildə, yaxud öz aralarında müqayisə edərək yanaşmağımızdan asılı olmayaraq, onlar heç bir nəticəyə gəlməyə imkan vermir. Lakin müvafiq sanskrit paradiqması (janas, janasas, janasi, janassi, janasäm və s.) qeyd olunan cərgələrlə tutuşdurulsa, mənzərə kəskin şəkildə dəyişəcək. Həmin paradiqmaya öteri baxış kifayətdir ki, digər iki paradiqma (yunan və latın) arasındakı mövcud qarşılıqlı münasibət sübuta yetirilsin”.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin yaradıcılarından R.Rask bu fikirdə idi ki, “heç bir tarixi şəhadət yoxdur ki, bizim əcdadlarımız (burada şimal xalqı olan islandlar nəzərdə tutulur – N.C.) Hindistandan və ya Persiyadan gəlmişlər. Əksinə, bütün hallar frakiya tayfasını nişan verir... Şimal tayfası oradan çıxmışdır. Bununla belə, frakiya tayfasının da, əlbəttə, digər tayfalar kimi öz kökü var. Və artıq az ehtimal edilən deyil ki, hind tayfası belə bir kök olub, əgər yerin alt qatlarında çox da dərinliklərdə gizlənməyibsə, dərk olunmağa və araşdırılmağa layiqdir. Hələlik isə bizim qədim dilimizin ən yaxın və aydın mənbəyi ilə kifayətlənəcəyik. Və frakiya qrupunun öz əsl mənşəyini haradan aldığını yunan alimlərinin öhdəsinə buraxacağıq ki, araşdırsınlar”.

Göründüyü kimi, dillərin müqayisəli-tarixi araşdırılması biri digərilə bağlı iki problem yaradır ki, onlardan birincisi dilin tarixi ilə xalqın tarixi arasında bilavasitə əlaqənin olub-olmamasından, ikincisi isə hər hansı dil mənsubluğunun etnik (milli) təəssübkeşlik doğurub-doğurmamasının nə dərəcədə elmi əsaslara dayanmasından ibarətdir. Görünür, birinci problem sonralar nə dərəcədə etnolinqvistika üçün meydan açmışdırsa, ikincisi də o dərəcədə sosiolinqvistikanı yaratmışdır.

Y.Qrimm yazır:

“Qədim alman mənbələrini diqqətlə oxuyarkən mən hər gün dilin elə forma və mükəmməlliklərini kəşf etdim ki, bizim indiki dilimizin xüsusiyyətlərini qiymətləndirərkən belə-belə şeylər üçün, adətən, yunan və romalılara qibtə edirik”.

Əslində, müqayisəli-tarixi metodun tətbiq dairəsinin genişliyinin, yəni humanitar-ictimai elmləri bütövlükdə əhatə etmək imkanlarının nəticəsidir ki, multidissiplinar miqyas qarşısındakı hər cür məhdudiyəti aradan qaldırır. Və beləliklə, buraya xalqların dilləri ilə yanaşı, etnoqrafiyaları, ədəbiyyatları, incəsənətləri, psixologiyaları, sosial-siyasi həyatları və s. daxil olmaqla, onları öyrənən elmlərin ilk növbədə metodoloji ittifaqı yaranmış olur.

F.Bopp müqayisəli-tarixi metodu yalnız hind-Avropa dillərinə tətbiq etməklə, daha doğrusu, bu dillərin müqayisəsi əsasında formulə eləməklə kifayətlənməmiş, sami dillərinin qohumluğu barədə də məhz onların struktur oxşarlığına əsaslanaraq mülahizə yürütmüşdür:

“Sami dilləri təbiətən daha kompaktıdır və əgər leksika və sintaksis barədə bəhs açmasaq, yüksək dərəcədə qənaətcil struktura malikdir. Çox az şey itirmiş, onlara əvvəldən nə verilmişsə, onu sonrakı zamanlara ötürmüşlər. Həmin ailəni digərlərindən fərqləndirən üçüzvlü samit kökü tamamilə kifayətdir ki, ona mənsub olan hər bir fərdiliyi nəzərə çarpdırsın”.

Hind- Avropa dillərinin materialları əsasında (təbii ki, burada qədim yazılı abidələrin mövcudluğu həlledici rol oynamışdı) meydana çıxan müqayisəli-tarixi metod sonralar bütün qohum dillərə, o cümlədən türk (mübahisəli məqamlara baxmayaraq ümumən Altay) dillərinə tətbiq edilməyə başladı ki, bu da həmin metodun yalnız bir dil ailəsi ilə əlaqədar olmayıb universal səciyyə daşdığıнын sübutu idi.

“Tarixi dilçilikdə müqayisəli metod” kitabının müəllifi, müqayisəli- tarixi dilçiliyin görkəmli nümayəndəsi Antuan Meye yazır:

“Müqayisə, dilin tarixini yaratmaq üçün dilçinin əlində olan yeganə alət bax budur. Müşahidəyə gələn şey dəyişmələrin özləri deyil, yalnız onların nəticələridir. Beləliklə, dilin inkişafını yalnız nəticələri tutuşdurmaqla izləmək olar.

...Bu tutuşdurmalar qəti və dəqiqdir. Onların hamısı belə bir müddəadan irəli gəlir ki, müxtəlif dillər arasında mövcud olan müəyyən uyğunluqlar heç də ümumbəşəri xassələrlə şərtlənmir, konkret tarixi ənənəni ehtimal etməklə izah oluna bilər.

Ümumi dilçilik

...Dilin tarixini yaratmağa yalnız müqayisəli metodun imkan verməsi müddəasından belə bir nəticə də çıxır ki, təcrid olunmuş dil tarixdən məhrumdur”.

Şübhəsiz, sonuncu nəticə ilə mübahisə etməyə müəyyən əsaslar vardır. Heç olmasa belə bir sadə məntiqə görə ki, əgər dil hər hansı formada mövcuddursa, deməli, onun tarixi də mövcuddur, lakin görkəmli dilçinin məqsədi, heç şübhəsiz, öz mühakimələrində belə bir “sadələvh boşluq” buraxmaqla opponentlərini sevindirmək olmamışdır. Söhbət ondan gedir ki, müqayisəli- tarixi metod ən təcrid olunmuş dilləri də bu və ya digər dərəcədə müqayisəyə qoşmaqla tarixə qovuşdurmaq imkanlarına malikdir.

Müqayisəli- tarixi dilçiliyin, F.de Sössürün sözlərilə desək, “özünəməxsus şəkildə sistemləşdirilməsindən ibarət” olan A.Şlayxerin “Kompendium”unda göstərilir ki, “dil tarixindəki inkişaf təcridən baş verir.

İlk dəfə uludildən əmələ gələn dilləri biz dil- əsaslar adlandırırıq. Onların, demək olar ki, hər biri dillərə bölünür, dillər sonralar dialektlərə, dialektlər isə yarım dialektlərə bölünə bilər.

Eyni bir uludildən törəmiş bütün dillər dil növü, yaxud dil ağacı yaradır ki, sonralar dil ailələrinə, yaxud dil budaqlarına ayrılır.

Asiya və Avropa dillərinin müəyyən bir qrupu hind-Avropa dilləri adlanır. Onlar o dərəcədə oxşar olub, bütün digər dillərdən elə xüsusiyyətlərilə fərqlənir ki, bir ümumi uludildən əmələ gəlmələri şübhə doğurmur”.

Və əslində, “Kompendium”da A.Şlayxerin verdiyi “Hind-Avropa dillərinin şəcərə ağacı sxemi” müqayisəli- tarixi araşdırmaların hind-Avropa dilləri üzrə yekunu sayıla bilər ki, dünyanın bütün dil ailələrini müəyyən (və əhatə) etmək baxımından da metodoloji örnekdir.

Müqayisəli-tarixi metodun inkişafında gənc qrammatiklərin rolu həm çox mühüm, həm də özünəməxsusdur.

G.Paul “Dil tarixinin prinsipləri”ndə yazır:

“Mədəniyyətin başqa elə bir sahəsi yoxdur ki, inkişaf şəraiti dildə olduğu qədər dəqiq təyinatla gəlsin və buna uyğun olaraq, başqa elə bir mədəni- tarixi elm yoxdur ki, dilçiliyin metodu qədər mükəmməlliyə gətirilə bilsin. Heç bir digər elm indiyədək yazılı ənənə hüdudlarından bu cür kənara çıxmağı bacarmamış, heç bir elm bu dərəcədə mücərrəddliyə və konstruktivliyə çatmamışdır... XIX əsrin 70-ci illərinin sonlarından yeni istiqamət özünə yol açmağa başlamışdır ki, metodun kökündən dəyişməsi zərurətini israrla tələb edir”.

“Kökündən dəyişmə” dedikdə gənc qrammatik, ilk növbədə, belə bir prinsipə əsaslanmağı nəzərdə tuturdu ki, ayrı-ayrı fərdlərdə bütün dil prosesləri axınının müntəzəm xarakteri həmin proseslərin dəqiq elmi dərkinin ən mühüm əsaslarını təşkil etməkdədir”. Və odur ki, yazırdı:

“Dil tədqiqinin həqiqi obyektini fərdlərin bir- birinə qarşılıqlı təsirində onların müəyyən dil ümumiliyinə bütün münasibətlərindəki nitq fəaliyyəti təzahürlərinin yekunundan ibarətdir”.

Bu isə müqayisəli-tarixi metodu, prinsip etibarilə, inkar etməkdən başqa bir şey deyildi.

Müqayisəli-tarixi metod, bir tərəfdən, dillərin qohumluğunu, eləcə də həmin qohumluğun yaxınlıq dərəcəsini müəyyən edir, digər tərəfdən, qohum dillərin müqayisəsi əsasında onların praformalarını, yaxud arxetiplərini meydana çıxarır. Doğrudur, ideal vəziyyətdə müqayisəli- tarixi araşdırmanın son məqsədi hər hansı dil ailəsinin törədiyi kökdilin və ya pradilin bərpasıdır, lakin müxtəlif qohum dillər üzrə nə qədər çox praformalar təsbit edilmiş olsa da, bütövlükdə pradillərin bərpası təcrübələri olduqca məhduddur.

F.de Sössür deyirdi ki, “sinxron dilçilik yalnız bir baxışı – danışanların baxışını, nəticə etibarilə, bir metodu tanıyıb bildiyi halda, diaxron dilçilik eyni zamanda iki baxışın və ya perspektivin iştirakını nəzərdə tutur: prospektiv – zamanın axarı boyu yönələn baxış; retrospektiv – geriyə, zamanın axarına qarşı yönələn baxış”.

Dahi dilçi birinci baxışı o qədər də effektiv saymır. Dilin (və dillərin) tarixini öyrənmək üçün ikinci (retrospektiv) baxışın daha üstün olduğunu əsaslandıraraq göstərir ki, “bu halda müəyyən bir dövrdən başlanılaraq həmin dövrə xas olan formaların nə ilə sonuclanması yox, həmin dövrdəkiləri doğura biləcək daha qədim formaların necə olması aydınlaşdırılır”.

“Kurs” müəllifi deyir:

“Prospektiv metod, sadəcə, rəvayətə gətirib çıxardığı, bütövlükdə mənbələrin tənqidinə söykəndiyi halda, retrospektiv araşdırma müqayisəyə əsaslanan rekonstruksiya metodunu tələb edir”.

Retrospektiv üsulun prospektiv üsuldən üstünlüyünü göstərmək üçün F.de Sössür belə bir nümunə gətirir:

“Deməli, retrospektiv metod bizə dilin keçmişinə ən qədim sənədlərdən də dərinə nüfuz etmək imkanı verir. Deyək ki, latın dilinin prospektiv tarixi ancaq e.ə. III və ya IV əsrlərdən başlayır, lakin hind- Avropa pradilinin bərpası yolu ilə ilkin birlikdən bizə məlum olan ilk latın abidələrinə qədərki müddətdə

Ümumi dilçilik

nə baş verə bilərdisə, o barədə təsəsvür yaratmağa nail olunmuşdur. Yalnız bundan sonra inkişafın prospektiv mənzərəsini vermək mümkün olmuşdur”.

Müşahidələr göstərir ki, türk dillərinin tarixinə həsr olunmuş əsərlərdə də məhz metodun düzgün seçilməməsi, yaxud ona ümumiyyətlə əhəmiyyət verilməməsi ilə bağlı ciddi problemlər vardır. İş o yerə çatmışdır ki, məsələn, Türkiyədə yazılmış “Türk dili tarix”lərində bizim günlərə qədər yalnız bir türk dilinin (və onun müxtəlif ləhcələrinin) mövcud olduğu israrla göstərildiyi halda, Azərbaycan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistanda yazılmış müvafiq dil tarixlərində söhbət təşəkkül tarixi orta əsrlərə, hətta bəzən qədim dövrlərə “aparılan” müstəqil türk dillərindən gedir. Və çox hallarda da dillər arasındakı tarixi fərqlərin olub- olmaması dildaxili yox, məhz dilxarici (coğrafi, siyasi, ədəbi-mədəni və s.) amillərlə müəyyənləşdirilir.

Müqayisəli-tarixi metod o zaman daha effektiv işləyir və nəticələri daha məhsuldar olur ki, qohum dillərin ayrı-ayrılıqda (və bütövlükdə) tarixini yazılı abidələr vasitəsilə kifayət qədər qədim dövrlərədək izləmək mümkün olsun. Lakin hind-Avropa (hind, yunan, İran, Roman, german, slavyan və s.) dillərini çıxmaq şərti ilə, demək olar ki, heç bir dil ailəsini diferensial şəkildə səciyyələndirən qədim yazılı abidələr olmadığı üçün müqayisəli-tarixi metod daha bir sıra yardımçı vasitələrə üz tutmağa ehtiyac hiss edir ki, bu da öz növbəsində həm metodun ənənəvi imkanlarının genişlənməsinə, həm də bir sıra prinsiplial problemlərin meydana çıxmasına gətirib çıxarır.

Məsələn, dil ailələrinin, eləcə də müəyyən qeyd-şərtlə ayrı-ayrı dillərin tarixinin öyrənilməsinə xüsusilə İtaliya “neolinqvistlər”indən başlayaraq dialekt materialları az-çox maraqla cəlb edilir. Əlbəttə, burada metodun böyük uğurları barədə söhbət gedə bilməz. Lakin “vəhdətdə olan müxtəlifliklə müxtəliflikdə olan vəhdətlə səciyyələnen” (A.Meye) dialektlər hər hansı bir dilin diferensiasiya imkanlarını nümayiş etdirir.

A.Axundov yazır:

“...Qohum dillərin faktları müqayisə üçün nə qədər böyük əhəmiyyətə malikdirsə, dialekt faktlarının müqayisəsinin də müqayisəli-tarixi dilçilik üçün o qədər böyük əhəmiyyəti vardır. Məsələn, Azərbaycan dilinin müxtəlif dialektlərində özünü göstərən $c \rightarrow j$, $b \rightarrow p$, $b \rightarrow m$, $f \rightarrow p$, $d \rightarrow t$, $s \rightarrow \text{ş}$, $k \rightarrow \text{ç}$, $g \rightarrow c$, $g \rightarrow q$, $x \rightarrow h$ və s. səs əvəzləndirmələrini nəzərdən keçirmək olar. Bu əvəzləmələrdə biz fonetik dəyişmələrin nisbi xronologiyasını müəyyənləşdirmək üçün tipoloji universalilərlə səsleşən fonetik qanunauyğunluqlarla qarşılaşırıq.

...Bunun əyani sxemini göstəririk:

$k \rightarrow k \rightarrow \zeta \rightarrow \varsigma \rightarrow s$

$q \rightarrow g \rightarrow c \rightarrow j \rightarrow z$ ”.

Əlbəttə, ən gecı XIII–XIV əsrlərdən Azərbaycan dilinin, yaxud Azərbaycan türkcəsinin yazılı abidələrinin zənginliyi, eləcə də ilk orta əsrlərdən türkcə mətnlərin mövcudluğu həmin fonetik qanunauyğunluqların mötəbərliyini yoxlamaq üçün geniş imkanlar açır. Lakin elə dillər də vardır ki, dialektlər onların strukturunda baş verən dəyişikliklərin nisbi xronologiyasını müəyyənləşdirmək üçün yeganə mənbədir.

Dilin və ya dillərin tarixinə retrospektiv baxış inamla deməyə əsas verir ki, həmin tarix inteqrasiya deyil, məhz diferensiasiya tarixidir. Çünki bugünkü müstəqil dillərin (məsələn, türk, slavyan, yaxud german dillərinin) dialekt mənşəyi, yəni türk, slavyan, yaxud german dilinin dialektlərə diferensiasiya nəticəsində yarandıqları heç bir mübahisə doğurmur. Eyni zamanda həmin diferensiasiya qanunauyğunluğunu dərinləşdirmək, məsələn, eyni bir ulu dilin slavyan və german dialektlərindən bəhs etmək olar.

F.de Sössür ilk hind- avropaçılıarın sanskritə az qala pradil, yaxud uludil kimi önəm vermələrini kəskin tənqid edərək göstərir ki, Bopp sanskritin hind-Avropa dillərinin ümumi mənbəyi olduğunu düşünmədiyini yazırdı, lakin bununla yanaşı, həmin mülahizələrin (söhbət sanskritin hind- Avropa dilləri üçün uludil sayılması barədəki mülahizələrdən gedir – N.C.) problematik də olsa yaşamaq imkanını qəbul edirdi”.

Dahi dilçi bu məsələyə aydınlıq gətirərkən, əslində, müqayisəli- tarixi metodu onun yaradıcılarına nəsib olmayan bir elmi-nəzəri səviyyəyə yüksəlmiş olur. Və “üç izah” təqdim edir:

“1. ...Elə bir dil yoxdur ki, ona hansısa yaşı vermək mümkün olsun. Hər bir dil istənilən məqamda ona qədər mövcud olan vəziyyətin davamından başqa bir şey deyil. Bu baxımdan dilin inkişafı insan nəslinin inkişafından fərqlənir: dil inkişafının mütləq fasiləsizliyi onda nəsillərin bir- birinin ardınca gəlməsini görməyə imkan vermir...”

2. ...Əhəməni kitabələrinin fars dili Firdovsinin farscasından qədimdir. Bu xüsusi halda biri dəqiq şəkildə o birindən əmələ gəlmiş iki ləhcə barəsində söhbət getdiyindən və hər ikisi bizə tanış olduğundan öz- özlüyündə aydındır ki, bu şəraitdə qədim olan hansıdır...

3.Nəhayət, “qədim” sözü dilin daha arxaik vəziyyətinə aid edilə bilər ki, formalar öz ilkin örnəklərinə yaxındır, bu isə tarix göstərməkdən asılı deyil.

Ümumi dilçilik

Bu mənada demək olardı ki, XVI əsr Litva dili e.ə. III əsrin latın dilindən qədimdir”.

“Kurs” müəllifi belə bir doğru qənaətə gəlir ki, “sanskriti başqa dillərlə müqayisədə daha qədim saymaq yalnız ikinci və ya üçüncü mənada mümkündür. Və əslində də, o, başqa hind-Avropa dillərindən həm ikinci, həm də üçüncü mənada qədimdir”.

Müqayisəli- tarixi dilçiliyin bütün imkanlarını özündə ehtiva eləməyə çalışmaq yanaşı, ümumən dilçilik hüdudlarından da kənara çıxmaq dil faktlarının mənşəyi barədə “universal” təsəvvür yaratmağa cəhd edən, əgər belə demək mümkünsə, xüsusi bir sahə də formalaşmışdır ki, onun adı etimologiyadır.

F.de Sössür deyir:

“Etimologiya nə ayrıca fənn, nə də təkamül dilçiliyinin tərkib hissəsidir. Bu, yalnız sinxron və diaxron faktlara aid prinsiplərin tətbiqidir. Etimologiya sözlərin keçmişinə nüfuz edir və həmin istiqaməti onların izahı üçün material tapana qədər izləyir”.

Və əlavə edir:

“...Etimologiya – birinci növbədə, bu və ya digər sözü başqa sözlərə münasibətini müəyyənləşdirmək vasitəsilə aydınlaşdırmaqdır. Aydınlaşdırmaq – artıq aydın olan elementlə bağlamaq deməkdir”.

“Kurs” müəllifi işarənin sərbəstliyi prinsipindən çıxış edərək bildirir ki, “çünki səslənmə ilə mənə arasında zəruri münasibət mövcud deyil”.

V.Pizani “Etimologiya” kitabında göstərir ki, etimoloq “müəyyən bir əşyanı ifadə etmək üçün hər hansı bir sözün necə yarandığını” öyrənir. Ümumiyyətlə, etimologiya üçün sözün mənşəyini öyrənmək nə qədər əhəmiyyətli (və ənənəvi) olsa da, onun missiyasına qrammatik vahidlərin necə təşəkkül tapdığını araşdırmaq da daxildir.

Etimologiyada müəyyən dərəcədə ehtimala əsaslanma təbii hesab olunur, lakin həmin ehtimal da məhz müqayisəli- tarixi metodun prinsiplərinə dayanır.

3. Müqayisəli-tipoloji metod

Müqayisə öz-özlüyündə təsviri metodun geniş yayılmış bir üsuludursa, onun tarixi (genealoji) və tipoloji olmaqla keyfiyyətcə fərqli iki təzahürü isə müstəqil tədqiqat metodlarıdır. Müqayisəli- tarixi metod yalnız qohum dillərin müqayisəsinə (bu müqayisənin məqsədi isə, qeyd edildiyi kimi, uludilin bərpasıdır) tətbiq olunduğu halda, müqayisəli- tipoloji metod, prinsip etibarilə, bütün dilləri əhatə edir. Və onun klassik məqsədi bu və ya digər dilin hansı dil tipinə aidliyini müəyyənləşdirmək, nəticə etibarilə, dil tipləri, yaxud dillərin tipologiyası anlayışını dəqiqləşdirməkdən ibarət olmuşdur. Müasir dövrdə isə həmin məqsəd qalmaqla yanaşı, tipoloji tədqiqatlarda dil quruluşlarının ayrı-ayrı elementlərini müqayisə etmək yolu ilə universal xüsusiyyətləri aşkarlamağa daha çox üstünlük verilir.

Müqayisənin genealoji və tipoloji təzahürləri, eləcə də onların nəticələri arasında məlum fərqlərlə bərabər, kifayət qədər ciddi uyğunluqlar da mövcuddur ki, bu, müqayisənin bir metod olaraq ümumi təbiətindən irəli gəlir. O mənada ki, müqayisə fərqləndirdiyi qədər də ortaq xüsusiyyətləri meydana çıxarmaqla insan dilinin universalizmi barədəki deduktiv təsəvvürü əsaslandırmaq baxımından hər cür metodoloji imkanlar açır.

Dilin (və dillərin) quruluşunun öyrənilməsi üçün müqayisəli- tipoloji metodun ilk dəfə elmi əsaslarla tətbiqinə XIX əsrin əvvəllərində Avqust və Fridrix Şlegel qardaşları başlamış, onların işini V.fon Humboldt davam etdirmişdir. Şlegel qardaşları flektiv, aqlütinativ və amorf olmaqla üç dil tipi fərqləndirirdilər, dördüncüsünü – inkorporlaşan dillər tipini isə həmin sıraya V.fon Humboldt əlavə etmişdir.

A.Şlayxer dillərin tipoloji quruluşu barədəki təsəvvürləri genişləndirməklə yanaşı, onları tarixi inkişaf prosesində araşdırmağa göstərdiyi ardıcıl cəhdlərlə məşhurdur. Və onun fikrincə, “daha mütəşəkkil dillər, məsələn, hind- german tayfasının bizə tamamilə məlum uluatası, görünür, öz quruluşu ilə göstərir ki, onlar daha sadə formalardan tədrici inkişaf vasitəsilə əmələ gəlmişlər. Bütövlükdə dillərin quruluşu şəhadət verir ki, onların qədim forması, mahiyyətcə, bəzi ən sadə quruluşlu dillərdə (məsələn, çincədə) qorunub saxlanıldığı kimidir. Birsözlə, o şey ki bütün dillər öz başlanğıcını ondan alır, anlamlı səslərdən, təəssüratların, təsəvvürlərin, anlayışların sadə səs ifadələrindən ibarət olub, müxtəlif şəkillərdə işlənə, yəni xüsusi səs formaları, necə deyərlər, bu cür müxtəlif icra etmə üzləri olmadan bu və ya

Ümumi dilçilik

digər qrammatik forma rolunu ifa edə bilərlər. Dillərin həyatının həmin ən qədim dövründə səs baxımından nə feillər, nə adlar, nə təsrif, nə hallanma və s. yoxdur”.

Dillərin eyni bir mənşədən əmələ gəlmiş qənaətində olan A.Şlayxer onların müxtəlif tiplərə ayrılmasını keçdikləri uzun təkamül prosesinin nəticəsi hesab edir. Və prinsip etibarilə, amorf quruluşdan aqlütinativ quruluşa, oradan da flektiv quruluşa doğru inkişafın dil tiplərinin təşəkkülündə aparıcı rol oynaması ideyasını əsaslandırarkən Ç.Darvinin təkamül nəzəriyyəsinə istinadən burada (dil tiplərinin formalaşmasında) təbii qanunauyğunluğun hökm sürdüyünü göstərir.

F.de Sössür müqayisəli metodun hər iki təzahürünə öz dahianə görüşləri mövqeyindən həmişə polemik yanaşmışdır. O, dil ailələri və dil tipləri barədə danışarkən deyirdi ki, “heç bir dil ailəsi həmişəlik müəyyən dil tipinə aid olmur.

Müəyyən dil qrupunun hansı tipə aidliyini soruşmaq dillərin təkamül prosesi keçirdiyini unudaraq, həmin təkamüldə hansısa dəyişməzlik elementinin varlığını güman etmək deməkdir.

...Kimsə dildə üzərində nə məkanın, nə də zamanın hökmü olmayan hansısa daimi əlamətlərin mövcudluğunu güman edəcəksə, o, təkamül dilçiliyinin əsas prinsiplərinə bilavasitə qəsd edəcəkdir”.

Dahi dilçi hind- Avropa dillərinin tarixindən misal gətirir:

“...Sözdəyişdiricilik daha çox slavyan dillərində qorunub saxlanmış, ingilis dilində isə, demək olar ki, yoxa çıxmışdır. Fleksiyanın bu cür sadələşməsi ilə kifayət qədər ümumi səciyyəli başqa bir hadisəni əlaqələndirmək lazım gəlir: bu, cümlədə elemntlərin çox və ya az dərəcədə sabit sıralanmasıdır; həmçinin mənənin sintaktik ifadə üsullarının analitik üsullarla sıxışdırılmasıdır ki, bunun da nəticəsində halların mənaları önlüklərə verilir, feil formaları köməkçi feillərin yardımı ilə yaradılır və s”.

F.de Sössür flektivlik xüsusiyyəti kimi aqlünativlik xüsusiyyətinin də daimi olmadığını göstərir:

“...Saitlər ahəngi, yəni şəkilçidəki bütün saitlərin kökün son saitinə keyfiyyətə assimilyasiya olunması... Avropa və Asiyada, Finlandiyadan başlamış Mancuriyaya qədər danışılan geniş Ural-Altay dilləri qrupuna xasdır. Lakin bütün ehtimallara görə, bu maraqlı hadisə həmin qrupun ayrı-ayrı dillərinin sonrakı inkişafı ilə əlaqədardır. Beləliklə, bu cəhət ümumidir, lakin ilkin deyil: bu isə o deməkdir ki, həmin dillərin mənşəyinin ümumiliyini

(onsuz da olduqca mübahisəlidir) sübut etmək üçün onların aqlütinativ səciyyəsinə əsaslanmaq mümkün olmadığı kimi, saitlər ahənginə də istinad etmək olmaz”.

Və əlavə edir:

“Həmçinin müəyyən edilmişdir ki, Çin dili heç də həmişə birhəcalı olmamışdır”.

Göründüyü kimi, dilin mexanizmini müqayisəli olaraq istər genealoji, istərsə də tipoloji planda şərh edərkən hər iki metodun – müqayisəli-tarixi və müqayisəli- tipoloji metodların qarşılıqlı əlaqələrindən çıxış etmək lazım gəlir.

Dillərin tipoloji baxımdan öyrənilməsi təcrübəsinin “Por- Royal qrammatikası” ilə başlanıb V.fon Humboldt tərəfindən kifayət qədər yükəsk nəzəri səviyyəyə qaldırılmasına baxmayaraq sonralar, xüsusilə Amerika deskriptivçiləri zamanında bu məsələyə son dərəcə şübhə ilə yanaşıldı. Onlar düşünürdülər ki, araşdırılan hər bir dildə “dilçi nə istəsən tapa bilər”, ona görə də heç bir dil universalıyasından söhbət gedə bilməz.

Lakin keçən əsrin ortalarından sonra bu sahədə ilk uğurlu araşdırmalar başlandı ki, həmin araşdırmalar fonoloji universalıyalara həsr olunmuşdu. Rus mənşəli Amerika dilçiləri Roman Yakobson və Moris Hallenin İsveç akustiki Qunnar Fantla birlikdə hazırladıqları diferensial əlamətlər sistemi görkəmli Praqa strukturalisti N.Trubetskoyun fonoloji görüşlərinə əsaslanırdı ki, bu görüşlərin formalaşmasında vaxtilə R.Yakobsonun özü də iştirak etmişdi.

Burada söhbət fonem yarıdan, məsələn, b - p, d - t, s - z kimi səs qarşılaşdırmalarının müxtəlif dillər üçün universallığından gedir.

Fonologiya sahəsində dil universalıyalarının müəyyənləşdirilməsilə yanaşı, dilin digər səviyyələrində, xüsusilə morfoloji səviyyədə daha böyük uğurlar qazanılmışdır.

Dil universalıyaları barədəki təsəvvürün genişlənməsi universalıyalar dilçiliyinin və ya universalizmin təşəkkülünə gətirib çıxarmışdır ki, bunu tipoloji dilçilik də adlandırmaq mümkündür.

“Dilçilik universalıyalarına dair memorandum”da (1961) deyilir:

“Özlərinin bütün hüdudsuz rəngarənglikləri ilə birlikdə dillər eyni bir modellə yaranmışdır. Bəzi dillərarası uyğunluqlar və oxşarlıqlar formalaşmağa məruz qalmışlar, digərləri isə yox. Lakin tədqiqat aparən dilçilər bir çox hallarda bu və ya digər şəkildə onların mövcudluğunu dərk edib yeni dillərin təhlili zamanı rəhbər prinsip kimi istifadə edirlər. Bu, zəruri, ancaq ümumi

Ümumi dilçilik

xüsusiyyətlərdən məhdud və tam olmayan istifadədir. Dilçilik universiyaları öz təbiəti etibarilə bütün insanlar tərəfindən onların nitq fəaliyyətlərində bölüşdürülən xarakteristika və ya tendensiyalara dair konstatsiyaların yekunu olaraq ortaya çıxır. Həmin keyfiyyətdə onlar dil haqqındakı elmin daha ümumi qanunlarını ifadə edir (beləliklə, deskriptiv dilçiliyin metod və məqsədlərinə qarşı duraraq)”.

C.Qrinberq, Ç.Osqud və C.Cenkinsin hazırladıqları həmin “Memorandum”da göstərilir ki, “daha sonra dil eyni zamanda həm fərdi davranış aspekti, həm də bəşər mədəniyyəti aspekti olduğuna görə onun universaliaları fərdi davranışın əsasında dayanan psixoloji prinsiplərlə başlıca təmas nöqtəsini təqdim etməklə (psixolinqvistika) yanaşı, ümumən bəşər mədəniyyəti barədəki xülasələrin əsas mənbəyidir (etnolinqvistika). Biz güman edirik ki, fərdi imkanlar hüdudundan kənara çıxan elə koordinasiya olunan şərait yaratmaq lazım gəlir ki, dildəki universalialara dair həqiqi faktları möhkəm zəmin üzərinə qoya bilsin”.

Göründüyü kimi, burada söhbət müxtəlif dillərdəki universaliaların (tipoloji uyğunluqların) yalnız statistik təsbitindən getmir, həmin universaliaların həm psixolinqvistik, həm də etnolinqvistik unifikasiyası da mühüm şərt hesab olunur.

Tipoloji universaliaların müəyyənləşdirilməsində sonuncu mərhələ onunla səciyyələndirir ki, dilin sistem- struktur təbiətindən, başqa sözlə, dildə nə varsa hamsının qarşılıqlı əlaqədə olmasından çıxış edilir. Və bu zaman ayrı- ayrı dil səviyyələri arasındakı hüdudlar aradan qaldırılır. Məsələn, müşahidələr göstərir ki, cümlədə xəbərin sonda gəldiyi dillərdə (məsələn, türk, dravid dillərində) sözün qrammatik formalaşması (suffiks, qoşma və s.) sonda (postpozisiyada) baş verir, halbuki digər dillər üçün bu baxımdan prepozisiya (ön şəkilçi, önlük və s.) fəaldır.

Tipoloji araşdırmalarda Noam Xomskinin xidmətləri ona görə xüsusi maraq doğurur ki, görkəmli Amerika dilçisi məsələyə həm “Por- Royal qrammatikası”ndakı fundamental miqyasla yanaşır, həm də V.fon.Humboldt ənənələrini davam (və inkişaf) etdirməyə çalışaraq ciddi fəlsəfi keyfiyyət gətirir:

“...İndi ən çox dillərin müxtəlifliyi və çeşidli dil strukturlarının müxtəlif “dünya xəritəsi”lə əlaqədar ideyaları ilə xatırlanan Vilhelm fon Humboldt buna baxmayaraq təkidlə israr edirdi ki, hər hansı bir insan dilini qeyd etməklə

biz universal olan insanın unikal intellektual münasibətini sadəcə ifadə edən sistemi tapacağıq.

...Və dilçilikdə aparılan hal-hazırkı tədqiqatların səciyyəvi cəhəti onun yalnız ayrı-ayrı dillərin təfsilatlı tədqiqi vasitəsilə müəyyənləşə bilən linqvistik universalilər ilə məşğul olmasıdır”.

N.Xomski yazır:

“Mənim vəziyyəti şəxsi qiymətləndirməm bundan ibarətdir ki, gələcək üçün real problemin “həqiqətə uyğun” olması sadə və ya kifayət qədər bəsit deyil, zəngin anadangəlmə struktura müvafiq mülahizəni aşkarlamaqdır”.

Müqayisəli- tipoloji metodu və ya dilçiliyi bəzən ona görə tənqid edirlər ki, külli miqdarda dil faktlarının sadəcə konstataşiyasından irəli getmir. Lakin məsələ burasındadır ki, dillərin tipoloji müqayisəsi, ilk növbədə, induktiv prosesdir. Və burada hər hansı mötəbər deduktiv mülahizə yürütmək üçün külli miqdarda dil uyğunluqlarına əsaslanmaq (və gecikməkdən qorxmamaq) lazım gəlir.

III.

Dilin mahiyyəti

Dil haqqındakı elmin əsaslarını yaratmaq, yaxud həmin elmi bu və ya digər səviyyədə təmsil etmək iddiasında olan bütün dilçilik məktəblərinin əsas vəzifəsi “dil nədir” sualına cavab vermək olmuşdur ki, bu da, prinsip etibarilə, dilin mahiyyətinin izahına cəhd etmək deməkdir. Əlbəttə, həmin cavabların müxtəlifliyi, bir tərəfdən, dilə ideya-metodoloji baxışların fərqliliyi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, dil adlandırdığımız hadisənin təbiətə mürəkkəbliyindən irəli gəlir.

Lakin müşahidələr göstərir ki, cavablardakı kifayət qədər prinsipial müxtəlifliklərlə yanaşı, elə uyğun, üst-üstə düşən məqamlar da vardır ki, bunlarsız dilin mahiyyəti barədə ümumi bir təsəvvürə gəlmək mümkün olmazdı.

Müqayisə edək:

“Dil – fikir formalaşdırıcı orqandır. Tamamilə ruhi, dərinliklərinə qədər daxili və heç bir iz qoymadan keçən əqli fəaliyyət nitq səsləri vasitəsilə maddiləşir və hissi qavrama üçün əlçatan olur. Ona görə də təfəkkür fəaliyyəti və dil qırılmaz şəkildə əlaqədə təqdim edilir... Dil xalq ruhunun sanki xarici təzahürüdür; xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir – bundan daha çox eynilik təsəvvür etmək çətindir... Dil ruhun elə bir davamlı fəaliyyətini təqdim edir ki, həmin fəaliyyət səsi, nəticə etibarilə, fikrin ifadəsinə çevirə bilsin” (Vilhelm fon Humboldt).

“Dil fikrin səslə ifadəsidir, səslərdə təzahür edən təfəkkür prosesidir” (Avqust Şlayxer).

“Dil... dərk olunmuş daxili, psixi və ruhi hərəkətlərin vəziyyət və münasibətlərinin tələffüz olunan səslər vasitəsilə ifadəsidir” (Haynrix Ştayntal).

“Dilin mahiyyəti ünsiyyətlə müəyyən olunur” (Hüqo Şuxardt).

“Dil ruhi ifadədədir... Dilin tarixi ifadənin ruhi formalarının, eyni zamanda sözün ən geniş mənasında incəsənətin tarixindən başqa bir şey deyil” (Karl Fossler).

“Dil – anlayışları ifadə edən işarələr sistemidir” (Ferdinand de Sössür).

Dilin mahiyyəti barədə bəhs edərkən, ənənəvi olaraq, diqqəti daha çox

çəkən (və həmin mahiyyətin nədən ibarət olduğunu dərk etməyə daha çox şərait yaradan) üç məsələ üzərində dayanılır:

1. Dil və təfəkkür problemi.
2. Dilin funksiyaları.
3. Dil işarələr sistemi kimi.

Bu məsələlərdən birincisi dili onun üçün ən ayrılmaz, ən munis olan “daxili”, ikincisi xeyli dərəcədə kənar, xeyli dərəcədə ictimai olmaqla “xarici” tərəflərilə izah edirsə, üçüncüsü dilin sistem- strukturu, yəni bilavasitə “özü” barədə konkret təsəvvür yaradır.

1. Dil və təfəkkür problemi

Dillə təfəkkürün əlaqəsinin az-çox mükəmməl dərki həm təfəkkürün, həm də dilin mahiyyətini anlamaq üçün etibarlı istinad nöqtəsi sayıla bilər. Və görünür, hər iki fenomeni izah edəcək ən əsaslı üsul məhz onların analitik müqayisəsindən ibarətdir. Lakin həmin müqayisə o zaman metodoloji baxımdan əsaslı sayıla bilər ki, nə dil bilavasitə məntiqin, nə də təfəkkür bilavasitə dilçiliyin tədqiqat obyektinə çevrilsin.

V.fon Humboldt yazır:

“Heç bir təfəkkür, hətta ən safı belə, bizim hissiyyatlarımızın ümumi qəbul edilmiş formalarından fərqli təzahür edə bilməz. Biz onu yalnız həmin formalarda alıb qəlibləşdirə bilərik”.

Dilsiz təfəkkürün mövcud olması barədəki düşüncələr, nəticə etibarilə, təfəkkürsüz dil barədə absurd təsəvvür üzərində də baş sındırmağa gətirib çıxarır ki, hər ikisi olduqca cəfəng “metafora”dan başqa bir şey deyil. Və dahi Füzuli “edəsən tutiyə təlim ədayi kəlimat, nitq insan olur (yəni insan kimi danışır – N.C.), amma özü insan olmaz” deyəndə, heç şübhəsiz, təfəkkürsüz dildən (nitqdən) yox, mexaniki təqliddən bəhs edirdi.

Əslində, dillə təfəkkürün əlaqəsi barədə danışarkən həmin “əlaqə” sözü o mənada işlədilir ki, burada nə dilsiz təfəkkürdən, nə də təfəkkürsüz dildən söhbət gedə bilər, yəni hər iki mövzu tamamilə istisna olunur.

Lakin problemin mahiyyətini daha aydın izah etmək naminə bəzən dillə təfəkkürə “ayrı-ayrılıqda” yanaşmaq lazım gəlir ki, bunda da məqsəd məhz onların qarşılıqlı əlaqələrinin üzvi vəhdətini daha böyük inamla təsdiq etməkdən ibarətdir.

F.de Sössür deyir:

“Filosoflarla dilçilər bir məsələdə həmişə eyni fikirdə olmuşlar ki, işarələrin köməyi olmadan bir anlayışı başqasından kifayət qədər aydın və ardıcıl fərqləndirə bilməzdik, öz-özlüyündə götürülmüş təfəkkür dumana oxşayır, burada heç nə dəqiq fərqlənmir. Dilin təzahürünə qədər heç bir fərqləndirmə olmadığı kimi, əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş anlayışlar da yoxdur”.

Yuxarıda müəyyən olunmuş şərtlik daxilində dillə təfəkkürü müqayisə edərkən ən çox maraq doğuran məsələlərdən biri hansının aparıcı, yaxud haqqında söhbət gedən vəhdəti təmin etmək baxımından “təşkiledici” olmasıdır.

Dili “səslənən materiyanın təşkil etdiyi fikir” olaraq araşdıran F.de Sössür mahiyyət etibarilə heç də sadə olmayan “fikir sahəsinin... yaygınlığından fərqli olaraq, səslər necə varsa o cür, lap əvvəldən üzvlənmiş mahiyyətlərdən ola bilərdimi” sualına belə bir qəti cavab verir:

“Qətiyyəən ola bilməzdi! Səs substansiyası heç də təfəkkürdən daha müəyyən, daha sabit olmur. Bu, fikrin rahatca axıb töküldüyü hazır forma deyil, ayrı- ayrı hissələrə bölünən plastik kütlədir ki, həmin hissələr yalnız təfəkkür üçün zəruri olan işarələyəne xidmət etməyə qadirdir”.

Yəni, prinsip etibarilə, təfəkkür, məsələyə münasibətdə nə qədər idealist görünsə belə, burada təkanverici qüvvə rolunda çıxış edir. Və heç cür düşünmək olmaz ki, başlanğıcda hər cür hissiyyatdan məhrum olan səs materiyanı öz-özlüyündə ünsiyyət (dil) funksiyasını həyata keçirsin. Lakin təfəkkürün təkanvericiliyi dedikdə bunu təfəkkür “səsi (əlbəttə, söhbət fizioloji mənşəli səsdən gedir) danışmağa məcbur edir” mənasında anlamaq doğru olmazdı.

F.de Sössür deyir:

“Dilin təfəkkürə münasibətdə özünəməxsus rolu anlayışları ifadə etmək üçün maddi səs vasitəsi hazırlamaq deyil, fikirlə səs arasında vasitəçi mərkəz olmaqdan ibarətdir... Beləliklə, nə fikrin maddiləşməsi, nə də səslərin “spirituallaşması” vardır. Lakin hər şey müəyyən qədər belə bir sirli hala gətirib ki, “fikir – səs” münasibəti müəyyən üzvlənmə tələb edir. Və dil həmin iki amorf kütlənin qarşılıqlı əlaqəsində öz vahidlərini hazırlayır”.

Dahi dilçi məsələnin daha aydın izahı üçün müqayisə aparır:

“Suyun səthinə toxunan havanı təsəvvür edək: atmosfer təzyiqinin dəyişməsi ilə suyun səthi bir sıra bölünmələrə məruz qalır, yəni sadə desək, dalğalar meydana çıxır. Məhz bu dalğalar fikirlə səs materiyanının əlaqəsi, necə deyirlər, “cütləşməsi” barədə təsəvvür yaradır”.

Və başqa bir müqayisə təqdim edir:

“Dili, eyni zamanda, bir vərəq kağızla müqayisə etmək olar. Fikir onun üz, səs – astar tərəfidir: üz tərəfi kəsmədən astarı kəsmək mükün deyil”.

Nəhayət, belə bir qənaətə gəlir ki, “dildə nə fikri səsdən, nə də səsi fikirdən ayırmaq olar: bunu ancaq mücərrədləşdirmə yolu ilə etmək mümkündür ki, bu da məcburən ya xalis psixologiyaya, ya da xalis fonologiyaya gətirib çıxaracaqdır”.

Dillə təfəkkür arasındakı münasibətlərə daha analitik nəzərlə baxmaq üçün, ənənəvi olaraq, həm fəlsəfədə (məntiqdə), həm də dilçilikdə sözlə anlayış (məfhum), cümlə ilə hökm (mühakimə) qarşılaşdırılır. Və həmin

Ümumi dilçilik

qarşılaşdırma, əslində, dillə təfəkkürü fərqləndirən (təbii ki, ideal olaraq) müəyyən əlamətləri ortaya çıxarır ki, onlardan ən mühümü təfəkkürün ümumbəşəri, dilin isə milli səciyyə daşmasıdır. Əlbəttə, bu, eynilə, müvafiq olaraq, anlayışla sözə, hökmə cümləyə də aiddir.

Dilin milli xarakter daşmasının ən əyani (və hər cəhətdən əsaslı) göstəricisi, V.fon Humboldtun ifadəsilə desək, “bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi”dir. Doğrudur, müxtəlif xalqlar və ya millətlər müxtəlif dillərdə danışdırlarsa, bu, o deməkdir ki, dil (və nəticə etibarilə, onunla bilavasitə bağlı olan nə varsa) millidir. Lakin dərhal sual meydana çıxır: məgər dillə ən sıx bağlı olan məhz təfəkkür deyilmi?..

Əlbəttə, təfəkkürün milli olub- olmaması məsələsi onun bəşəriyyəti, yaxud ümumbəşəriyyəti postulatı baxımından heç cür gündəmə gəlmir. Və ola bilsin ki, buna, ilk növbədə, dilin milliliyi barədəki heç bir mübahisə doğurmayan “populizm” mane olur. Əslində isə, görünür, dilin milliliyi – təfəkkürün ümumbəşəriyyəti qarşıqoyulmasının əsaslıq səviyyəsi müzakirə olunarkən yalnız təfəkkürlə dilin qarşılaşdırılması ehtiyacı yox, həm də ümumbəşəriyyətlə millilik təyinlərinin həmin qarşılaşdırmada nə dərəcədə uğurlu prinsip kimi çıxış etməsi də diqqət mərkəzində olmalıdır. Və yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, dil haqqındakı elmin leksikonu üçün heç də az səciyyəvi olmayan “insan dili” ifadəsi bu məsələyə ehtiyatla yanaşmağı tələb edir. Xüsusilə dillərin istər genetik, istərsə də tipoloji (dil universaliaları baxımından) birliyi “insan dili” ifadəsini ilkin metaforiklikdən ayıraraq terminolojiləşdirdiyi kimi, dillə təfəkkürün müqayisəsindəki millilik – ümumbəşəriyyətə oppozisiyası barədəki klassik təsəvvürü də xeyli neytrallaşdırır.

Sözə anlayışın, cümlə ilə hökmün “tutuşdurulması” zamanı ortaya çıxan fərqlərə gəldikdə isə həm dili, həm də təfəkkürü izah etmək baxımından ən səciyyəvi cəhət sözün, cümlənin (və ümumən dilin) anlayışın, hökmün (və təfəkkürün) ifadəsi üçün müxtəlif vahidlər - “sinonimlər” təklif etmək imkanına malik olmasıdır. Və əsas da odur ki, burada söhbət müxtəlif dillərin deyil, eyni bir dilin təklif etdiyi “sinonimlik”dən gedir ki, fonologiyadan başlamış sintaksisə qədər onun bütün səviyyələrini əhatə etməkdədir.

Əlbəttə, dillə təfəkkürün əlaqəsi nə qədər dilin müxtəlif səviyyələrinə “yayılmış” olsa da, həmin səviyyələrin, yaxud yarusların hər birində spesifik xüsusiyyətlərlə ortaya çıxır. Məsələn, V.fon Humboldt göstərirdi ki, “dilin maddi hadisə və real tələbatın nəticəsi olaraq bilavasitə yalnız əşyaların işarələnməsinə dəxli var: təfəkkür ideal hadisə olaraq həmişə forma ilə

əlaqədardır, üstünlük təşkil edən fikir fəallığı dilə forma istiqaməti verir, dilin üstünlük təşkil edən formalılığı isə fikir fəallığını yüksəldir”.

Doğrudan da, leksikanın hər hansı mənada sadəcə söz arsenalı olaraq qalmayıb həqiqi mənada dilə çevrilməsi üçün “forma”, yəni qrammatika tələb olunur ki, burada təfəkkürün (ruhun!) missiyası xüsusilə ona görə böyükdür ki, dil, demək olar ki, heç bir səbəb göstərmədən həmin “forma”dan ya tamamilə, ya da qismən imtina edə bilər (məsələn, Çin dilində olduğu kimi), halbuki təfəkkür üçün qrammatikanın nəinki mövcudluğu, hətta mükəmməlliyi (V.fon Humboldtla razılaşısaq, bu cür mükəmməllik aqlütinasiyada deyil, məhz fleksiyada təzahür edir) əsasdır. Və odur ki, dil və təfəkkür probleminin həllində qrammatik və məntiqi kateqoriyalar arasındakı münasibətin müəyyənləşdirilməsi böyük maraq doğurur. Müasir dilçilikdə olduqca aktual olan həmin məsələyə baxışda bir-birinə, demək olar ki, tamamilə əks iki mövqe ilə qarşılaşırıq ki, onlardan birincisi qrammatikanın milliliyini, digəri isə ümumbəşəriliyini və ya universallığını müdafiə etməkdən ibarətdir. Birinci mövqe “qrammatika qanunları”nı “məntiq qanunları”ndan ayırmağa nə qədər cəhd edərsə, ikinci mövqe həmin qanunları o qədər yaxınlaşdırmağa çalışır ki, dilçilik tarixində hər ikisinin kifayət qədər zəngin ənənəsi vardır.

V.fon Humboldt əmin idi ki, dilin qrammatik quruluşunun mükəmməlliyi həmin dildə danışan xalqın zəkası ilə bilavasitə bağlıdır. Və odur ki, yazırdı:

“...Danılmaz faktdır ki, dil üçün hansı tale yazılırsa- yazılsın, əgər heç olmasa bircə dəfə müdrük, dərindən düşünən xalqın dili olmaq səadətinə nail olmayıbsa heç vaxt təkmil qrammatik quruluş qazana bilməz. Və dili bundan başqa heç cür birbaşa təmasa girməyən qeyri- mükəmməlliyindən xilas etmək imkanı yoxdur”.

Dahi dilçi-mütəfəkkir mükəmməl dil quruluşuna nümunə olaraq bir daha flektiv dilləri, xüsusilə sanskriti, qədim yunancanı, sami dilləri misal çəkir, digər quruluşlarının (aqlütinativ, amorf və polisintetik) yüksək bəşəri təfəkkürün və ya azad ruhun ifadəçisi olacağına inanmasa, hətta qeyri-mükəmməl dil quruluşunun dəyişdirilməsi ehtimalına qədər gəlib çıxsada, məsələnin mahiyyəti dəyişmir. Mahiyyət isə ondan ibarətdir ki, “bəşər ruhu” və ya ümumbəşəri səciyyə dəşdiyinə o qədər də şübhə edilməyən təfəkkür müxtəlif xalqlara (bəşəriyyətə) mənsub dillərdə özünün (təfəkkürün) bilavasitə ifadəsi olan qrammatika miqyasında bu qədər fərqli təzahürlər nümayiş etdirir.

Ümumi dilçilik

V.fon Humboldt göstərir ki, “dil fikrə yoldaşlıq etməlidir. Fikir dildən geri qalmayaraq onun bir elementindən digərini izləməli və dildə onu əlaqələndirən hər şey üçün işarə tapmalıdır. Əks halda, əgər dil ona yoldaşlıq etmək əvəzinə, fikri tərək edirsə, onların arasında çatlar baş verir”.

Ümumiyyətlə, təfəkkürlə dil arasındakı münasibətin iç-icə deyil, kənardan-kənara əlaqələrdə izahı cəhdləri daha böyük təcrübəyə malikdir. Xüsusilə ona görə ki, dillə təfəkkürün vəhdətindən bəhs edərkən, bir qayda olaraq, hər hansı “münasibətlər”dən danışmağa yer qalmadığı halda, kənardan- kənara müqayisələr ən azı müəyyən ehtimallar doğurur.

Keçən əsrdə dil və təfəkkür problemilə ən çox maraqlanan dilçilərdən biri, heç şübhəsiz, Noam Xomski olmuşdur. O, “Dil və təfəkkür” adlı məşhur kitabında problemin “tarixi köklər”inə qayıtmağa cəhd edərək yazır:

“Ədalət bizi etiraf etməyə məcbur edir ki, bizim hazırkı vəziyyətimiz Dekartın üç əsr bundan əvvəl düşdüyü vəziyyətdən heç də fərqlənmir. Həm Dekart, həm də biz insana yenilikçi, stimül nəzarətindən azad, uyğun və məna cəhətdən bitkin tərzdə danışmaq qabiliyyətinin necə verildiyini başa düşməkdən eyni dərəcədə uzağıq”.

N.Xomski dil və təfəkkür probleminin həlli üçün konkret təkliflər vermişdir:

“Mənə belə gəlir ki... ən ümidverici yanaşma dil hadisələrini və əqli fəaliyyəti mümkün qədər dəqiqliklə maksimum izah edəcək abstrakt nəzəri aparatın işlənilib hazırlanmasına çalışmaq və nəhayət, hazırkı mərhələdə nəzəri cəhətdən müəyyənləşdirilmiş əql strukturlarını və proseslərini hər hansı fizioloji mexanizmlərə aid etmədən və yaxud əql funksiyasını “fiziki səbəblər” baxımından şərh etmədən dil hadisələrinin təşkili və funksiyası prinsiplərini aşkarlamaqdır”.

O yazır:

“Aydınır ki, üst struktur tez- tez düzgün istiqamətləndirmir və qeyri informativdir. Bizim dil bilgimizin üst strukturda birbaşa göstərilməsi çox-çox abstrakt təbiətli xüsusiyyətləri ehtiva edir. Bundan başqa digər bir məsələ ondan ibarətdir ki, hətta bu cür süni şəkildə düzəldilmiş sadə nümunələr “adətlər”, “meyillilik”, “yeni biliklər” və davranışın öyrənilməsilə bağlı digər konsepsiyalar nöqtəyi- nəzərindən son illərdə heç bir zəmanət olmadan hal-hazırkı tədqiqatın məhdudlaşdırılması kimi linqvistik qabiliyyəti izah etməyə çalışmanın nə qədər ümitsiz olduğunu göstərir.

Hətta akustik struktur səviyyəsində sübut olunur ki, abstrakt təzahürlər dildən istifadə mexanizminə cəlb edilmiş əqli əməliyyatlar sayəsində formalaşır, idarə olunur”.

N.Xomski təqdim etdiyi çoxsaylı törəmə əməliyyatlarını təhlil edərək belə bir qərara gəlir ki, “abstrakt mental təzahürlərin və bu cür şərhedici əməliyyatların mövcudluğunu qəbul edərək biz formal cəhətdən faktların xaotik düzümünü vurğulayan quruluşun heyranedicə dərəcəsinə tapa bilərik və izah edə bilərik ki, nə üçün biz müəyyən hallarda dil ifadələrini müəyyən yollarla eşidirik, istifadə edirik və başa düşürük”.

N.Xomskinin dil və təfəkkür probleminə münasibətdə, görünür, əsas yeniliyi (və ənənəvi münasibətlərlə müqayisədə müəyyən üstünlüyü) ondadır ki, dilin strukturunda “üst” və “alt” qatları müəyyənləşdirdikdən sonra “alt” qatı, demək olar ki, bütünlüklə əqli fəaliyyətin (təfəkkürün) sərəncamına verməklə dildəki “təfəkkür qatı”nın konturlarını müşahidə etmək mexanizmi yaratdığı kimi, təfəkkürün “dil qatı”na da işarələr edir. Və ona görə də müəllifin öz əsəri – “Dil və təfəkkür” üçün ikinci ad olaraq “Təfəkkürün tədqiqinə linqvistik töhfə”ni seçməsi tamamilə anlaşılan olmaqla yanaşı, haqqında söhbət gedən problemin həllinə daha təsirli (və etibarlı) texnologiyalarla yanaşmaqda dilçilik perspektivlərini daha aydın təsəvvür etməyə imkan açır.

N.Xomskinin problemə baxışda polemika miqyası böyük maraq doğurur. “Keçmiş”dən “İndi”yə (və “Gələcəyə”) doğru uzanan bu polemika hər halda müəyyən nəticələr vəd etməyə bilməz.

“Dil və təfəkkür” müəllifi bu fikirdədir ki, nə təfəkkürün, nə də dilin “çox primitiv sistemlərdən təkamüllə yarandığı” barədə məsələ qaldırmaq artıq “kifayət qədər mənasızdır”.

N.Xomski yazır:

“...Dil ilə bağlı təfəkkürün anadangəlmə xüsusiyyətlərilə dil strukturlarının təzahürləri arasında sıx əlaqənin olduğunu gözləmək təbiidir. Belə ki, hər şeydən öncə, dil öz əqli təsəvvüründən ayrı mövcud deyil. Dil onu yaradan orqanizmi anadangəlmə mental proseslər tərəfindən ona verilmiş xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Bu orqanizm dilin istifadəsi şərtlərilə əlaqəli hər hansı xüsusiyyətlərini hər bir sonrakı nəsil ilə yenidən yaradır.

...Faktiki, insan təfəkkürünü mürəkkəbliyin hazırkı səviyyəsinə və anadangəlmə quruluşunun xüsusi formasına gətirib çıxaran proseslər tamamilə sirlidir”.

Ümumi dilçilik

Təfəkkür ilə dilin münasibətində birincisi nə qədər aparıcı olub, F.de Sössürün ifadəsi ilə desək, “astar” yox, məhz “üz” funksiyası daşısa da, dil öz inkişafının müəyyən mərhələsində təfəkkürə əhəmiyyətli təsir göstərir.

V.fon Humboldt yazırdı ki, “dil fikrin tamamlanmasından, xarici aləmdən alınmış təəssüratları və hələ dumanlı daxili hissiyyatları aydın anlayışlara qədər yüksəltmək, həmin anlayışların əlaqəsi əsasında yenilərini yaratmaq cəhdindən başqa bir şey deyil”.

Lakin məsələ burasındadır ki, dilin təfəkkürə münasibətdə fəallaşması (“astar”ın “üzə” çıxması!) fikrin (ruhun!) sərbəst hərəkətinə, azadlığına, uçuşuna meydan açdığı kimi, onun romantikası qarşısına süni maneələr qoya, onu buxovlaya da bilər ki, dillər arasındakı tipoloji fərqlər, ilk növbədə, buradan irəli gəlir. Bu isə o deməkdir ki, dilin təfəkkürdən qabağa düşüb ona istiqamət verməsinin bir-birinə tamamilə zidd nəticələri ola bilər.

V.fon Humboldt dillə təfəkkürün vəhdətindən bəhs edərkən Amerika hindularının dillərilə qədim yunan dili arasındakı “keçilməz uçurum”a diqqət yetirərək yazırdı:

“Yunan dilinin məharətlə qurulduğu dövrlərdə qrammatik formaların bir-birinə münasibətinin vəziyyəti dağılmaz bütöv təşkil edir ki, onu ideyaların hərəkəti qüvvələndirir... Təfəkkürün itiliyi onda udur ki, məntiqi münasibətlər dəqiqliyi ilə qrammatik münasibətlərə uyğun gəlir”.

Və buradan belə bir nəticəyə gəlir ki, “əgər dil onu qrammatik formaların ciddi hüdudlandırılmasına alışdırsa, ruh get- gedə daha böyük bir qüvvə ilə formal olana, yəni saf təfəkkürə can atır”.

Dil və təfəkkür probleminə maraq doğuran məsələlərdən biri də “təfəkkür- dil ittifaqı”nda, yaxud asılılığında ya dilin, ya da təfəkkürün “avtonomiya”sıdır. V.fon Humboldt göstərirdi ki, “təfəkkür, sadəcə olaraq, ümumən dildən asılı deyil – o, məlum olan dərəcədə, eyni zamanda, hər bir ayrıca dillə şərtlənir. Doğrudur, müxtəlif dillərin sözlərini fiqurlar, rəqəmlər və cəbri tənliklər arasında qarşılıqlı- birmənalı uyğunluğun bariz şəkildə görüldüyü riyaziyyatın nümunəsi ilə ümumi qəbul edilmiş işarələrlə əvəzləməyə cəhdlər edilmişdir. Ancaq bu cür işarələrlə bütün ağıla gələnlərin yalnız az bir hissəsini nəzərə çarpdırmaq olar... O yerdə ki daxili hiss və həyəcanlar anlayışlara öz möhürünü vurmalıdır, biz insan təsəvvürlərinin fərdi üsulları ilə əlaqədar oluruq ki, dil onlardan ayrılmazdır”.

Dahi dilçi – mütəfəkkir əlavə edir:

“Fikirlər aləmində anlayışı müstəqil vahid etmək qabiliyyətinə malik olmaqla yanaşı, söz ona özündən çox şeylər əlavə edir... Beləliklə, hər bir mənalı sözə onun tələb etdiyi yeni-yeni hisslər, qeyri-ixtiyari cüşə gətirilmiş obrazlar və təsəvvürlər əlavə edilir.

...Fikirlə sözün qarşılıqlı şərtlənən asılılığı göstərir ki, dillər yalnız artıq dərk olunmuş həqiqətlərin ifadə vasitəsi yox. həm də daha çox əvvəl məlum olmayanın kəşfi vasitəsidir”.

Dil və təfəkkür problemi, heç şübhəsiz, nə qədər ortaq və ya kəşşən cəhətləri olsa da, fəlsəfə (məntiq) üçün bir, dilçilik üçün sə digər tərəfdən daha çox maraq doğurur. Və müşahidələr göstərir ki, son dövr araşdırmalarında diqqət bilavasitə problemin həllindən, yəni dillə təfəkkürü ayıran və birləşdirən xüsiyyətlərin “dairəsini genişləndirmək”dən daha çox, həmin həllə yardım edəcək etibarlı metod və ya üsulların müəyyənləşdirilməsinə diqqət yetirilir.

N.Xomski özünün “Dil və təfəkkür”ünü yekunlaşdırarkən yazır:

“Əlbəttə ki, dil və təfəkkürün klassik məsələləri bu gün fəal şəkildə aparılan tədqiqat nəticəsində nəinki öz yekun həllini, yekun nəticəyə heç işarəni də tapmır. Buna baxmayaraq həmin problemlər yeni şəkildə ifadə edilə və yeni işıqda görünə bilər... Bir çox mənalarda biz hələ də klassik problemlərə real cavaba doğru ilk addımı atmamışıq... Real tərəqqi dil mexanizmlərinin, yəni dildən istifadənin yaradıcı aspektini mümkün edən, ifadələrin fonetik formasını və semantik məzmununu müəyyənləşdirən formal prinsiplərin tədqiqində qazanılır... Bunlar geniş mənada şüurumuzdan və nəzarətimizdən kənar, insan üçün unikal ola bilən fenomenlərin şərhinin yüksək dərəcədə spesifik yollarıdır”.

Dilçi üçün belə bir həqiqəti həmişə yadda saxlamaq lazım gəlir ki, dil orqanizminin (sisteminin) hər bir üzvünü nə qədər milli, yaxud ümumbəşəri səciyyə daşıyıb-daşımamasından asılı olmayaraq məhz təfəkkür enerjisi hərəkətə gətirir.

2. Dilin funksiyaları

Dilin mahiyyəti barədə təsəvvürün yaranması dil və təfəkkür probleminə münasibətdən başlasa da, həmin təsəvvür özünün ən əyani (və populyar) ifadəsini, görünür, dilin funksiyaları məsələsinin az- çox mükəmməl həllində tapmış olur.

Əslində, dil ona görə yaranır ki, təfəkkürü formalaşdırıb ifadə etməklə insanlar arasında (cəmiyyətdə) ünsiyyəti (fikir mübadiləsini) həyata keçirsin. Ona görə də dil haqqındakı elm, tamamilə doğru olaraq, öz predmetinə iki əsas funksiya aid edir ki, onlardan biri ekspressiv, digəri isə kommunikativ funksiyadır. Dilin mövcud təcrübə, yaxud vərdişə uyğun şəkildə təfəkkürü formalaşdırıb fikir mübadiləsi üçün hazırlaması onun ekspressiv, həmin mübadiləni gerçəkləşdirməsi isə kommunikativ funksiya adlanır. Və bu funksiyaların hər ikisi bir-biri ilə o qədər sıx bağlıdır ki, hansının birinci, hansının isə ikinci olması barədə müzakirə açmaq üçün heç bir əsas yoxdur. V.fon Humboldt təsadüfən demir ki, “insan özünü yalnız o zaman anlayır ki, dediyi sözlərin başqa insanlar tərəfindən də anlaşıldığına təcrübədə əmin olmuş olur”.

Heç şübhəsiz, təfəkkürün dil vasitəsilə formalaşdırılıb ifadə olunması fikir mübadiləsinin bilavasitə nəzarəti altında baş verir. Və hətta belə bir mübadilə hal-hazırda mövcud deyilsə, kifayət qədər müfəssəl, daim yaddaşın sərəncamında olan təcrübə, yaxud vərdiş stixiyası vardır ki, həmin nəzarətin aradan qalxmasına və ya zəifləməsinə imkan vermir. Dil təfəkkürü formalaşdırır- formalaşdırır ifadə etdiyi kimi, ifadə edə-edə formalaşdırır. Bu isə o deməkdir ki, formalaşdırma ilə ifadə etmə arasındakı fərq tamamilə şərtidir. Və bu, “fikir xaos”u ilə “səs xaos”unun elə münasibətidir ki, fikrin harada “bitib”, dilin haradan “başladığını” ayırd etmək mümkün deyil. Lakin məhz dilə aid bir funksiyadan bəhs edildiyinə görə, xeyli dərəcədə təbiidir ki, həmin münasibətdə aparıcı rolun dilə məxsusluğunu iddia etməkdə yanlışlıq yoxdur.

Əlbəttə, təfəkkürün formalaşdırılıb ifadə olunmasında, nə qədər mühüm olsa da, dil yeganə vasitə deyil, belə ki insan öz fikrini həm musiqinin, həm də təsviri sənətin müxtəlif janrları vasitəsilə də əks etdirə bilər. Lakin bu, bilavasitə (və həmçinin kütləvi) ifadə deyil. İstər təsviri sənətin, istərsə də musiqinin fikir ifadə etməsi üçün əvvəlcə həmin fikrin bu və ya digər dərəcədə “komplektləşməsi” tələb edilir ki, dilin iştirakı olmadan heç cür

mümkün deyil. Sadəcə, söhbət burada dilin “səhnə arxası”na keçməindən gedə bilər ki, sənət əsərləri (musiqi, təsviri sənət və s.) “səhnə”də məhz daha çox xüsusi texnologiyalarla ifadə olunsun.

Dilin fikri formalaşdırıb ifadə etməsi (ekspressiv funksiya) nə qədər fəlsəfi məna daşıyarsa, ünsiyyət vasitəsi olması (kommunikativ funksiya) o qədər sosial məzmun kəsb edir. Və təsadüfi deyil ki, dilin bu funksiyası həm dil-cəmiyyət, həm də dil-insan münasibətlərində mərkəzi mövqe tutmaqla ən müxtəlif baxımlardan kifayət qədər kütləvi səciyyə daşıyır. Məsələn, ekspressiv funksiyanın mahiyyətini anlamaq üçün lazım gələn intellektual hazırlıq səviyyəsi kommunikativ funksiyanın dərkində tələb olunmur. Çünki hər hansı dildən sərbəst istifadə edən hər kəs praktik şəkildə anlayır ki, onun başqaları ilə ünsiyyəti məhz dil vasitəsilə həyata keçirilir.

Dilin kommunikativ funksiyası, təbiidir ki, dil və nitq problemi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Və dilin ünsiyyət vasitəsi, nitqin isə ünsiyyət prosesi olması barədə çox məşhur olan fikrin hər halda elmi əsası vardır. Lakin dillə nitqi bir-birindən kəskin şəkildə ayıran F.de Sössür nə dilin ünsiyyət vasitəsi, nə də nitqin ünsiyyət prosesi olması məsələsi üzərində ətraflı dayanmamışdır.

Eduard Sepir dilin funksiyaları barədə ən çox bəhs edən dilçilərdən biri, bəlkə də, birincisidir. Görkəmli Amerika dilçisi öz strukturalist mənşəyinə baxmayaraq bu metodun dar hədudları miqyasından kənara çıxaraq “struktur”la yanaşı “funksiya”ya da böyük önəm vermiş, dilin simvol funksiyası barədə ayrıca təlim yaratmışdır ki, həmin təlim əsasında sonralar koqnitiv funksiya anlayışı, ümumiyyətlə koqnitiv dilçilik meydana çıxıb inkişaf etmişdir. Bu, dilin işarələr sistemi olduğunun kəşfindən sonra onun ekspressiv funksiyasının dərkinə yenidən qayıdış idi ki, bir sıra digər nüansların ortaya çıxarılmasına təhrik etdi. Onlardan ən mühümünü təfəkkürdən dilə sirayət edən mentalıq, etnoqrafik xüsusiyyətlər sayıla bilər ki, E.Sepirin fikrincə, məhz həmin xüsusiyyətlər dilin öz kommunikativ funksiyasını həyata keçirməsinə o baxımdan son dərəcə əhəmiyyətli təsir göstərir ki, bu və ya digər etnik mədəniyyətin xarakteri dil simvolundan (işarəsindən) ayrılmazdır:

“Dil istənilən obyektlərin işarələnməsi və istənilən mənanın təqdimi üçün mütləq şəkildə eynicinsli vasitələrdən istifadə olunan elə bir mükəmməl simvolik sistem kimi qəbul edilir ki, bu və ya digər mədəniyyət həmin vasitələrin real məlumatlar, yaxud məlumatın təfəkkür kimi ideal substitutu formalarında gerçəkləşməindən asılı olmayaraq, ona qadirdir. Hər hansı mədəniyyətin məzmunu onun dilinin köməyi ilə ifadə edilə bilər”.

Ümumi dilçilik

Əlbəttə, dilin simvolik (nəticə etibarilə, koqnitiv) funksiyasına onun kommunikativ funksiyasından kənarında baxmaqdan daha absurd bir vəziyyət təsəvvür etmək çətin ki mümkün olsun.

E.Sepir dilə, bir tərəfdən, mədəni-mənəvi irsin toplanaraq qorunub saxlanması, digər tərəfdən isə, sosiallaşdırma funksiyasını aid edir. Lakin bunlardan birincisi ekspressiv, ikincisi isə kommunikativ funksiyanın fəaliyyət sferasından xaricə çıxmır. Belə ki, istər hər bir xalqın, istərsə də ümumən bəşəriyyətin mədəni-mənəvi irsi idrak (dərrakə) predmetinə (yaddaşa!) çevrilmədən bu və ya digər dərəcədə qorunub saxlana bilməz. Eləcə də kommunikasiya prosesi ilk növbədə onunla əlamətdardır ki, dili sosiallaşdırır, yəni V.fon Humboldtun dediyi kimi, “xalqın ünsiyyət vasitəsi olaraq məhz dildə fərdilik itir ki, ümummillilik təzahür etsin”.

Dilin kommunikativ funksiyasının araşdırılmasında Praqa strukturalizminin rolu yalnız həmin məsələyə digər dilçilik məktəblərindən daha çox diqqət yetirməsilə yox, həm də dil sisteminin öyrənilməsində onun (dilin) məhz bu funksiyasına bilavasitə istinadla müəyyən olunur. Və belə bir prinsipdən çıxış edilir ki, dilin sistem xarakteri onun öz funksiyalarını, xüsusilə də ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirməsində təzahür edir.

Funksional strukturalizmin banisi, Vilem Matezius göstərirdi ki, ünsiyyət ehtiyacı iki növ kommunikativ fəaliyyətlə aradan qaldırılır: onlardan birincisi dilin lüğət tərkibində mövcud olan vahidlərin seçilməsi, ikincisi isə həmin vahidlər əsasında dilin qayda-qanunlarına uyğun cümlə qurulmasıdır. Bu fəaliyyət növlərini sonralar R.Yakobson müvafiq olaraq 1)seleksiya və 2)kombinasiya adlandırmışdı. Əslində, həm seleksiya, həm də kombinasiya dildən nitqə “keçərkən” özünü dilin (və nəticə etibarilə, nitqin) bütün funksiyalarında göstərir, lakin kommunikativ funksiyada daha aydın şəkildə təzahür edir.

“Praqa dilçilik dərnəyinin tezisləri”ndə (1929) deyilir:

“İnsan fəaliyyətinin məhsulu olmaqla yanaşı, dil məqsədyönlü istiqamətliyə malikdir. Nitq fəaliyyətinin ünsiyyət vasitəsi kimi təhlili göstərir ki, danışanın ən dəqiq müəyyən olunan ən adi məqsədi ifadədən ibarətdir. Ona görə də linqvistik təhlilə funksional baxımdan yanaşmaq lazım gəlir. Bu baxımdan dil hansısa müəyyən məqsədə xidmət edən ifadə vasitələri sistemidir”.

“Tezislər” də dilin funksiyalarından ayrıca bəhs edilməklə bu sahədə bütöv bir nəzəri-metodoloji baxışlar sisteminin yaradılmasına kifayət qədər uğurlu təşəbbüs göstərilmişdir:

“Dilin öyrənilməsi hər bir ayrıca halda linqvistik funksiyaların və onların gerçəkləşmə formalarının rəngarəngliyinin ciddi hesabını aparmağı tələb edir. Əks halda, istər sinxron, istərsə də diaxron olsun, hər hansı dilin səciyyəsi mütləq təhrif edilmiş və məlum dərəcədə saxta olacaqdır. Məhz həmin funksiyalara və formalara uyğun olaraq dilin həm səs, həm də qrammatik quruluşu, eləcə də leksik tərkibi dəyişir.

...Ünsiyyət vasitəsi olaraq nitq fəaliyyətinin funksiyasında iki cazibə mərkəzini fərqləndirmək lazımdır: birincidə dil “situativ dil” (praktik dil) olur, yəni tamamlayıcı dilxarici kontekstdən istifadə edir, ikinci isə odur ki, dil söz- termin və fraza- hökmlərdən istifadə edərək dəqiq və tam olmaq tendensiyası ilə nə qədər mümkündürsə qapalı bütövü yaratmağa can atır (nəzəri dil, yaxud xülasə etmə dili)”.

Funksionalistlər belə bir məsələyə də fəaliyyətə başladıkları ilk illərdən aydınlıq gətirmişlər ki, “hər bir funksional nitq fəaliyyətinin özünün şərti sistemi – sözün xüsusi mənasında dili var; odur ki, biz funksional dil fəaliyyətini dillə, digərini “nitq”lə (Sössürün terminologiyası üzrə), deyək ki, intellektuallaşmış nitq fəaliyyətini dillə, emosionalı isə nitqlə eyniləşdirmək səhvdir”.

“Tezislər”də sonralar ayrıca tədqiqat sahəsi kimi inkişaf edərək genişlənmiş paralingvistik probleminə də toxunulur. Və göstərilir ki, “dinləyənlərlə bilavasitə ünsiyyəti zamanı danışanın şifahi nitq təzahürünü müşayiət edən və tamamlayan jestləri sisteməlik öyrənmək tələb olunur”.

Əlbəttə, kommunikasiya və ya ünsiyyət anlayışı dilin müvafiq funksiyası anlayışından genişdir. Bununla yanaşı, son dövrdə çox populyar olan kommunikasiya nəzəriyyəsində dil, yaxud nitq kommunikasiyası anlayışı aparıcı yer tutur.

R.Yakobson vaxtilə ünsiyyət modelini “adresant – məlumat – adresat” şəklində təqdim etmişdir ki, həmin modeldə “məlumat” komponenti dilin kommunikativ funksiyası baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, məlumat “kod”un vasitəsilə həyata keçirilərək “tekst” (“kontekst”) şəklində ortaya çıxır.

Müasir praqmalinqvistikada isə dilin təsvirinə funksional, kommunikativ və praqmatik yanaşmaların qarşılıqlı əlaqəsində cəhd olunur.

Ümumi dilçilik

Və kommunikativ dilçilikdə əsas anlayışlardan olan “diskurs”a “tekst” anlayışı ilə bilavasitə əlaqədə baxılaraq, bütün mübahisəli təfərlərlə birlikdə, göstərilir ki, diskurs – şifahi və ya yazılı formada gerçəkləşən ünsiyyət (kommunikasiya) aktı, yaxud hadisəsidir. Söyləm – cümlə, diskurs isə tekst (mətn) şəklində təzahür edir.

Dilin kommunikativ funksiyası özünü ilk növbədə bir dilin miqyasında göstərir və həmin funksiyanın səciyyəsi də bunula müəyyən olunur, lakin ünsiyyət müxtəlif dillərdə də həyata keçirilə bilər. Əslində, müasir dünya bu baxımdan xüsusilə fərqlənir; hər cəhətdən səciyyəvi sayıla biləcək belə bir standart vəziyyət əmələ gəlmişdir ki, ictimai fəal insanlar bilavasitə ünsiyyət üçün üç dili bu və ya digər səviyyədə öyrənməkdə maraqlıdırlar: 1) etnik dil, 2) regional və ya dövlət dili, 3) beynəlxalq dil. Və təcrübə göstərir ki, üç dildə ünsiyyət vərdişlərinin inkişafı cəmiyyətdə müəyyən bir dil-ünsiyyət iyerarxiyası əmələ gətirir ki, burada beynəlxalq dil birinci, regional və ya dövlət dili ikinci, etnik dil isə üçüncü dərəcədə intellektual-mədəni nüfuzə malik olur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında yaşayan bir ləzginin ilk növbədə ləzgi, sonra Azərbaycan, daha sonra isə ingilis dilində ünsiyyət vərdişinə yiyələnməsi onun bir insan-şəxsiyyət kimi dünyada özü üçün normal həyat mövqeyi təmin etməsi deməkdir.

Görünür, dilin ekspressiv və kommunikativ olmaqla iki əsas funksiyası ilə yanaşı, üçüncü bir funksiyanın mövcudluğunu da qəbul etmək lazımdır.

Praqa funksionalistlərinin “Tezislər”ində deyilir:

“Öz sosial rolu etibarilə nitq fəaliyyəti dilxarici gerçəkliklə əlaqədən asılı olaraq fərqlənir. Bu zaman o ya ünsiyyət funksiyasına malik olur, yəni işarələnməyə yönəlir, ya da poetik funksiya daşıyır, yəni işarənin özünə yönəlir”.

Dilin poetik funksiyası onun kommunikativ funksiyasından məhz obrazlılığı, başqa sözlə, işarə ilə işarələnmə arasında münasibətin şərtiliyinin və ya ixtiyariliyinin daha da güclənməsi, hətta demək olar ki, “itməsi”lə fərqlənir. Məsələn, Nəsiminin

Həqq mənəm, həqq məndədir, həq söylərəm –
misrasında ifadə olunmuş “informasiya” hər cür reallıqdan məhrumdur.
Yaxud Füzuli:

Məndə Məcnundan füzun aşıqlıq istedadı var,
Aşiqi- sadıq mənəm, Məcnunun ancaq adı var –
deyəndə “yalan”ın estetikasını yaratmış, başqa sözlə, elə bir “bədi yalan” danışıbmışdır ki, öz təsir tərəvətini yüzillər boyu itirməmişdir.

Yaxud da həmin dahi “romantik” söz sənətkarlarının yeni dövrdəki “realist” xələfi Vaqifdən yadigar qalmış məşhur:

Ala gözlü, sərv boylu dilbərim,

Həsrətin çəkdiyim canan, bəri bax!

Gecə- gündüz fikrim, zikrim, əzbərim,

Üzüldü taqətim, aman, bəri bax! –

misraları informativ reallıq baxımından bizim üçün, demək olar ki, heç bir əhəmiyyət kəsb etmədiyi halda, həm leksikonu, həm də sintaksisi (xüsusilə sintaktik informasiya) ilə, həqiqətən, həyəcanlandırıcıdır.

“Tezislər”də göstərilir ki, “poetik nitq fəaliyyəti sinxron baxımdan nitq formasını, öz dəyərini əldə edən fərqi yaradıcılıq aktını, bir tərəfdən, müasir poetik ənənələr (poetik dil), başqa tərəfdən, müasir ünsiyyət dili əsasında qəbul edir... Poetik nitq fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyəti normadan yayınmadır ki, həmin yayınmanın xarakteri, tendensiyaları və miqyası çox müxtəlifdir. Məsələn, poetik nitqin ünsiyyət dilinə yaxınlaşması mövcud poetik ənənələrin ziddinə olmaqla şərtlənə bilər; poetik nitqlə ünsiyyət dilinin zamanın məlum dövrlərindəki aydın seçilən qarşılıqlı münasibətlərinin başqa dövrlərdə ümumiyyətlə hiss olunmaması da mümkündür”.

Funksionalistlər geniş mənada ifadənin dilin kommunikativ funksiyası üçün səciyyəvi olan avtomatlaşması ilə poetik funksiyadakı aktuallaşmanı qarşılaşdırırlar. Və qeyd edirlər ki, “poetik yaradıcılığın dil işarəsinin avtonom dəyərliliyinə dayanmağa can atmasına uyğun olaraq belə bir qənaət ortaya çıxır ki, dil sisteminin nitq fəaliyyətində yalnız yardımçı rol oynayan tərəfləri poetik nitq fəaliyyətində artıq müstəqil dəyər qazanır”.

Ən mühüm cəhətlərdən biri də bundan ibarətdir ki, poetik funksiya dilin fonoloji, leksik və qrammatik elementlərini eyni bir məqsədə - ifadə estetiksinə istiqamətləndirməklə elə bir bütöv yaradır ki, burada müxtəlif səviyyələri öz funksiyası baxımından ayırmaq, prinsip etibarilə, mümkün olmur. Belə ki, fonologiya leksika və qrammatikaya, leksika fonologiya və qrammatikaya, qrammatika fonologiya və leksikaya, hər üçü isə birlikdə mətnin üzvi linqvopoetik təşkilinə xidmət edir. Ona görə də funksionalistlər bədii mətnin (ədəbiyyatın dilinin) ədəbiyyatşünaslar tərəfindən, yaxud ədəbiyyatşünaslıq baxımından öyrənilməsinə qəti etiraz edir və həmin etirazı belə əsaslandırırırdılar ki, “bədii sistemdə işarə aparıcıdır. Və əgər ədəbiyyat tarixçisinin araşdırma obyektini işarə deyil, onun işarələdiyidirsə, əgər o,

müstəqil və avtonom mahiyyət olaraq ədəbi əsərin ideya tərəfini araşdırırsa, bununla da öyrəndiyi strukturun dəyərlər iyerarxiyasını pozmuş olur”.

Bu isə o deməkdir ki, ədəbiyyatşünas yuxarıda Nəsimi, Füzuli və Vaqifdən verilmiş poetik nümunələrə, uyğun olaraq, hürufizm, panteizm və realizm ideyaları mövqeyindən yanaşanda (əslində, onun araşdırma metodu da bunu tələb edir) dili, daha konkret desək, onun poetik funksiyasını yox, ideyaları öyrənmiş olur.

Poetik dil özünəməxsus məcaz-metafora sisteminə, ritm-intonasiya (melodiya) quruluşuna malikdir. Doğrudur, bu, adi ünsiyyət dilində də var, lakin artıq qeyd olunduğu kimi, birinci halda ifadə baxımından aktuallaşmış, ikinci halda isə avtomatlaşmış şəkildədir. Məsələn, Azərbaycan dilinin çox zəngin frazeoloji imkanları aktuallaşmadan avtomatlaşmaya, yəni dil faktının poetik funksiyadan kommunikativ funksiyaya keçməsinin təzahürüdür.

3. Dil işarələr sistemi kimi

Dilin işarəvi təbiətini ilk dəfə (və çox-çox qədimlərdə) səsli nitqi yazılı nitqə çevirənlər kəşf etmişlər. Bu empirik, yaxud kortəbii kəşf əvvəl qədim yunan filosoflarının mükəllimələrində, çox sonralar isə V. fon Humboldtun fəlsəfi izahlarında elmi izahını tapdı. Lakin qrammatikaçılar da bilirdilər ki, dil, ümumiyyətlə, işarələrdən ibarətdir. Por-Royalçılar öz məşhur “Qrammatika”larını aşağıdakı mühakimələrlə başlamışdılar:

“Qrammatika – nitq sənətidir.

Danışmaq – öz fikirlərini insanların həmin məqsəd üçün icad etdikləri işarələrin köməyi ilə izah etmək deməkdir.

Göründüyü kimi, bu işarələrdən daha rahatı səs və sədadən ibarətdir.

Lakin həmin səs keçici olduğundan başqa işarələr də icad edilmişdir ki, birinciləri dayanıqlı və görünən eləsin. Bunlar yunanların “qrammatika” adlandırdıqları yazı işarələridir, “qrammatika” sözü də buradan gəlir”.

Yeni dövrün “Qrammatika” müəllifləri əmin idilər ki, “nitq işarələrinə iki tərəfdən baxmaq olar. Birincisi odur ki, onlar öz təbiətlərinə görə, məhz səs və hərflər olaraq nədən ibarətdir.

İkincisi isə onların mənalarıdır, yəni öz fikirlərini ifadə etmək üçün insanların onlardan necə istifadə etməsi üsuludur”.

Və odur ki, “nitq işarələrinin birinci tərəfi barədə bu qrammatikanın birinci hissəsində, ikinci tərəfi barədə isə ikinci hissəsində” söhbət getməklə, nə qədər empirik olursa-olsun, dilin işarəvi təbiəti haqqında kifayət qədər aydın təsəvvür yaradılır.

V.fon Humboldt isə həmin məsələyə daha dərin “qat”lardan gəlir:

“Dil ruhun artikulyasiya edilən səsi, fikri ifadə eləmək üçün yararlı hala salmağa yönəldilən, daim yenidən başlanan işidir... Bizim, adətən, dil adlandırdığımız söz və qaydaların pərakəndə kaosunda nitq fəaliyyətinin yenidən – həm də natamam – yaratdığı yalnız ayrı-ayrı ünsürlər göz qabağındadır... Dağınıq ünsürlərə görə dildə yüksək və ən zərif olanı anlamaq olmaz, bunu yalnız əlaqəli nitqdə dərk etmək və duymaq olar”.

Əlbəttə, səs toz- dumanının (nəticə etibarilə, söz və qaydaların pərakəndə kaosunun) daxili üzvi əlaqədə işarələr sistemi kimi dərk edilən dil haqqındakı elmin elə bir nailiyyəti olmuşdur ki, bir sıra digər nailiyyətlər öz başlanğıcını məhz ondan almışdır.

Dahi dilçi- mütəfəkkir yazır:

“Böyük bütövün hissələrinin onun digər hissələri ilə, obyektlərin subyektlərlə qarşı- qarşıya qoyulması üçün təfəkkürün müəyyən fraqmentlərinin bağlı olduğu vəhdətin hissi işarələnməsi, sözün geniş mənasında, “dil” adlanır.

...Dil axtarışında insan elə bir işarə tapmaq istəyir ki, onun köməyi ilə öz fikirlərinin fraqmentlərinə əsaslanaraq bütövü vəhdətin yekunu kimi təqdim edə bilsin”.

Və əlavə edir:

“Elə ki insan dil işarələrini axtarıb tapdı, onun mühakimələri üzvləndirməklə məşğul olmağa başladı. Ardınca o elə bir bütöv qurdu ki, həmin bütöv əşyalardan yox, üzərində sərbəst şəkildə işləməyə, ikinci dəfə ayrılmağa və yeni birləşməyə imkan verən məfhumlardan ibarət idi”.

Lakin məlum olduğu kimi, o, dil işarəsi anlayışına olduqca ehtiyatla, müəyyən qeyd- şərtlə yanaşmışdır:

“Söz, həqiqətən, işarədir, ancaq o dərəcəyə qədər ki, əşyanın və ya anlayışın əvəzində işlənilir. Bununla belə, qurulma üsuluna və fəaliyyətinə görə bu, əlahiddə və müstəqil mahiyyət, fərdilikdir. Bütün sözlərin cəmi olan dil elə bir aləmdir ki, xarici hadisələr aləmi ilə insanın daxili aləmi arasında qərar tutur”.

Ümumi dilçilik

V.fon Humboldtun dil işarəsi barədəki “tərəddüdlər”i, əgər belə demək mümkünsə, onun zəkasının “ikili” təbiətindən irəli gəlir; bir tərəfdən, dilçi olaraq dilin işarələr sistemi olduğunu qəbul edir, başqa tərəfdən isə, mütəfəkkür-idealist (romantik!) olaraq bunu (dilnin işarəvi təbiətini) üzdə olan, hadisənin dərinliklərini, mahiyyətini bütün təfsilatı ilə əks etdirmədiyi qərarına gəlir:

“Kim ki nə zamansa dilin təbiəti üzərində fikrə dalıb, təsdiq eləməyə cəsarət etməz ki, dil – anlayışların sərbəst və ya təsadüfi istifadə olunan işarələrinin yekunudur... Dillər nə sərbəst, nə də saziş əsasında yaranmışdır, onlar insan təbiətinin gizlinlərindən çıxmışdır”.

Ferdinand de Sössür isə istər dilin işarələr sistemi olması, istərsə də onun tərkib hissəsi kimi dil işarəsi barədəki təlimi hər cür tərəddüd, qeyd- şərt və mücərrəd “dərinlik” axtarışlarından xilas edib, necə varsa o cür təqdim eləməyin mükəmməl (və aydın) nümunəsini verdi. “Kurs” müəllifi göstərdi ki, “dil işarəsi əşya ilə onun adını deyil, anlayışla akustik obrazı əlaqələndirir. Bu sonuncu maddi səslənmə, tamamilə fiziki bir şey yox, səslənmənin psixi izi, bu barədə hiss orqanlarımız vasitəsilə aldığımız təsəvvürdür”.

Dahi dilçinin təlimində biri digərilə sıx qarşılıqlı əlaqədə dərk olunan üç əsas anlayış mövcuddur: 1) işarələnən, 2) işarələyən və 3) işarə. “Kurs”da həmin anlayışlara aşağıdakı şəkildə terminoloji aydınlıq gətirilir:

“Biz bütövün ifadəsi üçün işarə sözünü saxlamağı, anlayış və akustik obraz terminlərini isə, uyğun olaraq, işarələnən və işarələyənlə əvəz etməyi təklif edirik; son iki terminin o üstünlüyü var ki, həm onların öz aralarında, həm də bütövlə onun hissələri arasında mövcud olan qarşılaşmanı əks etdirir”.

F.de Sössür işarənin təbiətini müəyyənləşdirən iki prinsip üzərində xüsusi olaraq dayanır ki, onlardan birincisi işarənin sərbəstliyi, ikincisi isə işarələyənin xəttiliyidir.

“İşarələyəni işarələnənlə birləşdirən əlaqə sərbəstdir” deyən “Kurs” müəllifi onu da əlavə edir ki, “sərbəst sözü də aydınlatma tələb edir. Həmin söz elə başa düşülməməlidir ki, işarələyən danışanlar tərəfindən istədiyi kimi seçilə bilər... biz yalnız onu demək istəyirik ki, işarələyən motivlənməmişdir, yəni həqiqətdə heç bir təbii əlaqəsi olmayan bu və ya digər işarələnənə münasibətdə sərbəstdir”.

İşarələyənin xəttiliyinə gəldikdə isə F.de Sössür bildirir ki, “öz təbiətinə görə eşitmə ilə qəbul edilən işarələyən yalnız zaman daxilində açılır və

zamandan alınmış əlamətlərlə səciyyələnir: a) onun uzunluğu var; b) həmin uzunluq birölçülüdür – yəni xəttidir.

...Onun elementləri zəncir kimi bir- birinin ardınca gedir. Elə ki biz onların zaman ardıcılığını qrafik işarələrin məkan sırası ilə əvəzləyib yazıda əks olunmasına başlayırıq, həmin xüsusiyyət əyani surətdə görünür”.

İşarənin təbiəti barəsində söhbətini davam etdirərkən dahi dilçi onun dəyişməzliyi və dəyişkənliyi məsələsindən bəhs edərək göstərir ki, “sanki dilə deyirlər: “Seç!” Lakin dərhal da əlavə edirlər: “...Yalnız bu işarəni seç, başqasını yox!” Artıq dilin etdiyi seçimi, əgər istəsə belə, bu və ya başqa insan nəinki heç cür dəyişə bilməz, hətta dil kollektivinin də heç bir söz üzərində hökmranlığı yoxdur; cəmiyyət dili necə varsa, o cür qəbul edir (telle qu’ elle)”.

Ümumiyyətlə, dil işarəsinin dəyişməzliyi F.de Sössürün dilçilik təlimində elə aparıcı müddədir ki, həmin təlimin əsaslarını müəyyən edəcək bir təsir dairəsinə malikdir. Və “Kurs” müəllifi mahiyyətcə o qədər də sadə olmayan bu məsələni son dərəcə sadə izah etməyin dahiyənə təcrübəsini vermişdir:

“Dildə ümumi dəyişmənin mümkünsüzlüyü qənaətinə gəlib çıxmaq üçün ana dili təlimi zamanı nə qədər çox zəhmət çəkmək tələb edildiyini nümunə göstərmək olardı. Və onu da əlavə etmək olardı ki, reflekslər bu və ya digər dildən istifadədə iştirak etmir: danışanlar özləri dil qanunlarını əhəmiyyətli dərəcədə dərk etmirlər; bir halda ki dərk etmirlər, onda dil qanunlarını necə dəyişə bilirlər? Lakin deyək ki, danışanlar dil faktlarına şüurlu münasibət göstərdilər; o zaman yada salmaq lazımdır ki, həmin faktlar danışanlar tərəfindən tənqiddə məruz qala bilməz, ona görə ki, hər bir xalq onun payına düşmüş dildən ümumən razıdır”.

F.de Sössür işarənin dəyişməzliyini şərtləndirən aşağıdakı səbəbləri göstərir:

1. İşarənin sərbəstliyi – əgər işarə sərbəst, yəni şərtidirsə, onu dəyişmək üçün heç bir əsas olmur ki, hansısa işarələyəni başqası ilə əvəz etmək lazım gəlsin.

2. İşarələrin çoxluğu – hər bir dili təşkil edən elementlər həddindən artıq çox olduğundan onların dəyişməsi və ya dəyişdirilməsi praktik olaraq mümkün deyil.

3. Sistemin mürəkkəb xarakteri – dildən istifadə edənlər məhz sistemin mürəkkəbliyinə görə onu dərk eləməkdən uzaqdırlar, bu sahə üzrə

Ümumi dilçilik

mütəxəssislərə (qrammatikaçılara, məntiqçilərə...) gəldikdə isə onların təşəbbüsləri də heç bir nəticə verməmişdir.

4. Kollektivin hər hansı dil innovasiyasına müqaviməti – dildən hər kəs hər dəqiqə istifadə etdiyindən o daim kollektiv şüurun nəzarəti altındadır ki, bu, dilə konservativlik aşılamaqla onun inert təbiətini təmin edir.

Məsələn, deyək ki, qırx-əlli tələbənin təhsil aldığı kursda kiminsə ağılına gələ bilər ki, bütün tələbə yoldaşlarının adlarını dəyişdirsin... Birinci manea o olacaq ki, “Həsən”i “Hüseyn”lə, “Azər”i “Xəzər”lə, “Aydan”ı “Aytən”lə və s. əvəz etməyin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. İkinci tərəfdən, qırx-əlli tələbənin adının dəyişdirilərək yadda saxlanması (ən azı ona görə ki əsl adlar həm müəllimlər, həm də tələbə yoldaşları tərəfindən hər dəfə xatırladılır) izafi enerji tələb edir. Üçüncüsü, tələbə yoldaşlarının adlarını dəyişmək fikrinə düşən Don Kixota, heç olmasa, hörmət naminə – hamı laqeyd qalacaqdır. Və nəhayət, bu cəhd konservativliyin qurbanına çevriləcəkdir... Əlbəttə, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, burada söhbət hələ xüsusi adlardan gedir, ümumişlək sözlərin yüz, hətta min illər boyu elə oturuşmuş “etimoloji” tarixi vardır ki, onu dəyişmək ehtimalı barədə düşünməyin özü belə absurddur.

F.de Sössür deyir:

“Zaman dilin fasiləsizliyini təmin etməklə yanaşı, ona ilk baxışdan birinciyə zidd olan başqa bir təsir göstərir; bu isə ondan ibarətdir ki, zaman az və ya çox sürətlə dil işarələrini dəyişir – beləliklə, müəyyən mənada dil işarəsinin eyni zamanda həm dəyişməzliyi, həm də dəyişkənliyi barədə danışmaq olar”.

“Kurs” müəllifini, adətən, dixotomiyalara meyilli olmaqda günahlandırırırlar ki, burada müəyyən həqiqət vardır, lakin dahi dilçinin əmin olduğu (və bundan daha böyük!) bir həqiqət də vardır ki, dildə təsbit olunmuş bütün qanunauyğunluqlar norma ilə anomaliyanın münasibətini əks etdirir. Yəni dil işarəsinin dəyişməzliyi dilin mahiyyəti üçün norma, dəyişkənliyi isə anomaliyadır:

“...İşarə dəyişə bilər, çünki onun mövcudluğu fasiləsizdir. Hər hansı dəyişmə zamanı aparıcı məqam əvvəlki materialın dayanıqlığıdır, keçmişə inamsızlıq yalnız nisbidir. Elə ona görə də dəyişkənlik prinsipi kəsilməzlik prinsipinə istinad edir”.

Dahi dilçi dildə dəyişkənliyin “fəlsəfə”sini (əslində, sirrini!) formulə edərkən göstərir ki, onun “amilləri nə olursa olsun, istər təcrid olunmuş

şəkildə, istərsə də bir-birilə birləşmədə fəaliyyət göstərsin, fərqi yoxdur – onlar həmişə işarələnlə işarələyən arasındakı münasibətləri hərəkətə gətirir”.

Bu, o deməkdir ki, həmin hərəkət nə qədər anomaliyaya çəkirse- çəksin, onun prinsipi və ya mövcudluq forması sözün geniş mənasında elə bir normalılıqdır ki, bunsuz nə həmin prinsip, nə də həmin mövcudluq mümkün deyil.

“Kurs”da deyilir:

“Dil eyni zamanda həm cəmiyyətdə, həm də zaman daxilində mövcud olduğundan heç kim onda heç nəyi dəyişə bilməz. Halbuki onun işarələrinin sərbəstliyi səs materialı ilə anlayış arasında istənilən münasibəti qurmaq azadlığını nəzərə alaraq təmin edilir”.

Və buradan belə bir nəticə çıxarılır ki, “işarədə birləşən hər iki element olduqca xüsusi şəkildə mövcuddur. Və dil gah səslərə, gah da mənaya təsir edən bilən bütün qüvvələrin gücünə dəyişir, daha doğrusu, təkamül prosesi keçirir. Həmin təkamül qaçılmazdır: ondan uzaq ola bilən dil yoxdur. Müəyyən zaman keçdikdən sonra hər bir dildə hiss edilən təbəddülatları həmişə qeydə almaq olar”.

Lakin bu təbəddülatlar dil adlanan hadisənin mahiyyətinə təsir etmir, onu ancaq “xaric”dən, cəmiyyətin inkişafını daha adekvat surətdə göstərən sosial təsisatlarla əlaqədə səciyyələndirir. Əslində isə, “Kurs” dəqiq müəyyən edir ki, “dilin zaman daxilində fasiləsizliyi onun zaman daxilində dəyişkənliyi ilə bağlı olub ümumi semiologiyanın prinsipidir”.

Həmin prinsip isə semiologiyanın üçölçülü məkanında qərarlaşır:

- 1) sintaktika,
- 2) semantika,
- 3) praqmatika.

Sintaktika işarələrin bir- birinə, semantika işarənin ifadə etdiyi predmetə, praqmatika isə insanın (işarədən istifadə edənin) işarəyə münasibətində təzahür edir. Və dilin semiotik hadisə kimi üçölçülü bir məkanda qərar tutması ona zamanın hər hansı həlledici bir təsir göstərəcəyini istisna edir.

F.de Sössür xatırladır ki, “dili yalnız üzdən görən hər bir kəs üçün, əslində, yeganə fenomen onun təzahürlərinin çoxluğu arxasında gizlənmiş olur. Və əslində, o öz mahiyyətinin lap dərinliyində təkdir, tarixi hadisədir... Və “qanun” görkəmini ona görə qəbul edir ki, sistemdə təzahür edir. Onun mökəm qaydalılığı belə bir illüziya doğurur ki, guya diaxron faktlar sinxron faktlarla eyni şərtlərə tabedir”.

Ümumi dilçilik

Dil işarəsini səciyyələndirən əsas əlamətlərdən biri də, “Kurs” müəllifinə görə, onun hər cür diaxroniyadan uzaq sinxron dəyərliliyidir. Belə ki, “biz, nəticə etibarilə, əvvəlcədən verilmiş anlayışlar yerinə, dil sisteminin özündən gələn dəyərliliklərlə rastlaşırıq. Onların anlayışlara uyğun gəldiyini deyəndə düşünmək lazımdır ki, bu uyğunluq tamamilə diferensialdır, yəni məzmunu əsasən pozitiv (müsbət) deyil, mənfi (neqativ) xassəyə (sistemin başqa üzvlərinə münasibətə) əsasən müəyyənləşir. Onların daha dəqiq səciyyəsi belədir: başqalarının olmadığından ol”.

Bu isə o deməkdir ki, dil işarəsinin dəyərliliyi dildə müxtəlifliklərlə eyniliklər arasındakı münasibətdə ifadə olunduğundan “həmişə, hər yerdə dil sistem üzvlərinin bir-birini şərtləndirən mürəkkəb tarazlığı kimi qarşıya çıxır”.

F.de Sössür işarənin mütləq sərbəstliyi ilə nisbi sərbəstliyini ayırır:

“Hər bir dildə işarə sərbəstliyinin əsas prinsipi kökündən sərbəst, yəni motivlənməmiş olanı yalnız nisbi sərbəst olandan fərqləndirməyə mane olmur. İşarələrin ancaq müəyyən hissəsi sərbəstdir, başqa işarələrdə isə elə əlamətlər var ki, həmin sərbəstliyi müxtəlif dərəcələrə aid etmək olar – işarə nisbi motivlənə bilər”.

Və əmindir ki, “dilin mexanizmi tamamilə rəasional olsa idi, onu şey özündə (en lui meme) kimi öyrənmək mümkün idi, lakin özünü yalnız qismən düzəldilə bilən təbiətən xəotik sistem olaraq təqdim etdiyindən dili işarələrin sərbəstliyini məhdudlaşdırmaq baxımından öyrənmək onun öz təbiətindən irəli gəlir”.

“Motivlənməmiş heç nə olmayan yerdə dillər mövcud deyil” deyən “Kurs” müəllifi “motivlənmənin maksimuma çatdığı dilləri, müəyyən mənada, leksik, minimuma endiyi dilləri isə qrammatik dillər” hesab edir.

Dilin sərbəst işarələr sistemi olması barədəki F.de Sössür təliminə sonrakı dövrlərdə edilmiş “əlavələr” bu təlimin mahiyyətinə heç bir təsir göstərməyib, sadəcə olaraq, dilə müxtəlif sistem – struktur yanaşma maraqları səviyyəsində müəyyən əhəmiyyət kəsb edir.

IV.

Daxili, yaxud sinxron dilçilik

Dil haqqındakı elmi (linqvistika) daxili, yaxud sinxron və xarici, yaxud diaxron olmaqla iki yerə ayırarkən F.de Sössür birincini həm də “həqiqi dilçilik” adlandıraraq demişdi ki, onun “vəzifəsi müəyyən zaman məqamında götürülmüş istənilən sistemin əsasında dayanan prinsipləri müəyyənləşdirməkdən və dilin istənilən vəziyyətinə aid konstitutiv amilləri aşkarlamaqdan ibarətdir”.

Bununla belə, dahi dilçi şübhə etmirdi ki, “ümumiyyətlə, statik dilçiliklə məşğul olmaq dil tarixi ilə məşğul olmaqdan daha çətinidir. Təkamülün faktları daha konkret, daha çox təsəvvürə gələndir... O dilçilik ki müştərək mövcud olan dəyərliliklərə və münasibətlərə əsaslanır, bizim üçün daha böyük çətinliklər törədir.

...Uzun sözün qısa, “dilin vəziyyəti” anlayışı təxmini olmaya bilməz. Statik dilçilikdə, elmlərin çoxunda olduğu kimi, başlanğıcdakı dəlillərin şərti sadələşdirilməsi olmadan sübutedici heç bir mülahizə mümkün deyil”.

Daxili, yaxud sinxron dilçilik onunla maraqlanan hər kəsin qarşısında geniş olduğu qədər də rəngarəng bir mənzərə açır ki, həmin mənzərəni V.fon Humboldt belə təsvir etmişdi:

“Necə ki dənizlər, dağlar və çaylar öz hazırkı relyeflərini əldə edənə qədər Yer kürəsi nəhəng kataklizmlərdən keçərək o zamandan bəri, demək olar ki, dəyişməz qalmışdır, dillər də eləcə, öz kamilləşmələrinin elə bir son həddündədirlər ki, əldə etdikləri nailiyyətlərdən sonra artıq nə üzvi quruluşları, nə də möhkəm strukturları etibarilə heç bir dəyişikliklərə məruz qalmırlar.

...Dilin mahiyyəti fasiləsiz olaraq onun özündə təkrarlanır və mərkəzləşmiş olaraq təzahür edir”.

Və dahi dilçi-mütəfəkkir göstərir ki, “dil həmişə insana ayrı-ayrı hissələrilə deyil, yalnız öz bütövlüyü ilə yoldaşlıq etdiyindən potensial olaraq bütün formaları mövcuddur”.

Ümumi dilçilik

Sinxron olaraq dili izah etmək onun hər bir vahidində bütöv sistemi, yaxud əksinə, bütöv sistemdə hər bir vahidi görməkdən ibarət deyilsə, həmin izah özünün ən təfəssilatlı təzahüründə belə, qüsurlu olacaqdır.

L.Yelmslev yazır:

“Dil elə qurulmuşdur ki, bir ovuc fiqurlar vasitəsilə və onların daim başqa-başqa şəkillərdə əlaqələnməsi sayəsində hədsiz miqdarda işarələr düzəldilə bilər. Öz məqsədinə görə dillər, hər şeydən əvvəl, işarələr sistemidir, lakin öz daxili quruluşuna görə onlar tamamilə başqa şeydir, məhz işarə quraşdırmaq üçün istifadə olunan fiqurlar sistemidir”.

Bir sıra struktur dilçilik məktəbləri, xüsusilə Praqa funksionalistləri dil sistemini dil vahidlərinin funksiyalarında dərk etməyə üstünlük vermişlər. Halbuki strukturalizmin banisi F.de Sössür bu fikirdə idi ki, “dilin təəccübləndirici və heyrətləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, biz onda bilavasitə verilən və lap əvvəldən fərqlənən konkret mahiyyətlər görmürük. Bununla belə, dilin onların funksionallaşması ilə yarandığına şübhə olmadığı kimi, onların mövcudluğuna da şübhə olmamışdır. Bu, şəxsiz, elə bir xüsusiyyətdir ki, dili bütün başqa semioloji sistemlərdən fərqləndirir”.

Bu isə o deməkdir ki, dili onu daha çox aşkarlayan funksiya ilə izah etmək hələ dilin özünü izah etmək deyil. Funksiyaya aludəlik, onların arasında nə qədər sıx əlaqə olsa da, mahiyyətdən kənarında dayanıb onun barəsində yalnız hansısa əlamətlərə görə mühakimə yürütmək deməkdir.

Dilin quruluşu (strukturu), əsasən, iki parametrlə müəyyən olunur: sintaqmatika və paradiqmatika. Bir sıra hallarda buraya iyerarxiya da əlavə edilir.

F.de Sössür deyir:

“Dil sisteminin üzvləri arasındakı münasibətlər və müxtəlifliklər iki fərqli sferada açılır. Onların hər biri özünün dəyərliklər sırasını yaradır. Və həmin iki sıranın qarşı-qarşıya qoyulması hər birinin təbiətini daha yaxşı aydınlaşdırmağa imkan verir. Bunlar bizim əqli fəaliyyətimizin iki formasına uyğun gəlir”.

Bunlardan birincisi xətti (sintaqmatik), ikincisi isə assosiativ (paradiqmatik) münasibətlərdir.

İyerarxik münasibətlərə gəldikdə isə, o hər iki münasibətlə bağlı olsa da, prinsip etibarilə, dil yarusları və ya səviyyələri arasındakı bilavasitə əlaqələri əks etdirir.

Daxili, yaxud sinxron dilçilik öz növbəsində, əsasən, üç müstəqil elm sahəsinə ayrılır:

1. Fonologiya.
2. Qrammatika.
3. Leksikologiya.

1. *Fonologiya*

Danışiq səsinin sosioloji mahiyyətini onun fizioloji və fiziki (akustik) təbiətindən ayırmaq fonetik yazını (əlifbanı) icad edən ilk “fonetistlər”ə nəsb olsa da, onlar fonologiyanın bir elm olaraq yaranması qarşısına da həll edilməsi çətin olan ilk böyük “problem”i çıxarmışlar ki, Ferdinand de Sössür bu məsələyə öz münasibətini belə bildirir:

“Nitqin yazı vasitəsilə yaradılmış hissi obrazından düşüncəmizin gücünə azad olmaq istərkən biz nə edəcəyimizi bilmədiyimiz formasız kütlə ilə qarşı- qarşıya qalmaqla risk etmiş oluruq. Ağıla nicat kəməri indicə çıxarılmış insana üzmək öyrədilməsi səhnəsi gəlir... İlk dilçilər də artikulyasiya olunan səslərin fiziologiyası barədə heç nə bilmədiklərindən məhz bu cür mətləbdən yayınmışlar, hərflərdən ayrı düşmək onlar üçün ayaqları altındakı torpağı itirmək demək idi. Bizim üçünsə bu, həqiqətə doğru atılmış ilk addımdır”.

Əlbəttə, səslili dili yazılı dilə çevirən “ilk fonoloqlar” insan səsinin fonoloji təbiətinə nüfuz etməyi bacarmışlar. Və bu, o qədər uğurlu nəticələr vermişdir ki, kəşf olunmuş hərflər dilin fonetik sistemi barədə sonralar danışiq səslərindən daha mötəbər məlumat mənbəyinə çevrilmişdir.

Dildə birinci növbədə diqqəti cəlb edən onun səs tərkibidir.

V.fon Humboldt yazırdı ki, “insan nəfəsi ilə canlanaraq tələffüz olunan səslər qısa olduğu qədər də son dərəcə həyatiliklə dolu və həyəcanlandırıcıdır.

Beləliklə, dil işarələri mütləq şəkildə səslərdən ibarət olub analogiyanın mübhəm hissiyyatı üzrə mövcud insan qabiliyyətləri tərkibinə daxildir. İnsan özündən fərqlənən hər hansı predmeti aydın şəkildə dərk etdikdə dərhal onu işarələyən səsi tələffüz etməlidir”.

Dilçi- mütəfəkkür “çoxsaylı yeni kombinasiyalarda iştirak etməyə qabil elementlərdən ibarət artikulyasiya olunan səslər” barədə bəhs edərkən göstərir ki, “bu cür səslərə təbiətdə daha heç yerdə rast gəlinmir”. Bununla belə, insanın təbiətdən heç də tamamilə ayrılmasının xüsusi hallarda onun dilində - artikulyasiyasında da təzahür edə biləcəyini xatırladır:

“Əgər o dərəcədə həyəcanlıdırsa (söhbət insandan gedir – N.C.) ki, predmeti özündən, hətta təsəvvüründə belə, ayırmaq barədə düşünə bilmir,

Ümumi dilçilik

onda təbiətə məxsus səs tələffüz edə bilər. əks halda o danışır və tonu yalnız özünün affekt səviyyəsi ölçüsündə yüksəldir”.

Danışq səslerini öyrənən elm – fonetika kifayət qədər qədim tarixə malikdir. Və məlum olduğu kimi, istər hind, istər yunan, istərsə də ərəb-müsəlman dilçiləri həmin səslərin həm akustik, həm fizioloji, həm də müəyyən dərəcədə fonoloji xüsusiyyətləri üzərində yüzillər boyu müşahidələr aparmış, bu günə qədər elmi əhəmiyyətini itirməyən mülahizələr söyləmişlər.

F.de Sössür deyir:

“Səslərin fiziologiyası (almanca Laut və ya Sprachphysiologie) adətən fonetika (almanca Phonetik, ingiliscə phonetics) adlanır. Həmin termin bizə münasib görünür. Onu fonologiya termini ilə əvəz edirik, çünki fonetika əvvəl səslərin təkamülü barədəki təlimi ifadə etmişdir, indi də həmin anlayışı bildirməlidir; eyni ad altında tamamilə fərqli iki fənni qarışdırmaq yolverilməzdir. Fonetika tarixi elmdir: o, hadisələri, dəyişmələri araşdırır və zaman daxilində hərəkət edir. Fonologiya zamandan kənarında mövcuddur, belə ki, artikulyasiyanın mexanizmi kimi həmişə özü özünün eyni olaraq qalır”.

Dahi dilçi belə bir müqayisə aparır ki, “nitq üzvlərinin hər bir akustik təəssüratın istehsalı üçün vacib olan bütün hərəkətlərini izah edərkən biz bununla qətiyyənlə dil problemlərini aydınlaşdırmırıq. Rəngbərəng ilmələrin görüntü vasitəsilə qarşılaşdırılması yolu ilə yaradılmış bədii xalça sənət əsəri olduğu kimi, dil də akustik təəssüratların psixi qarşılaşdırılmasına əsaslanan sistemdir. Və bu cür bədii əsərin analizi üçün hər bir rəngin alınması üsulları deyil, həmin qarşılaşdırmanın oyunları əhəmiyyətlidir”.

Danışq səsi (nəticə etibarilə, dil) üç parametrlə müəyyən olunur:

- 1) fiziki və ya akustik;
- 2) bioloji və ya fizioloji;
- 3) sosioloji və ya fonoloji.

“Kurs” müəllifi qeyd edirdi ki, “bir çox fonoloqlar istisnasız olaraq fonasiya aktına, səslərin nitq orqanları (boğaz, ağız boşluğu və s.) vasitəsilə yaranmasına, yəni fizioloji tərəfə diqqət yetirir, akustik tərəfdən imtina edirlər. Məsələyə bu cür yanaşma doğru deyil. Eşitmə təəssüratı bizə nitq orqanlarının hərəkət obrazı kimi bilavasitə verilmişdir”. Və onun tamamilə doğru olaraq müəyyənləşdirdiyi kimi, “akustik silsilə bərabərölçülü yox, akustik təəssüratın birliyi ilə xarakterizə olunan eynicinsli taktlara bölünür ki, fonoloji araşdırma üçün də təbii çıxış nöqtəsi məhz budur”.

Fonologiyanın tədqiqat predmeti dilin fonoliji sistemi, sonuncunun əsas vahidi isə fonemdir.

F.de Sössür fonemə belə tərif verir:

“Fonem – akustik təəssüratların və artikulyasion hərəkətlərin yekunu, biri digərini şərtləndirən eşidilən və tələffüz edilən vahidlərin məcmusudur; beləliklə, həm bu, həm də o biri silsilədə dayağı olan bu vahid mürəkkəbdir”.

Və onu nitq aktındakı yeri baxımından aşağıdakı şəkildə səciyyələndirir:

“Nitq zəncirinin təhlili zamanı ilkin olaraq aldığımız elementlər sanki həmin zəncirin bölünməz məqamlarından, içərisində olduğu zamandan kənarda nəzərdən keçirilməsi mümkün olmayan həlqələrdən ibarətdir. Deyək ki, ta tipli birləşmə həmişə bir məqam üstə gələn o biri məqamda, müəyyən müddətin bir kəsiyi üstə gələn digər kəsiyində olacaqdır. Əksinə, bir kəsikdən ibarət t ayrılıqda götürüldükdə in abstracto – zamandan kənarda baxıla bilər. yalnız fərqləndirici xüsusiyyətlərə diqqət yetirməklə, zaman ardıcılığından asılı olan hər şeydən qaçmaqla t barədə ümumən T tipi... kimi bəhs etmək olar”.

F.de Sössür bu fikirdə idi ki, “dilçinin kamil bir fonoloq olmasına ehtiyac yoxdur, o, fonologiyadan ancaq dilin öyrənilməsi üçün lazım olan ölçüdə məlumat tələb edir... Səslər barədəki elmin əsl dəyəri yalnız o zaman meydana çıxır ki, biz iki və ya çox sayda elementin daxili qarşılıqlı əlaqəsi faktı ilə qarşılaşırıq. Və bu zaman məlum olur ki, bir elementin variasiyaları o biri elementin variasiyaları ilə müəyyənləşir. Burada artıq iki elementin iştirakı faktorunun özündə müəyyən münasibətlər, eləcə də bu və ya digər qaydanı formulə etmək imkanı ortaya çıxır”.

“Kurs” müəllifi, nəticə etibarilə, belə bir qərar gəlir ki, “əgər fonologiya özünün əsas prinsiplərinin axtarışında təcrid olunmuş səslərə üstünlük verirsə, sağlam fikrin əleyhinə gedir; onun ikifonemli birləşmələrə rast gəlməsi kifayətdir ki, köməksiz vəziyyətə düşsün... Səs birləşmələri daxilində nələr baş verdiyini dərk etmək üçün elə bir fonologiya yaratmaq lazımdır ki, orada həmin səs birləşmələrinə cəbri tənliklər kimi baxılsın”.

Fonologiyayı hər nə qədər dil haqqındakı elmdən kənarlaşdırmağa çalışsa da, F.de Sössür onun bir sıra fundamental məsələlərini (fonem, fonoloji tip, nitq zənciri, imploziya və eksploziya, heca bölgüsü, diftonq və s.) məhz ümumi dilçilik, yaxud dil nəzəriyyəsi mövqeyindən şərh etmişdir.

Ümumi dilçilik

Dilçiliyin digər sahələri, yəni qrammatika və leksikologiya ilə müqayisədə dilin səs sisteminin daha dərindən öyrənilməsi, nəticə etibarilə, dil haqqındakı elmin üzvi tərkib hissəsi olaraq fonologiyanın sürətlə inkişafında strukturalistlərin xidməti həlledicidir. Və hətta mübahisə etmək olar ki, strukturalistləmi fonologiyayı dilçiliyin ön mövqeyinə çıxarmışlar, yoxsa fonologiyayı strukturalizmi?.. Belə bir mübahisənin tamamilə əsaslı olduğunu o da sübut edir ki, strukturalistlər araşdırma maraqlarını dilin səs sistemi hüdudlarından kənara çıxarmağa cəhd edən kimi strukturalizmin tənəzzülü başladı.

Fonologiya öz inkişafı üçün, görünür, ilk növbədə Praqa funksionalisti Nikolay Sergeyeviç Trubetskoya ona görə borcludur ki, onun dil haqqındakı elmin bu sahəsindəki araşdırmaları həm əhatə etdiyi materialın genişliyinə, həm də nəzəri- metodoloji səviyyəsinə görə nəinki Praqa funksionalizminin, eləcə də ümumən strukturalizmin hüdudlarını aşır. Dünyanın iki yüzdən çox dilinin fonoloji sisteminin tədqiqi əsasında qələmə aldığı “Fonologiyanın əsasları”na “Giriş”də müəllif qeyd edir ki, “F.de Sössür dillə danışıqın fərqləndirilməsinin vacibliyini dərk etdi və bu fikri aydın şəkildə söylədi. O həmçinin, özünün dediyi kimi, dildə ifadə edən qeyri-maddi mahiyyətini dərk etmişdi. Buna baxmayaraq, o da dil səsləri ilə danışıq səslərini öyrənən elmlərin müxtəlif olması lüzumunu konkret şəkildə söyləməmişdir. Görünür, Cenevrə məktəbinin banisi dilçilikdə dil səsləri ilə danışıq səsləri haqqındakı elmlərin bir- birindən ayrılmasını, təsviri fonetikanın tarixi fonetikadan ayrılmasını mümkün hesab etməmişdir”.

Əlbəttə, görkəmli fonoloqun son mülahizələri ilə razılaşmaq çətindir. Və “Kurs” fonetika ilə fonologiyanın fərqi kifayət qədər aydın izah edir. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, F.de Sössürün məqsədi ümumən dil haqqındakı elmin əsaslarını yaratmaqdan ibarət olduğuna görə fonetika-fonologiya problemlərinin həllini gələcəyin bu sahə üzrə bilavasitə mütəxəssislərinin öhdəsinə buraxmışdır ki, burada N.S.Trubetskoyun yeri müstəsnaadır.

O yazır:

“Fonologiyanın dil səsləri, fonetikanın isə danışıq səsləri haqqında elm kimi müəyyənləşdirilməsi hələ hər şey demək deyildir. Bu iki elm arasında olan fərq daha dərindən və ətraflı izah olunmalıdır... Fonetika dil səslərinin sırf fenomenoloji tədqiqi ilə, fonologiya isə, bunu əksinə, həmin səslərin dildəki funksiyasını öyrənməklə məşğul olur”.

Funksionalizmin tədqiqat metoduna sadıq qalan N.S.Trubetskoy göstərir ki, təsvir səviyyəsində səslər üç funksiya yerinə yetirir:

“Bir qisim səs hadisələri, əlamətləri zirvə əmələ gətirən və ya kuliminativ funksiya daşıyır, yəni onlar verilmiş cümlədə neçə “vahid”in (sözün və ya birləşmənin) olduğunu bildirir... Digər səs keyfiyyətləri sərhədləndirmə və ya delimitativ funksiya yerinə yetirir, yəni iki dil vahidi arasındakı sərhədi göstərir... Daha başqa səs keyfiyyətləri isə məna fərqləndirən və ya distinktiv funksiya yerinə yetirir; bu o deməkdir ki, onlar ayrılıqda məna daşıyan vahidləri bir- birindən fərqləndirir”.

“Fonologiyanın əsasları” müəllifi fonemə tərif verərkən də ilk növbədə funksional dilçiliyin prinsiplərinə əsaslanır:

“Hər bir fonem müəyyən bir oppozisiyanın üzvü olduğu üçün belə nəticəyə gəlmək olar ki, fonem konkret bir səs kəsiyilə deyil, yalnız fonoloji cəhətdən relevant əlamətlərlə üst- üstə düşür. Beləliklə, deyə bilərik ki, fonem hər hansı bir səsin fonoloji cəhətdən relevant əlamətlərinin məcmusudur”.

N.S.Trubetskoy fonemin müəyyənləşdirilməsinin aşağıdakı qaydalarını təklif etmişdir:

1. “Əgər bir dildə iki səs eyni fonetik əhatədə gələ və sözün intellektual mənasını fərqləndirmədən bir- birilə əvəz edilə bilirlərsə, onda bu iki səs eyni fonemin yalnız fakültativ fonetik varianlarıdır”.

2. “Əgər iki səs eyni fonetik mövqedə gələrək sözlərin mənasını dəyişmədən, yaxud onların tanınmasına xələl gətirmədən bir- birini əvəz edə bilmirlərsə, onda bu iki səs iki müxtəlif fonemin fonetik realizasiyalarıdır”.

3. “Əgər bir dildə akustik, müvafiq olaraq artikulyator cəhətdən bir- birilə qohum olan iki səs heç vaxt eyni fonetik əhatədə gəlmirsə, bu zaman onlar eyni fonemin kombinator variantları kimi dəyərləndirilir”.

4. “Üçüncü qaydadakı bütün tələblərə cavab verən iki səs bir dildə səs birləşməsinin üzvləri kimi bir- birinin ardınca gələ bilirsə, həmin vəziyyətdə onlardan biri digərinin müşayiəti olmadan işlənsə, onda bu iki səsi eyni bir fonemin variantları hesab etmək olar”.

N.S.Trubetskoy distinktiv qarşılaşmaların məntiqi təsnifindən bəhs edərkən. hər şeydən əvvəl, fonoloji tutum anlayışına aydınlıq gətirərək göstərir ki, o, “fonemin bütün relevant əlamətlərinin, yəni bir fonemin bütün variantları üçün ümumi olan, həmin dildə onu başqalarından, ilk öncə ona ən yaxın fonemlərdən fərqləndirən əlamətlərin məcmusu”ndan ibarətdir.

Ümumi dilçilik

“Fonologiyanın əsasları” müəllifi yazır:

“Dilin fonem inventarı, əslində, ancaq fonoloji oppozisiyalar sisteminin korrelyatıdır. Unutmaq olmaz ki, fonologiyada əsas rolu fonemlər deyil, fərqləndirici qarşılaşmalar oynayır. Buna görə də hər fonemin yalnız bir təyinedici fonoloji tutumu var, çünki fonoloji oppozisiyalar sistemi müəyyən quruluşa və ya struktura malikdir”.

Və əlavə edir:

“Korrelyasiya cütü” dedikdə biz iki bir- birilə məntiqi, privativ və proporsional təkmeyarlı oppozisiya münasibətində olan fonemi başa düşürük... “Korrelyasiya” dedikdə eyni korrelyasiya əlamətilə səciyyələnən korrelyasiya cütləri başa düşülür. Qarşılıq olan fonem o fonemdir ki, o, korrelyasiya cütü yaratsın, tayı olmayan fonem isə bunun əksinə olaraq heç bir korrelyasiya cütündə iştirak etmir, odur ki, o, qarşılıq olmayan fonem adlanır”.

N.S.Trubetskoy oppozisiya sistemləri içərisində fonoloji oppozisiyanın spesifikliyi barədə bəhs edərkən həmin spesifikliyin onunla müəyyən olduğunu göstərir ki, “bu oppozisiya distinktiv qarşılaşdırmalardır. Fonoloji mənada distinktivlik, yəni onun məna fərqləndirmək gücü elə şeydir ki, daha xırda hissəciklərə bölünməsinə ehtiyac yoxdur.

...Müxtəlif dillərdə distinktiv oppozisiyalar yaradan səs keyfiyyətləri üç qrupa bölünür: vokalik, konsonantik və prosodik əlamətlər”.

“Fonologiyanın əsasları”nda son müddəə bundan ibarətdir ki, “hər bir dil mənalı vahidlərin (semin) fərqləndirilməsinə xidmət edən fonoloji vasitələrdən başqa, həmin vahidlərin sərhədlənməsinə kömək edən bir sıra digər əlamətlərə də malikdir”.

N.S.Trubetskoy yazır:

“Dildəki bütün sərhədləmə vasitələrini sərhəd siqnalları adlandırırıq. Onları müxtəlif baxımlardan təsnif etmək olar. Birincisi, onların məna fərqləndirmə funksiyasına münasibəti baxımından; ikincisi, onların sadə və mürəkkəbliyi baxımından; üçüncüsü, onların nə göstərməsi, yəni sərhədin olub- olmamasını göstərməsi və nəhayət, dördüncüsü, onların nəyin sərhədini (yəni sözün, morfemin və ya cümlənin sərhədini) göstərməsi baxımından”.

Və əlavə edir ki, “hər hansı bir dili səciyyələndirərkən onda hökm sürən və hansı tezliklə işləndiyini göstərən sərhəd siqnallarının tiplərini müəyyənləşdirmək çox vacibdir: bu, o deməkdir ki, səsin delimitativ funksiyası üçün xüsusi statistika tələb olunur”.

Ümumiyyətlə, N.S.Trubetskoy ən ümumi qənaətlərində belə, statistik təhlillərə xüsusi diqqət verir ki, bu, yalnız görkəmli fonoloqun əsaslandığı funksional tədqiqat metodundan deyil, həmçinin fonologiyanın təbiətindən irəli gəlir.

Amerika strukturalisti Frans Boasın fonoloji görüşlərinin əsasını “səs qrupları” ilə “ideya qrupları” arasındakı bilavasitə əlaqə təşkil edir. O göstərir ki, “tələffüz edilən səs qrupları artikulyasiya olunan nitqin bütün növlərində ideyaların verilməsinə xidmət edir. Və səslərin hər bir qrupunun fiksasiya olunmuş mənası vardır. Dillər yalnız fonetik elementlərin tərkib xarakterinə, səs qruplarına görə deyil, həmçinin fiksasiya olunmuş fonetik qruplarda öz ifadəsini tapan ideya qruplarına görə də fərqlənirlər”.

F.Boas yazır:

“Fonetik elementlərin mümkün kombinasiyalarının ümumi kəmiyyəti məhduddur. Odur ki, ideyaların ifadəsi üçün məhz bu sonuncuların məhdud kəmiyyəti istifadə olunduğuna görə ayrı-ayrı fonetik qruplarda ifadə edilmiş ideyaların ümumi kəmiyyəti də məhduddur.

Dilin ifadə etməli olduğu fərdi təcrübənin ümumi sferası qeyri-məhdud şəkildə dəyişdiyindən və onun (təcrübənin) bütün yekunu fonetik qrupların məhdud kəmiyyəti ilə ifadə edilməli olduğundan, aydın görünür ki, artikulyasiya olunan nitqin bütün növləri təcrübənin geniş təsnifatına əsaslanmalıdır”.

Görkəmli strukturalist əmindir ki, “əgər anlayışların bütün kütləsi bütün variantları ilə birlikdə dildə tamamilə müxtəlif cinsli və bir- birinə uyğun gəlməyən səs kompleksləri vasitəsilə ifadə olunsaydı, elə bir vəziyyət yaranardı ki, olduqca yaxın ideyalar öz yaxınlıqlarını fonetik simvolların müvafiq yaxınlığının köməyi ilə tapa bilməzdi və ifadə etmək üçün qeyri-məhdud sayda çox müxtəlif fonetik qruplar tələb olunardı... İdeyaların fəvqəladə dərəcədə çox kəmiyyəti təsnif vasitəsilə az kəmiyyətə endirilmişdir ki, bu da ardıcıl işlənmə əsasında sabit assosiasiyalar qurmuşdur; onlar avtomatik olaraq hərəkətə gətirilirlər”.

Ümumiyyətlə, dil haqqındakı elmin təcrübəsi göstərir ki, fonologiya fonetikadan (danışıq səsinin fiziologiyası və akustikasından) nə qədər çox ayrılırsa o qədər dil işarəsi bərdə elmə, nəticə etibarilə, dilçiliyə çevrilir. Və dilin fonem – morfem- sintaksem iyerarxiyasında ifadə olunan strukturunda ilk mərhələ olan fonem bir də ona görə həmin iyerarxiyadan ayrılmazdır ki, sonrakı mərhələ ilə bilavasitə əlaqəyə girərək fonomorfoloji, yaxud

Ümumi dilçilik

morfonoloji təbəqə yaratmaqla yanaşı, hətta öz “mənasızlıq”ına baxmayaraq iyerarxiyaca ondan ən yüksəkdə dayanan (və dilin ən mənalı vahidi olan) cümləni (sintaksisi) də bu və ya digər mənada təşkil edir.

2. Qrammatika

Dil haqqındakı elmin əsasının məhz qrammatika ilə qoyulması ona dilçilikdə xüsusi mövqe (və nüfuz) təmin etsə də, düşünmək olmaz ki, bu səlahiyyət bütün dövrlərdə və mərhələlərdə toxunulmaz qalmış, qrammatika ona qarşı edilən müxtəlif xarakterli “müdaxilələr” qarşısında həmişə duruş gətirə bilmişdir. Lakin əminliklə demək olar ki, qrammatikanın hər hansı dilçilik təlimi önündəki məğlubiyəti də, nəticə etibarilə, onun qələbəsi olmuşdur. Xüsusilə o mənada ki, yüzillər boyu müəyyənlanmış qrammatik təsəvvürlər (və kanonlar) ən dağıdıcı modernist zərbələrdən sonra belə, nəinki dil haqqındakı elmin yaddaşından silinmiş, əksinə, yeni təzahürdə ortaya çıxmışdır ki, bunun son ən parlaq nümunəsi törədici və ya generativ qrammatikadır.

Əlbəttə, A.Arno ilə K.Lanslonun “Por-Royal qrammatika”sı yeni dövrün başlanğıcında ümumiyyətlə qrammatika barədəki anlayışın əsaslarını təqdim etmişdir.

Bir çox hallarda bu “Qrammatika” üzərindən, sadəcə, “dilə deyil, məntiqə əsaslanır” deyə ötüb keçməyə üstünlük vermişlər. Ancaq məsələ burasındadır ki, por-royalçılar dil haqqındakı elmin tarixində ilk dəfə bizi başa salmaq istəyirdilər ki, nə məntiqsiz qrammatika, nə də qrammatikasız məntiq yoxdur:

Bu isə o deməkdir ki, qrammatikanı qrammatika eləyən onun ümumi məntiq qaydalarından yayınması deyil, əksinə, ona mümkün qədər daha dəqiq riayət etməsidir:

“Bizim şüurumuzu səciyyələndirən ən mühüm cəhət bundan ibarətdir ki, orada fikrin predmeti ilə formasını ayırmaq olar. Fikrin əsas forması mühakimədir. Lakin sonrakına həm müxtəlif növdən birləşmələr və ayrılımları, həm də idrakın onlara oxşar əməliyyatlarını, eləcə də istək, göstəriş, sual və s. kimi ruhumuzun digər hərəkətlərini aid etmək mümkündür”.

Müqayisəli dilçilik dillərin həm genealoji, həm də tipoloji araşdırılmasında qrammatik münasibətlərə xüsusi diqqət yetirmişdir. Və bu dilçiliyin qram-

matika anlayışı Avqust Şlayxerin “Hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikası kompendiumu”nda kifayət qədər aydın şərh olunur:

“Qrammatika dilçiliyin və qlottikanın (A.Şlayxer bu termini “linqvistika”dan daha üstün tutur – N.C.) bir hissəsini təşkil edir. Sonuncu isə insanın təbii tarixinin bir hissəsidir. Onun metodu, əsasən, ümumən təbiət elmlərinin metodudur; o, obyekt üzərində dəqiq müşahidədən və müşahidə əsasında gəlinən nəticələrdən ibarətdir”.

Müqayisəli qrammatika ilə dilçilikdə naturalizmi, yaxud Darvin təkamülçülüynü birləşdirmə cəhdləri dərhal diqqəti çəkən A.Şlayxer davam edir:

“Qrammatika səslər və ya fonologiya haqqında təlimdən, formalar və ya morfologiya haqqında təlimdən, funksiyalar haqqında təlimdən və ya mənalar və münasibətlər haqqında təlimdən və sintaksisdən ibarətdir. Qrammatikanın öyrənmə predmeti ümumiyyətlə dil, yaxud müəyyən bir dil, yaxud da dillər qrupu ola bilər: ümumi qrammatika və xüsusi qrammatika”.

“Kompendium” müəllifi tarixi qrammatika barədə ayrıca danışır:

“Çox hallarda o (qrammatika – N.C.), dili təkamül prosesində öyrənir və nəticə etibarilə, dilin həyatını onun qanunları əsasında tədqiq və təsvir etməlidir. Əgər istisnasız olaraq yalnız bununla məşğuldursa və nəticə etibarilə, predmeti dilin həyatını təsvirdən ibarətdirsə, onu tarixi qrammatika, yaxud dil tarixi adlandırılır; əslində, öz növbəsində həm ümumi, həm də çox və ya az dərəcədə xüsusi olmaqla, dilin həyatı haqqında (səslərin, formaların, funksiyaların, cümlələrin həyatı haqqında) təlim adlandırılması daha doğru olardı.

Hind-Avropa dillərinin qrammatikası xüsusi qrammatikadır. Bu dilləri təşəkkül prosesində nəzərdən keçirdiyinə və onların çox və ya az dərəcədə qədim vəziyyətlərindən çıxış etdiyinə görə, daha doğru olardı ki, o, hind-Avropa dillərinin xüsusi tarixi qrammatikası adlandırılınsın”.

Por-Royal qrammatikaçılarından sonra qrammatika barədəki təsəvvürləri ümumiləşdirərək daha mükəmməl nəzəri-fəlsəfi səviyyəyə yüksəldən ilk tədqiqatçı Vilhelm fon Humboldt sayılır ki, onun “dilnin forması” anlayışı bütün mücərrəd tərəflərilə birlikdə məhz qrammatikanı ehtiva edir.

Dahi dilçi- mütəfəkkir yazır:

“Təfəkkürə uyğunlaşmaqdan ötrü dil öz quruluşu ilə nə qədər mümkündürsə onun daxili orqanizminə tən gəlməlidir. Əks halda bütün xüsusiyyətlərin yekunu ilə simvol olmalı olan dil ən çox birbaşa əlaqədə olduğu

Ümumi dilçilik

hadisənin qeyri-mükəmməl simvoluna çevriləcəkdir. Və necə ki dilin sözlərinin sayı onun həcm aləmini təcəssüm etdirir, onun qrammatik quruluşu da bizə təfəkkürün daxili quruluşu barədə təsəvvür verir”.

“Təfəkkürün daxili quruluşu” ilə “qrammatik quruluş”u “birbaşa əlaqədə” təhlil edən V.fon Humboldt dil strukturunun qərarlaşmasında “Ruhun tələbi”-nə istinad edir:

V.fon Humboldt yazır:

“Ruhun dildən tələb etdiyi ən mühüm əlamətlərdən birincisi əşya və formaların, predmet və münasibətlərin qarışması deyil, dəqiq hədudlanmasıdır. Əgər dil ruha bu cür qarışmanı və ya hədudlanmanın mürəkkəbləşdirilməsini sırıyorsa, ruhun bütün daxili fəaliyyətini sarsıdır və təhrif edir. Lakin bu cür hədudlandırma ancaq fleksiya yolu ilə həqiqi qrammatik formaların, yaxud... qrammatik formaların ardıcıl işarələnməsi zamanı qrammatik sözlərin yaranması nəticəsində baş verir”.

“Hər cür qrammatikadan, demək olar ki, məhrum” Çin, eləcə də kopt (Misir) dilini misal gətirən dahi dilçi-mütəfəkkir bu dillərin tarixi nailiyyətlərini (və bu dillərdə danışan, yazan xalqların zəngin mədəniyyətini) etiraf etsə də, həmin nailiyyətlərin (və mədəniyyətin) qazanılmasına qrammatikasız (formasız) dillərin kömək etməkdən çox, mane olduğuna inanır. Və müqayisə üçün əlavə edir ki, “bizə məlum olan bütün dillər içərisində sanskrit ən qədim və birinci dildir ki, həqiqi qrammatik forma quruluşuna malikdir... Sanskritlə eyni sırada sami dillərinin də adını çəkmək lazım gəlir. Ancaq öz quruluşuna görə ən yüksək mükəmməlliyə, heç şübhəsiz, yunan dili çatmışdır”.

V.fon Humboldt göstərir ki, “istənilən dilin vasitələri ilə bütün qrammatik münasibətləri işarə etmək olar heç də o demək deyil ki, hər bir dil yüksək inkişaf etmiş dillərə mənsub mənada qrammatik formalara malikdir”.

Göründüyü kimi, dahi dilçi-mütəfəkkirin qrammatika nəzəriyyəsi və ya konsepsiyası həm Por-Royal qrammatikaçılarının, həm də müqayisəli dilçilik nümayəndələrinin mülahizələrindən (əslində, tədqiqat üsulu, yaxud metodlarından) kəskin şəkildə fərqlənir. Və bu fərq özünü, ilk növbədə, onun fundamental deduktiv-fəlsəfi mövqeyi ilə şərtlənir.

V.fon Humboldt “dil sərəncamında məxsusi qrammatik formalarsız qrammatika vardır” deməklə bərabər, əmin idi ki, “ideyaların inkişafının ciddi müəyyən olunma əsasında və bununla yanaşı, tez və məhsuldar baş verməsi üçün şüur qrammatik formalar barədəki tam şərti təsəvvürdən azad olmalıdır. Qrammatik münasibətlər də sözlər kimi, dil vasitələrinin köməyi ilə

işarələnməlidir. Çünki səslərlə təmsil olunan şüur aktında hər şey dili qrammatikaya çəkməkdən ibarətdir”.

Gənc qrammatiklərin qrammatik görüşləri öz əksini daha mükəmməl şəkildə German Paulun məşhur “Dil tarixinin prinsipləri”ndə tapmışdır. O göstərir ki, “təsəvvürlərin əlaqələrinin dildə ifadəsi üçün aşağıdakı vasitələr vardır: 1) müəyyən təsəvvürlərə uyğun olaraq sözlərin sadə yerləşməsi; 2) söz sırası; 3) ayrı-ayrı sözlərin tələffüz gücünə görə fərqlənməsi... 4) ton yüksəkliyinin modulyasiyası... 5) nitqin tempi... 6) köməkçi sözlər, yəni önlüklər, bağlayıcılar, köməkçi feillər; 7) sözün flektiv dəyişməsi...”

Cümlənin təyininə gəldikdə isə G.Paul yazır:

“Hər cür cümlə ən azı iki elementdən ibarətdir. Həmin elementlər bir-birinə eyni münasibətdə deyil, onlar funksiyalarına görə fərqlənir. Onları, mübtədə və xəbər adlandırmaq qəbul edilsə də, həmin qrammatik kateqoriyalar psixoloji münasibətlərə əsaslanır”.

Qrammatika nəzəriyyəsinin formalaşmasında Ferdinand de Sössürün rolu bir sıra baxımlardan əlamətdardır ki, bu, onun dilçilik tarixindəki xüsusi metodoloji mövqeyindən irəli gəlir.

Dahi dilçi göstərir ki, “statik dilçilik, yaxud dilin müəyyən vəziyyətinin təsviri sözün olduqca dəqiq və həmçinin alışılmış mənasında “qrammatika” adlandırıla bilər. Bu anlayışa “şahmat oyununun qrammatikası”, “birjanın qrammatikası” və s. kimi ifadələrdə rast gəlirik – burada nə isə mürəkkəb, sistemli bir şey, eyni zaman içərisində mövcud olan dəyərliliklərin funksiya daşması barədə söhbət gedir”.

Dahi dilçi qrammatikanın ənənəvi olaraq morfolojiya ilə sintaksisə bölünməsinə etiraz edir:

“Dilçilik baxımından morfolojiyanın özünün gerçək və müstəqil öyrənmə obyektini yoxdur. O, sintaksisdən ayrı fənn ola bilməz”.

Və leksikologiyanın qrammatikadan ayrılmasını da düzgün saymır:

“Biz görürük ki, funksiya baxımından leksik faktlar sintaktik faktlarla uyğun gələ bilər. Başqa tərəfdən, sadə, üzvlənməyən hər cür söz cümlə üzvündən, yəni sintaktik faktdan əhəmiyyətli şəkildə heç nə ilə fərqlənmir: onu təşkil edən aşağı səviyyə vahidlərinin kombinasiyası (agencement) və sırası – söz birləşmələrinin yaranması prinsipinin də daxil olduğu eyni əsas prinsiplərə tabedir”.

“Kurs” müəllifi, ümumiyyətlə, bu mövqedədir ki, “dilin müəyyən vəziyyətinin ifadə olunduğu hər şeyi sintaqm və assosiasiya nəzəriyyəsinə

Ümumi dilçilik

gətirib çıxarmağı bacarmaq lazımdır. Artıq indinin özündə xüsusi zəhmət çəkmədən ənənəvi qrammatikanın bu iki bölmə üzrə bəzi hissələrini ayırmaq olardı”.

Qrammatikada mücərrəd mahiyyətlərin rolundan bəhs edərkən F.de Sössür göstərir ki, “maddi vahid yalnız onda mənanın olmasına və büründüyü funksiyaya görə mövcuddur... Məna və funksiya da məhz ona görə mövcuddur ki, hansısa maddi formaya istinad edir. Biz həmin prinsipi sintaqm, yaxud sintaktik konstruksiyaların nümunəsində formulə etdiksə, bu yalnız ona görədir ki, onlara cümlə elementləri üzərində dolaşan qeyri- maddi mücərrədliklər kimi baxmaq meylı var. Həmin prinsiplərin hər ikisi bir- birini tamamlayaraq bizim vahidləri məhdudlaşdırmaq barədəki müddəamızla uzlaşır”.

Və həmin müddəanı Amerika strukturalisti F.Boas aşağıdakı şəkildə inkişaf etdirməyə cəhd göstərmişdir:

“Qeyd etmək zəruridir ki, dünyanın bütün dillərində terminlər arasındakı münasibətləri ifadə etmək üçün tətbiq olunan proseslərin kəmiyyəti məhduddur... Müəyyən fonetik qruplar arasındakı münasibətləri ifadə etmək üçün istifadə olunan yeganə metodlar onların müəyyən qayda ilə yerləşməsindən (bu, təşkilədiçi elementlərin qarşılıqlı fonetik təsirləri ilə kombinasiya oluna bilər) və fonetik qrupların özünün daxili şəkildəyişməsindən ibarətdir. Hər iki metod olduqca çoxlu dillərdə müşahidə edilir, lakin bəzən yalnız yerləşmə ardıcılığından istifadə olunur”.

Onun fikrincə, “nitqin bütün növləri ideyaları verməyə xidmət etdiyindən ifadənin təbii vahidi cümlə, başqa sözlə, bitkin fikir bildirən artikulyativ səs qrupudur. Elə görünə bilər ki, nitqi bundan sonra da tərkib hissələrinə ayırmaq olar və cümləni təşkil edən sözlər də təbii vahidlərdir. Lakin əksər hallarda asanca sübut edilir ki, belə deyil, söz öz-özlüyündə yalnız analiz vasitəsilə dərk edilir. Məsələn, bu, sözlərlərdə, bağlayıcılarda, tabeli mürəkkəb cümlələrə aid feil formalarında aydın görünür. Belə ki, and (və), for (üçün), to (-a, -ə), were (olmaq) tipli sözlərin elə işləndiyini təsəvvür etmək olduqca çətinidir ki, onlar hansısa aydın ideyanı versin”.

Amerika hindu dillərinin görkəmli araşdırıcısı yazır:

“Dilin öyrənilməsi zamanı cümlənin maddi tutumunu ifadə edən hissələrini biz adətən leksikaya, modifikasiyaedici münasibətləri əks etdirən hissələri isə qrammatika sahəsinə aid edirik. Müasir hind- Avropa dillərində tabe elementlərlə ifadə olunan anlayışların sayı ümumiyyətlə məhduddur. Və

bu səbəbə görə qrammatikanı leksikadan ayıran xətt fəvqəladə dərəcədə aydındır.

...Amerika dillərində qrammatika ilə leksika arasındakı fərq çox vaxt ona görə olduqca qaranlıq qalır ki, formal söz-cümlə yaradıcılıqlarında iştirak edən elementlərin miqdarı olduqca çoxdur”.

Qrammatika təliminin tarixində Noam Xomskinin yeri, yəqin ki, müstəsna əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

O yazır:

“Faktiki olaraq, Sössür hətta bəzi məsələlərdə fəlsəfi qrammatika ənənəsindən çıxış edərək bir qədər də irəli getdi. O, təsadüfən belə bir fikir ifadə etmişdir ki, cümlənin əmələ gəlməsi prosesi ümumiyyətlə dil sisteminə aid deyildir və dil sistemi səslər, sözlər və ola bilsin ki, bir neçə sabit söz birləşməsi ilə, az miqdarda çox ümumi konstruksiyalarla məhdudlaşır; cümlənin əmələ gəlməsi mexanizmləri linqvistik struktur tərəfindən qoyulmuş hər hansı bir məhdudiyyətdən azaddır”.

Və davam edir:

“Belə ki, onun sözlərilə desək, cümlə formalaşması sırf dil (langue) problemi deyil, əksinə, onun danışmaq (parole) adlandırdığı sahəyə aiddir və buna görə də dilçilik tədqiqatlarından kənar qalmışdır; sərbəst yaradıcılıq prosesi olaraq, o, söz formalarını və səs sistemlərini tənzimləyən qaydalardan başqa linqvistik qaydalarla məhdudlaşmır. Onun fikrincə, sintaksis kifayət qədər trivial bir məsələdir və faktiki olaraq, struktur dilçiliyin inkişafı dövründə bu sahədə çox az iş görülmüşdür”.

N.Xomski törədici qrammatikanın, daha doğrusu təhlil üsulunun imkanlarına əsaslanaraq dilin quruluşunun səviyyələri arasındakı sistemliliyi, yaxud “alt qat”dakı universallığı ideyasını müdafiə edərək yazır:

“...Fonoloji qaydaların silsilə tətbiqi prinsipi universal qrammatikanın daxili təşkilidir ki, bu, linqvistik təcrübənin xarakterinin müəyyənləşdirilməsində və mənimsənilmiş dil bilgisini ehtiva edən qrammatikanın yaradılmasında istifadə olunur”.

N.Xomski əmindir ki, “dilçilikdə ən aktual nəzəri problem ixtiyari və xaotik baş verən fenomenləri izah etmək üçün universal qrammatikanın xüsusi qrammatikaların qaydaları ilə çulğalaşması prinsiplərini aşkarlamaqdır”. Və odur ki, yazır:

“Universal qrammatika prinsipi qəbul ediləcəyi təqdirdə bu prinsip ingilis dilinin xüsusi qaydalarının müəyyən cümlələr törətməsi və digərlərini

Ümumi dilçilik

törətməməsi, eləcə də qaydalara uyğun analogiyaları pozmaq üçün meydana çıxan akustik obraz- məna münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi səbəblərini izah edə bilər”.

N.Xomski göstərir ki, “universal qrammatika prinsipləri hər hansı bir insan dilinin uyğunlaşmalı olduğu yüksək dərəcədə məhdudlaşdırıcı sxemi, eləcə də belə bir dilin qrammatikasının necə istifadə oluna biləcəyini müəyyənləşdirən spesifik şərtləri verir”.

Görkəmli “dil mühəndisi” yazır:

“...Biz “universal qrammatika”nı qrammatikalara dair şərtlər sistemi kimi şərh edirik. O, insan dilinə daxil olmalı qaydaların sxematik yarımstrukturunu ehtiva edir. Lakin o həmçinin onların necə şərh edildiyini müəyyənləşdirməklə bu cür qrammatikalara və prinsiplərə cavab verməli olan şərtləri də ehtiva edir. Bu tərif universal qrammatikanı hər bir xüsusi qrammatikanın sadəcə yarımstrukturunu, yəni hər bir qrammatikanın məğzindəki qaydalar sistemi kimi qəbul edən ənənəvi baxışdan kənara çıxır”.

N.Xomski göstərir ki, “fəlsəfi qrammatistlər səciyyəvi olaraq belə bir fikri əsas tuturdular ki, dillər öz dərin strukturlarında az fərqlənir, halbuki üst qat təzahürlərində böyük müxtəliflik mümkündür”.

Dil haqqındakı elmin sintaksisə münasibəti heç zaman “ürəkaçan” olmamış, xüsusilə fonologiyanın meydan suladığı dövrlərdə hətta dilin ən yüksək səviyyəsini belə ümumən “səsşünaslıq”da ehtiva etmək istiqamətində müəyyən metodoloji cəhdlər göstərilmişdir. Doğrudur, həmin cəhdlər “sintaqmatik fonetika” və ya “fonetik sintaksis” adlandırılan, dilçilik üçün kifayət qədər zəruri sahəni yaratsa da, müstəqil araşdırma obyektini olaraq sintaksisə, demək olar ki, heç bir töhfə verməmişdir.

Cümlənin nə olduğu ənənəvi qrammatika üçün məlumdur, lakin F.de Sörsür dillə nitqi kəskin şəkildə ayırdıqdan sonra qrammatika nəzəriyyələrində onun dil, yaxud nitq faktı olması ciddi müzakirə mövzusunda çevrilmişdir.

“Kurs” müəllifi bu fikirdə idi ki, “əgər cümlə nitq sferasına aiddirsə, o, dil vahidi olaraq xidmət göstərə bilməz... Əgər istifadə oluna biləcək bütün cümlələr təsəvvür etsək, aydın olacaq ki, onların bir- birinə uyğunluğunu göstərən heç bir xarakterik əlamət yoxdur... Və əgər bütün bu rəngarəngliklər fonunda onların nəyi əlaqələndirdiyini axtarsaq, istər- istəməz, qrammatik xüsusiyyətləri ilə birlikdə, söz qarşımıza çıxacaq və yenidən eyni çətinliklərlə üz- üzə qalacağıq”.

Praqa funksionalistləri (məsələn, V.Matezius) israr edirdi ki, cümlə abstrakt model olaraq dil, konkret söyləm olaraq isə nitq vahididir.

Əslində də, dilin sistem-struktur, eləcə də iyerarxik səciyyəsi tələb edir ki, cümlə həmin ikili təbiətilə qəbul olunsun. Əks halda “morfologiya dil, sintaksis isə nitqdir” kimi cəfəng fikrə haqq qazandırmaq lazım gələrdi.

Cümlənin aktual üzvlənməsi ideyası da praqalıqlara (V.Mateziusa) mənsubdur. O göstərir ki, cümlə (söyləm) “məlum olan” (tema) ilə “barəsində məlumat verilən” (rema) strukturundan ibarətdir.

Lakin bu baxış cümləni qrammatikadan ayıraraq, ona kommunikasiya nəzəriyyəsi mövqeyindən yanaşmaqdır ki, öz-özlüyündə doğru olsa da, dil haqqındakı elmə çox az aidliyi var.

Görünür, qrammatikanı “məna”dan təcrid etmək onu sxematizmə, yəni mənasız strukturların mexaniki münasibətinə apardığı kimi, ona həddindən artıq məna yükləmək də qrammatikadan informativ şou düzəltməyə gətirib çıxarır.

3. Leksikologiya

Leksikologiyanın dilçilikdəki yeri və ya nüfuzu sözün dil sistemindəki mövqeyindən, daha doğrusu, həmin sistemdə sözə müxtəlif dilçilik məktəb, yaxud nəzəriyyələrinin necə yanaşmasından irəli gəlir. Əlbəttə, ilk növbədə belə bir paradoks diqqəti hər hansı halda özünə cəlb etməyə bilməz ki, min illərin (ən geci e.ə. III minillikdən başlayaraq) dilçilik təsəvvürlərində dilin, demək olar ki, yeganə təmsilçisi olan söz XIX əsrin əvvəllərindən, yəni dil haqqındakı elmin təşəkkülündən sonra tədricən leksikologiyadan leksikoqrafiyaya doğru sıxışdırıldığı kimi, leksikologiyanın dilçilikdəki yeri də o qədər laxlamışdır ki, bugün həmin sahə ilə məşğul olmaq üçün dil haqqındakı elm barədə ən ümumi məlumatın olması kifayət edir. Və təsadüfi deyil ki, artıq neçə on illərdir ki, müxtəlif elm sahələrinə aid sözlükləri dilçilər yox, məhz müvafiq sahələr üzrə mütəxəssislər tərtib edirlər.

Dilçilik üçün sözün özündən çox, onu təşkil edən daha kiçik vahidlər, eləcə də onun daxil olduğu daha böyük vahidlər maraqlıdır. Və bu, fonologiya ilə qrammatikanın sözdən nə qədər mümkündürsə o qədər qopmasına gətirib çıxarmışdır.

Ümumi dilçilik

F.de Sössürə görə, “sözlərin özü fonetik dəyişmələrdə bilavasitə iştirak etmir... Söz fonemlərin maddi keyfiyyətinə deyil, başqa xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Təsəvvür edək ki, royalda bir dil səhv çalır, hər dəfə melodiyanı ifa edərkən ona toxunulsa, saxta not səslənəcək. Yaxşı, bu falş harada səslənir? Melodiyadamı? Əlbəttə, yox. Məsələnin melodiyağa dəxli yoxdur, royalın özü xarab olmuşdur. Fonetikada da tamamilə eyni şey baş verir. Bizim fonemlər sistemi dilin sözlərini ifadə etməklə çaldığımız aləti xatırladır: sistemin elementlərindən biri şəklini dəyişərsə, müxtəlif hadisələr baş verə bilər, lakin dəyişmələr faktının özü bizim repertuarımızın, necə deyərlər, yalnız melodiyağı olan sözə toxunmur”.

Bu isə o deməkdir ki, sözün, prinsip etibarilə, fonetikaya dəxli yoxdur. Və onun eyni dərəcədə də qrammatikaya dəxli olmaması barədə də danışmaq olardı. Lakin bir tərəfdən polisintetik, digər tərəfdən isə flektiv dillərin strukturu buna imkan vermir, daha doğrusu, müəyyən tərəddüdlərə gətirib çıxarır ki, bu da həmin dillərdə (nəzərə alaq ki, birincilər ən geri qalmış, ikincilər isə ən inkişaf etmiş dillərdir) sözün qrammatika ilə bu və ya digər dərəcədə iç- içə olması faktıdır.

F.de Sössür göstərir ki, “bu və ya digər anlayışın təyini ilə bağlı olan söz bizim ağılmıza dönmədən dil mexanizmində nə isə mərkəzi vahid kimi təqdim olunur: yalnız bu mövzu bütöv bir cild kitab üçün kifayət edərdi”.

Dahi dilçi dil dəyərliliyi konsepsiyasını izah edərkən bilavasitə sözə əsaslanır:

“Hərçənd söz dil vahidinin müəyyənləşdirilməsinə bütün dəqiqliyilə uyğun gəlməsə də, hər halda təxmini təsəvvür yaradır və üstünlüyü də ondadır ki, söz konkretir”.

Və deyir:

“Sözün dəyərliliyini müəyyənləşdirmək üçün kifayət deyil ki, o, bu və ya digər anlayışla tutuşdurula bilər, yəni o, bu və ya digər mənaya malikdir... Sistemin tərkibinə daxil olarkən söz yalnız mənə ilə deyil, həm də başlıca olaraq dəyərliliklə yüklənir”.

“Kurs” müəllifi bu fikri təsdiq etmək üçün belə bir nümunə verir:

“Fransız sözü mouton (qoyun, qoyun əti) ingilis sözü sheep (qoyun) ilə eyni dəyərliliyə malik olmayıb, mənəsinə görə uyğun gələ bilər. Və bu da ona görə belədir ki, hazırlanaraq masaya qoyulmuş ət parçası barədə danışarkən ingilis sheep yox, mutton deyəcək. İngiliscə sheep ilə fransızca mouton

arasında dəyərlilik baxımından fərq onunla bağlıdır ki, ingilis dilində sheep ilə yanaşı, fransızcadada olmayan başqa söz də var”.

Və göstərir ki, “əgər sözlər əvvəlcədən verilmiş anlayışların ifadəsinə xidmət etsəydi, onların hər biri istənilən dildə dəqiq məna uyğunluğunu tapardı – həqiqətdə isə belə deyil”.

F.Boas yazır:

“Öz formalarına görə fəvqəladə dərəcədə fərqlənən dillər üzərindəki mülahizələrimizin gedişinə əsaslanaraq, biz sözə formasının daimiliyinə, mənanın aydınlığına və fonetik müstəqilliyinə görə cümlədən asan ayrılan fonetik qrup kimi tərif verə bilərik. Görünür, bu tərif xeyli sayda ixtiyari elementləri ehtiva edir ki, bizim qəbul etdiyimiz nöqtəyi-nəzərə uyğun olaraq, verilmiş vahidi bəzən söz kimi təyin etməyə, bəzən də onun müstəqil mövcudluğunu inkar etməyə imkan verə bilər... Amerika dillərini nəzərdən keçirərkən görəcəyik ki, həmin praktik çətinlik bizim qarşımıza dəfələrlə çıxır və obyektiv inamla qərar vermək çətinidir ki, müəyyən fonetik qrup müstəqil sözdür, ya sözün tabe hissəsidir”.

Söz bütün hallarda həm fonologiyadan, həm də qrammatikadan təcrid edilmədən leksikologiyanın bilavasitə predmetinə çevrilə bilməz; bununla belə onun təbiəti elədir ki, birincisi, səslənməli, ikincisi isə, yalnız nominativ (adlandırma) funksiyası ilə kifayətlənməyib ünsiyyət prosesi üçün çox mühüm olan qrammatik əlaqələrdə bilavasitə iştirak etməlidir. Odur ki, dilçilik araşdırmalarında sözün dil sistem- strukturundan bu və ya digər dərəcədə “təcrid edilməsi” fonemin, yaxud morfemin “təcrid”i qədər şərtidir.

Söz birbaşa işarədir. Və bu o deməkdir ki, anlayış nə qədər mücərrəd olursa olsun söz onu terminoloji dəqiqliyinə qədər işarələməyə qadirdir, yaxud mövcud dil müvafiq təfəkkürün imkanları daxilində buna cəhd edir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, söz insanın obyektiv (yaxud onun nümunəsi əsasında obyektivləşdiriyi) gerçəkliyə bilavasitə reaksiyasından başlayıb dildə başa çatan elə bir idrak prosesidir ki, hər mərhələdə həmin gerçəkliyin özünə istinad etmədən nə meydana çıxa, nə müəyyən məna dəyişikliklərinə uğraya, nə də dili tərk edə bilər.

Sözün mövcud olması üçün üç şərt əsasdır:

- 1) geniş mənada predmet, yaxud denotat (referent);
- 2) həmin predmetin idrakdakı simvolu, yaxud siqnikat (məna);
- 3) akustik obraz.

Ümumi dilçilik

Sözün leksik vahid olaraq təbiəti, daha dəqiq desək, mahiyyəti həmin şərt-parametrlərlə müəyyən olunur ki, bu zaman 1) çoxmənalılıq, 2) omonimlik, 3) sinonimlik və 4) antonimlik kimi semasioloji münasibətlər meydana çıxır.

Çoxmənalılıq sözün elə bir əlamətidir ki, onun bilavasitə daxili təbiətindən irəli gəlir: anlayışların çoxluğu, eləcə də onların arasındakı yaxın və ya uzaq əlaqələrin son dərəcə zənginliyi, təfəkkürün assosiativlik imkanlarının hüdudsuzluğu ilə birləşərək müəyyən məna mərkəzinə “motivlənən” sözü əlavə mənalarla rəvnəqləndirir. Və nəticə etibarilə, həmin məna mərkəzi şaxələnən məna nüanslarının törədici mənbəyi olmaqla yanaşı, çoxmənalılığın hüdudlandırmağa çalışdığı neytral semantik sahə təsəvvürü də doğurur. Məsələn, *yol* sözünün mərkəzi “hərəkət edilən məkan”dır, lakin məna nüansları içərisində, əgər belə demək mümkünsə, “hərəkət edilən zaman” da (həyat yolu, ömür yolu, tale yolları və s.) mövcuddur. Və semantik şaxələnmə həm məkan, həm də zaman fəvqünə qalxaraq *yol* sözünə hətta “üslub” mənası da verə bilər. O ki qaldı *yolun* bu və ya digər əlamət baxımından (məsələn: torpaq yol, daş yol, dəmiryolu; düz yol, əyri yol və s.) semantik üzvlənməsinə, bu da onun başqa paradıqmalar yaratmaq imkanlarını nümayiş etdirir.

Beləliklə, *yol* sözünün leksik mənası dedikdə elə bir geniş semantik şəbəkə nəzərdə tutulur ki, orada əsas və ya nüvə mənanı hüdudlandırmaq son dərəcə şərti səciyyə daşıyır.

Dildə həm omonimlik, həm də sinonimlik, prinsip etibarilə, anomaliyadır. Çünki hər iki leksik-semantik hadisə nitqin dil strukturuna “tabe olmama” cəhətdən irəli gəlir. Çoxmənalılıq üçün belə bir “tabesizliyə” əsas varsa, nə omonimlik, nə də sinonimlik üçün belə bir əsas yoxdur.

Antonimlik dilin leksik-semantik sistemini bütövlükdə əhatə etməyib özünü məhdud dairədə göstərdiyindən ona universal hadisə kimi baxmaq, həmin sistemin təbiətini səciyyələndirən əlamət olaraq dəyərləndirmək mümkün deyil.

Sözün nominativ funksiyasının ən “səciyyəvi” (əslində, kvazisəciyyəvi) təzahürü xüsusi adları əhatə edir. Çox zəngin palitraya malik onomastikanın xüsusi vahidləri olmasa da, leksik-semantik sistemin həmin nominativ funksiyasından sui-istifadə etməklə, əslində, dildə simvolun simvolunu, yaxud işarənin işarəsini yaratmaq təmayülünün imkanlarını əks etdirir. Məsələn, deyək ki, *keşikçi* sözü öz-özlüyündə emotiv neytrallığa malikdir, ancaq bu söz xüsusi ada çevrilib bir qalanın, yaxud mühafizə ilə məşğul olan

qurumun adını daşıyaçaqsa, doğrudan da, hansısa pozitiv emosionallığın şüurlu ifadəsini verəcəkdir.

Təbii şəkildə yaranmış (və kökünü yalnız xüsusi etimoloji araşdırmalarla müəyyən etməli olduğumuz) söz onomastikanın səlahiyyətinə keçərkən heç bir fonoloji və qrammatik təsəvvürə məhəl qoymadan məhz leksik-semantik sistemin iradəsini nümayiş etdirməklə onun dil sistemindəki avtonom mahiyyətini bir daha xatırladır.

Söz yalnız kütləvi təfəkkürün ixtiyarında mənaca genişlənmir, həm də professionalizmin doğurduğu intellektual sıxılmaya məruz qalır ki, bu zaman sözün semantik həddələri maksimum həddə çatır. Termin, prinsip etibarilə, sözün həmin intellektual mövqedən yenidən dərk deməkdir.

Qrammatikada “boğulmuş” leksikologiyanın xilas olmaq imkanı özünü frazeologiyada da bütün aydınlığı ilə ortaya qoyur. Əslində, frazeologiyada qrammatikanın leksikologiyanın üzərinə gəlməsi dil təfəkkürünün sonrakı dövrlərilə bağlı olub xeyli dərəcədə linqvopoetik hadisədir. Və təsadüfi deyil ki, Azərbaycan ədəbi dilinin görkəmli tarixçisi Tofiq Hacıyev frazemləri bədii əsər hesab edirdi. Və bu bədii əsərin meydana çıxmasında leksika nə qədər iştirak edirsə, qrammatika da o qədər fəaldır.

Nəticə etibarilə, söz “alt qat”da qrammatikanın, “üst qat”da isə fonologiyanın sərəncamında olsa da, onun hökm sürdüyü bir “orta qat” mövcuddur ki, yalnız leksikoqrafiyanın öhdəsində olduğunu düşünmək özünü heç cür doğrulda bilməz.

V. Xarici, yaxud diaxron dilçilik

Dilin strukturunu (buna bəzən dilin sistem-strukturunu, bəzən də daxili strukturunu və ya daxili quruluşu deyilir) bilavasitə öyrənən daxili, yaxud sinxron dilçilikdən fərqli olaraq xarici, yaxud diaxron dilçilik həmin struktura, bir növ, kənarından baxır ki, bu, özünü, əsasən, iki üsul və ya formada göstərir:

- 1) dilin tarixinin tədqiqi;
- 2) dil ilə dilxarici (ekstralinqvistik) amillər arasındakı münasibətlərin tədqiqi.

Elə görünə bilər ki, dilin tarixinin tədqiqi də daxili və ya sinxron dilçiliyə aiddir, lakin dil haqqındakı elmi iki yerə ayırmaqda israrlı olan F. de Sössür qeyd edir ki, “diaxron faktlar sistemi dəyişməyə əsla cəhd etmir. Burada münasibətlər sisteminin birindən başqasına keçmək məqamı yoxdur. Dəyişmə dil sisteminə deyil, yalnız onun ayrı-ayrı elementlərinə aiddir... Belə bir müqayisə aparmaq olar: əgər günəş ətrafında dolanan planetlərdən biri ölçüsünə, kütləsinə görə dəyişsə, təcrid olunmuş bu hadisə necə ola bilər ki, öz arxasınca ümumi nəticələr doğurub bütövlükdə günəş sisteminin tarazlığını pozsun?

...Əlbəttə, hər cür dəyişmə öz növbəsində sistemə təsir göstərir, lakin əsasən onun bir nöqtəsinə toxunur. O, nəticələrlə hər hansı daxili əlaqədə olmur ki, həmin nəticələrdən də bütövə keçə bilsin”.

V. fon Hüböldt yazırdı ki, “dillərin orqanizminin öyrənilməsi” dilçiliyinin birinci, “dillərin inkişaf vəziyyətində öyrənilməsi” isə onun ikinci şöbəsidir. Və ümumi dilçilik “həmin adı ona görə daşıyır ki, ümumən dili dərk etməyə can atır, ona görə yox ki, bütün dilləri ehtiva etməyi arzulayır, nəyəsə onu məhz həmin məsələ məcbur edir”.

Ümumən dili dərk etmək, heç şübhəsiz, sinxroniyadan başlasa da, dil haqqındakı elmin müasir axtarışlarının ümumi mənzərəsi də göstərir ki, onunla bitmir.

F.de Sössür sinxron dilçiliklə diaxron dilçiliyi metod və prinsiplərinə görə də qarşılaşdıraraq deyir:

“Sinxron öyrənmənin obyektı bu və ya digər dilə aid faktların zamana görə bütün uyğun gələnləri yox, yalnız yekunudur... Əksinə, diaxron dilçilik bu cür ixtisaslaşmanı nəinki tələb etmir, hətta onu rədd edir. Onun nəzərdən keçirdiyi elementlər vacib deyil ki, bir dilə aid olsun... Ayrı-ayrı dillər arasındakı fərq dildə zaman oxu ətrafında baş verən, məkan amilinin hərəkəti ilə artan hadisələrin ardıcılığıyla yaranır. İki formanın tutuşdurulması üçün, nə qədər dolayısıyla olsa da, aralarında tarixi əlaqənin olması kifayətdir”.

V.fon Humboldt dilin diaxron təbiətinin son dərəcədə zəngin olduğunu göstərməklə belə bir təsəvvür yaradır ki, dil haqqındakı elm diaxroniyadan qətiyyən imtina edə bilməz:

“Dilin yaradılması bəşəriyyətin daxili tələbi ilə şərtlənir. Dil insanların ünsiyyətinin, ictimai əlaqə saxlamağın sadəcə xarici vasitəsi deyil, həm də insan təbiətinin özünün özülünə qoyulmuşdur və onun mənəvi qüvvələrinin inkişafı və dünyagörüşünün təşəkkülü üçün zəruridir. Buna isə insan yalnız o zaman nail ola bilər ki, o öz təfəkkürünü cəmiyyət ilə əlaqədar qoysun”.

Məlumdur ki, dilin tarixinin tədqiqi həm linqvistik, həm də ekstralingvistik amilləri qarşılıqlı əlaqədə almağı tələb edir, dil ilə dilxarici amillər arasındakı münasibətlərin araşdırılmasına gəldikdə isə dilə daxildən yox, xaricdən baxmaq onun bütövlüyünü dərk etməyin əsas şərti kimi qəbul olunur ki, burada etnolingvistika ilə sosiolingvistikanın imkanları daha genişdir.

1. *Dilin tarixi*

Dilin, eləcə də ayrı-ayrı dillərin tarixi xarici, yaxud diaxron dilçiliyin ən mühüm məsələlərindən biri olmaqla yanaşı, F.de Sössürün dediyi kimi, həm də hər cür “cəfəng ideya”nın nəinki asan yol tapdığı, eyni zamanda uzun müddət meydan suladığı bir sahədir. Burada dilin ilahi mənşəyindən başlamış onun heyvan dilinin təkamülü nəticəsində təşəkkül tapmasına, bir tərəfdən, diferensiasiyanın, digər tərəfdən isə inteqrasiyanın məhsulu olmasına qədər ən müxtəlif mülahizələrə rast gəlmək mümkündür.

Dil tarixinin uzun zaman ən cəlbədicisi məsələsi, görünür, dilin ümumiyyətlə mənşəyi problemi olmuşdur ki, həmin problemin həlli istiqamətində göstərilən cəhdlər bu günə qədər öz aktuallığını heç də tamamilə itirməyən bir sıra nəzəriyyələrin yaranmasına gətirib çıxarmışdır: ilahi nəzəriyyə, əmək nəzəriyyəsi, səs təqlidi nəzəriyyəsi, nidalar nəzəriyyəsi və s. Bu nəzəriyyələr bütövlüklərində olmasa da təfərrüatlarından gələn müəyyən arqumentlərlə problemin mahiyyətinə işıq salmaqdadır. Lakin dil haqqındakı elmin tarixi deməyə əsas verir ki, dilin mənşəyi problemünə maraq get- gedə o dərəcədə azalmışdır ki, bu gün bu barədə ciddi elmi kontekstdə hər hansı mühakimənin yürüdülməsinə ümumən rast gəlinmir. Və hətta çoxdandır ki, bir sıra nüfuzlu dilçilər həmin problemə toxunmağı belə artıq hesab edirlər.

Məsələ burasındadır (və yuxarıda adı çəkilən nəzəriyyələr də bunu sübut edir) ki, dilin mənşəyi barədə az-çox mükəmməl fikir söyləmək təşəbbüsləri özünün diaxron dilçilik təzahürlərində də, dil haqqındakı elmin hədudlarından xeyli kənara çıxdığına görə burada həmin elmin mövqeyindən təəssübkeşlik edib gələcək kəşflərin obyektinə olacağı ümidlə ona yiyə durmaq da get- gedə maraqsızlaşır.

Dilin hər hansı üsulla yaranmasından sonra donuq bir hadisə olmayıb inkişaf etməsi ideyasını sistemli şəkildə ilk dəfə müqayisəli dilçiliyin yaradıcıları irəli sürmüşlər. Onların qənaətlərini ümumiləşdirməklə yanaşı, öz naturalist görüşlərilə də “zənginləşdirən” Avqust Şlayxer yazır:

“Birbaşa müşahidələrdən bizə aydındır ki, dillər yaşadıqca dəyişirlər və həmin müşahidələr üçün verdiyi faktlara görə biz yalnız yazıya borcluuyuq.

Əgər bu vaxta qədər yazı icad edilməsəydi, ehtimal ki, heç zaman dil araşdırıcılarının ağına da gəlməzdi ki, müxtəlif dillər, məsələn, rusca, almanca və fransızca eyni bir dildən törəmişlər”.

Əlbəttə, müqayisəli dilçiliyin yeni metod kəşfindən irəli gələn eyforiyanın nəticəsi olan bu müddəə “yazısı olmayan dillərin tarixi yoxdur” kimi metafizik (və absurd) bir qənaətə də gətirib çıxarsa da, bu günə qədər öz nüfuzunu saxlamaq üçün xeyli böyük imkanlara malikdir. Məsələn, ortaya çıxarılan qədim mətnlərin (deyə ki, Şumer mətnlərinin) dil mənsubiyyətini təyin etmək üçün hələ ki başqa heç bir metoda əsaslanmaq mümkün deyil.

Lakin dillərin tarixinin öyrənilməsində naturalist baxışlar artıq çoxdan dil nəzəriyyəsinin arxivinə verilmişdir.

A.Şlayxerin istər dilin mənşəyi, istərsə də ümumən tarixi barədəki mülahizələri, məlum olduğu kimi, bir tərəfdən, müqayisəli dilçilik klassiklərinin həm genealoji, həm də tipoloji istiqamətdəki qənaətlərinə, digər tərəfdən isə, Ç.Darvinin təkamül nəzəriyyəsiindən irəli gələn universal prinsiplərə əsaslanır. Görkəmli dilçi yazır ki, “biz bütün dillərin eyni bir mənşədən gəldiyini qəbul edirik. Elə ki insan səs mimikasından və səs təqlidindən, artıq mənası olan səslərə yol tapdı, bu sonuncular hələ hər cür qrammatik mənadan uzaq sadə səs formaları idi. Lakin həm təşkil olunduqları səs materialına, həm də ifadə etdikləri mənaya görə dilin bu sadə başlanğıcları müxtəlif insanlarda fərqli idi ki, həmin başlanğıclardan inkişaf edən dillərin fərqliliyi ilə sübut olunur. Ona görə də biz ibtidai dillərin hədsiz çox olduğunu güman etməklə yanaşı, onların hamısı üçün eyni formanın mövcudluğunu qəbul edirik”.

Doğrudur, görkəmli dilçinin dillə təbiətin təkamülü prosesinin eyni qanunlar əsasında gətirdiyi üzərində ısrar etməsi artıq çoxdandır ki, böyük şübhə doğurur, lakin məsələ burasındadır ki, həmin ısrarlılıq kifayət qədər ciddi analogiyalara əsaslanmaqla bir çox hallarda istər dilin mənşəyi, istərsə də ümumən tarixi barədə tamamilə sağlam düşüncə üçün geniş meydan açır:

“Biz bitki və heyvan orqanizmlərinin mənşəyini də müəyyən dərəcədə eyni şəkildə təsəvvürə gətiririk. Onların ümumi ilkin forması dillərə münasibətdə sadə kök olduğu kimi, ehtimal ki, sadə hüceyrədir. Heyvan və bitkilərin sonrakı həyatının ən sadə formaları olan hüceyrələri, nəticə etibarilə, görünür, həmçinin sadəliyin çoxluğu kimi təsəvvür etmək lazım gəlir. Eynilə planetimizin həyatının müəyyən dövründə dillər sahəsində biz çoxsaylı sadə səslərin mənaları ilə birlikdə eyni zamanda təzahürünü mümkün hesab etdik. Üzvi həyatın hələ nə heyvan, nə də bitki adına iddialı olmayan bu ilkin formaları sonralar müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etmişdir. Dillərin kökləri də həmin şəkildə”.

Ümumi dilçilik

Göründüyü kimi, burada dilin mənşəyi heç də üzvi aləmin – heyvanların və bitkilərin həyatı ilə eyniləşdirilmir və burada söhbət ancaq analogiyadan və ya müqayisədən (bənzətmədən) gedir:

“Dillərdə nisbətən az sayda əhalinin danışdığı qədim zamanlarda dillərin formalarının ölüb getməsi, ola bilsin ki, müqayisəyə gəlməyəcək qədər yüksək dərəcədə olmuşdur. Lakin məsələn, hind-germanca kimi daha mütəşəkkil dillər... çoxdan mövcud olmalı idilər... Və beləliklə, dil orqanizmlərinin yoxa çıxması dövrü və onun ilkin şəraitinin dəyişməsi üçün olduqca böyük zaman məsafəsi, ola bilər, bir neçə on min il ehtimal etməyimiz lazım gəlir. Bu, böyük zaman aralığında, görünür, dillərin indiyə qədər mövcud olanlardan daha çox cinsləri yox olmuşdur... Həmin cür prosesi Darvin “mövcud olmaq uğrunda mübarizə” adlandıraraq bitki və heyvan səltənəti üçün qəbul edir. Üzvi formaların çoxu həmin mübarizədə məhv olmalı və öz yerini sayca nisbətən az olan seçilmişlərə verməli idi”.

Dilin tarixi məsələsinə Vilhelm fon Humboldtun münasibəti, bütün digər hallarda olduğu kimi, dərin fəlsəfi mündərcəsilə seçilir:

“Əlbəttə, dil insan təbiətinin elə dərinliklərindən doğur ki, onda heç vaxt düşünülməmiş yaradıcılığı, xalqların icadını görmək olmaz. Ona bizim üçün aydın olan, ancaq öz mahiyyətinə görə izah olunmayan özfəaliyyət başlanğıcı xasdır və bu planda o heç də kiminsə fəaliyyətinin məhsulu deyil, ruhun qeyri-ixtiyari emanasiyasıdır; xalqların icadı deyil, onlara qismət olmuş qabiliyyətdir, onların daxili taleyidir”.

Və əlavə edir:

“Hər halda dillər, görünür, həmişə onları daşıyan xalqın tərəqqisi ilə eyni zamanda inkişaf edir, onların dilə bəzi məhdudiyətlər qoyan mənəvi xüsusiyyətindən toxunmuşdur”.

Dahi dilçi-mütəfəkkir ruh – xalq – dil əlaqəsində dilin inkişafını qəbul edir, ancaq onun mülahizələri həmin inkişafın bu əlaqədən nə şəkildə asılı olduğunu anlamağa kifayət etmir.

V.fon Humboldt göstərir ki, “xalqların dillərə münəcər edilən vəziyyəti tayfa fərqlilikləri üçün olduqca yüksək və mükəmməl göstəricidir. O, nisbətən böyük sayda xalq kütləsinin varlığını nəzərdə tutur ki, dillərin öz mükəmməlliyinə çatması üçün zəruridir. Bu zənginliyin əsasında kasıblıq dayanır. Və bizim mənşəyimiz oradan gəlir... O, çoxlu kiçik insan cəmiyyətlərinə üstünlük verir ki, dillər üçün təşəkkül tapmaq asan olsun”.

Bu isə o deməkdir ki, ibtidai dillərin meydana çıxması nə qədər bəsit ünsiyyət imkanlarından və ya texnologiyalarından başlasa da (biz bunu inkişaf etmiş dillərin tarixi dialekt başlanğıclarında müşahidə edirik), “böyük sayda xalq kütləsi”nin dil təcrübəsində artıq həmin bəsitliyə rast gəlinmir.

V. fon Humboldt yazır:

“Hər hansı dil öz mənbələrindən nə qədər uzaqlaşır, onun forması da o qədər mükəmməlləşir... Ardıcıl işlədilmə söz birləşməsinin elementlərini daha sıx qovuşdurur, onun ayrı-ayrı səslərini cilalayır, nə zamansa müstəqil olmuş formanı daha tanınmaz edir. Və mən belə bir əminlikdən imtina edə bilmərəm ki, hər halda bütün dillərin əsasında, başlıca olaraq, aqlütinasiya dayanır”.

Və dahi dilçi-mütəfəkkirin bu qənaətinə F.de Sössürün münasibəti olduqca konkretidir:

“Aqlütinasiya ondan ibarətdir ki, ilkin olaraq ayrı, lakin cümlə daxilində bir sintaqmda tez-tez qarşılaşan iki və ya daha çox söz tamamilə, yaxud demək olar ki, tamamilə təhlil olunmaz vahiddə qovuşur. Aqlütinasiya belə bir prosesdir – biz üsul yox, proses deyirik – ona görə ki üsul sözündə iradə aktı, əvvəlcədən qarşıya məqsəd qoyma təsəvvürü olduğu halda, aqlütinasiyanın səciyyəvi cəhətlərindən biri məhz məqsədliliyin olmamasıdır”.

F.de Sössür fransız dili materialı əsasında qrammatik quruluşun tarixinin üç mərhələsini müəyyən edir:

“1. Bir neçə elementin bir sintaqmda birləşməsi.

2. Aqlütinasiyanın özü, yəni sintaqmatik elementlərin sintezindən yaranmış hansısa yeni vahid. Həmin sintez mexaniki meyil sayəsində öz-özünə baş verir...

3. Əvvəlki birləşməni vahid sadə sözə çevrilməyə daha çox qabil olan bütün başqa dəyişmələr – bir neçə vurğunun bir vurğuyla əvəzlənməsi...”

Dahi dilçi göstərir ki, aqlütinasiyadan fərqli olaraq “analogiya bir üsul kimi təhlil və birləşməni, əqli fəaliyyət və məqsədyönlülüüyü nəzərdə tutur”.

Göründüyü kimi, qrammatik strukturun inkişafı sintaqmatika ilə paradiqmatikanın “dialog”unda müəyyən olunur, yəni dil vahidlərinin sıralanması onların daimi təkrarı ilə “sıxılır”. Və sintaqmatika, tamamilə təbii olaraq, paradiqmatikanın (assosiativ dil təfəkkürünün) elə bir təsir dairəsinə düşür ki, bunsuz onun heç bir “flektiv dəyər”i olmazdı. Yəni bu ona oxşayır ki, bütün bağlarda alma bitə bilər, lakin aqrotexniki qaydada qulluq edilmiş bağın alması, yəqin ki, müəyyən dövrdən sonra “cır” almadan fərqlənəcəkdir.

Ümumi dilçilik

V.fon Humboldt bu inkişafı fərdlərin istedadına həvalə etməkdə olduqca haqlı görünür:

“Qrammatik münasibətlərin ayrı-ayrı, az-çox müstəqil elementlərindən təşkil olunmuş işarələnməsinə baxdığımız miqyasda biz deyə bilərik ki, danışan hazırda mövcud formalardan istifadə eləməkdən daha çox, hər bir məqamda özü yeni formalar yaradır. Bunun sayəsində formaların həddindən artıq rəngarəngliyi meydana çıxır, çünki insan ruhu öz təbii xüsusiyyəti etibarilə mükəmməlliyə can atır”.

Ümumiyyətlə, dil tarixinin “fəlsəfə”si barədə V.fon Humboldtun görüşlərində metafizika ilə dialektikanın bir-birini əvəz etməsinin şahidi oluruq ki, bu, dahi dilçi-filosofun həmin görüşlərinə nə qədər mücərrədlik gətirsə belə, dilin həyatına münasibətdə sinxroniya ilə diaxroniyanın vəhdətini anlamağa özünəməxsus bir şəkildə təkan verir.

V.fon Humboldta görə, dilə “insana bilavasitə verilmiş hadisə kimi baxmaq lazımdır, yoxsa onu insan düşüncəsinin şüurlu yaradıcılığı ilə izah etmək mümkün deyil. Əgər bu zaman dilin yaranmasını çox minillər geri çəksək də biz heç nəyə nail olmayacağıq. Əgər onun tipi artıq insanın dərrakəsinə qoyulmasaydı, dili uydurmaq olmazdı. İnsanın heç olmasa bir sözə sadəcə hissi impuls kimi deyil, anlayışı işarə edən üzvlərinə ayrılmış səs kimi nail olması üçün bütöv dil ona tamamilə və özünün hər cür qarşılıqlı əlaqələri ilə bütünlükdə verilməli idi”.

Əlbəttə, güman etmək olmaz ki, burada istər strukturca, istərsə də xalqın (cəmiyyətin) ruhi aləmi ilə münasibətdə dilin tarixi, yəni onun inkişaf təmayülləri tamamilə inkar edilir, lakin fakt faklılığında qalır ki, dahi dilçi-mütəfəkkir dili özünün bütün tarixi təzahürlərində keçmişindən və gələcəyindən asılı olmayan metafizik bir bütöv olaraq görür. Yəni dilin inkişaf tarixinin olmasının onun mahiyyətinə daxil yoxdur.

Əslində, dil nəinki inkişaf edir, eyni zamanda belə bir inkişaf üçün əvvəlcədən kifayət qədər əlçatan texniki parametrlər də müəyyənləşdirir.

V.fon Humboldt yazır:

“Dil əvvəlcə predmetləri işarələyən və düşünən subyektə həvalə edir ki, nitqi əlaqələndirən formaları özündən uydursun.

Ancaq dil söz sırası, əşya və predmetləri işarələyib, münasibət və formaları göstərmək üçün irəlicədən nəzərdə tutulmuş sözlərin köməyi ilə həmin uydurmanı asanlaşdırmağa cəhd edir”.

Odur ki, dahi dilçi-mütəfəkkir dilin amorf quruluşundan aqlütinativ quruluşuna, oradan da fleksiyyaya keçiddə bir inkişaf-təkamül qanunauyğunluğu görünür.

Dilə tarixi yanaşmada gənc qrammatiklər yalnız öz sələflərindən kəskin şəkildə fərqlənməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda müasir dilçilikdə də aparıcı olan tarixizm prinsiplərini formalaşdırmışlar.

Gənc qrammatiklərin ümumi mövqeyini ifadə edən German Paul yazırdı ki, “bəşər mədəniyyətinin hər hansı məhsulu kimi dil də tarixi baxışın predmetidir”. Və onun məşhur “Dil tarixinin prinsipləri”ndə diqqəti cəlb edən əsas məsələ deduktivlikdən induktivliyə, ümumi fəlsəfi mülahizələrdən empirik qənaətlərə qayıtmaqdır.

Hətta G.Paul dil tarixində, yəni dilin inkişafında və ya dəyişməsində, məsələn, təbiətşünaslıqda, yaxud texniki elmlərdə olduğu kimi xüsusi qanunların mövcudluğunu da qəbul etmir. Onun fikrincə, burada söhbət yalnız müəyyən ardıcılıqdan, yaxud prinsiplərdən gedə bilər (odur ki, kitabının adında da məhz “prinsiplər” sözü yer alır). Səbəbi də odur ki, “yer üzündə nə qədər fərd varsa, o qədər də dil var”, yəni hər bir fərd (onun okkozial təşəbbüsü) dildə “müəyyən çərçivə”də elə dəyişmələr törədir ki, ilkin təsadüfiliyinə baxmayaraq tədricən ardıcılıq əldə etməklə dilin bütün həyatına təsir göstərir. Və “Dil tarixinin prinsipləri” müəllifi dilin bütövlükdə sisteminin deyil, yalnız ayrı-ayrı elementlərinin tarixi barədə bəhs etməyin mümkünlüyünü qəbul etməklə, əslində, dil sisteminin sinxronluğu ideyasına gəlib çıxır.

Gənc qrammatikləri bir də ona görə “atomizm” də tənqid edirdilər ki, onlar ayrı-ayrı dil hadisələrinin empirik xüsusiyyətlərinə nə qədər həssas olsalar da, bütövlükdə sistemə “laqeyd” qalmışlar. Lakin bu, dilin mahiyyətini anlamaq üçün diaxroniya “atomizm”i ilə sinxroniya “sistemi” arasındakı fərqin F.də Sössürə qədər düzgün anlaşılmamasından irəli gələn bir yanlışlıq idi.

Dilin tarixi problemi, görünür, dillərin tarixi problemindən heç vaxt kənarda düşünülə bilməz. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, dillər həm genetik, həm də tipoloji baxımlardan bir-biri ilə fəvqəladə dərəcədə bağlıdır.

Dil (və dillər), prinsip etibarilə, nə inteqrasiya, nə də çarpazlaşmanın deyil, məhz diferensiasiyanın məhsuludur. Bu isə o deməkdir ki, istənilən dilin tarixində onun ayrıldığı mənbə dil bilavasitə iştirak edir. Və bu iştirak tədricən baş vermiş dəyişmə-yayınmaların yaratdığı özünəməxsus mühitdə baş verir ki, dilləri ümumi əcdadlarından fərqləndirən də həmin dəyişmə-yayınmalardır.

Ümumi dilçilik

Belə bir təsəvvür var ki, dilin tarixini dildaxili amillərlə yanaşı, dilxarici amillər də yaradır ki, buraya coğrafi, siyasi və mədəni-intellektual xarakterli, çox zaman sıx qarşılıqlı əlaqələrdə mövcud olan rəngarəng hadisələr polifoniyası daxil edilir. Məsələnin mahiyyəti isə bundan ibarətdir ki, istər coğrafi, istər siyasi, istərsə də mədəni-intellektual (xüsusilə dini) amillər bu və ya digər dil təzahürünü ədəbi səviyyəyə yüksəldə, ona digər qohum, yaxud qohum olmayan təzahürlərlə müqayisədə xüsusi status verə, hətta xalq dilinin aristokratik fəvqünə ucalda bilər, lakin heç bir dilxarici amil mövcud dilin nə strukturunu dəyişə, nə də yeni dil yarada bilər. Ona görə də, məsələn, Azərbaycan, rus, ingilis ədəbi dillərinin tarixi “dil tarixi” anlayışına daxil olmayıb, əslində, Azərbaycan, rus və ingilis xalqlarının ümumi tarixində müvafiq dillərin göstərdikləri (və eyni zamanda göstərməli olduqları!) xidmətlərin tarixidir ki, çox zaman başqa dillərlə sıx qarşılıqlı əlaqələrdən irəli gəlir.

Və ən mühüm nəticə bundan ibarətdir ki, dilin tarixi onun bilavasitə özü deyil, daxil olduğu, yaxud müncər edildiyi qlobal tarixi prosesin o qədər də üzvi olmayan tərkib hissəsidir.

2. Etnolinqvistika

Hər bir xalq üçün onun dili sadəcə “sərbəst işarələr sistemi”, yaxud adi “ünsiyyət vasitəsi” olaraq qalmır, həm də etnosun ümumi xarakterini özünəməxsus prinsiplərlə ehtiva edərək əks etdirir.

“Etnos” qədim yunan sözü olub, əsasən, “xalq” mənasında işlənmiş, etnologiya və ya etnosşünaslıq elminin təşəkkül tapıb inkişaf etməsilə onun əsas anlayışına çevrilmişdir.

Şübhəsiz, ilk etnosşünasların əsas vəzifələrindən biri mümkün qədər zəngin etnoloji material toplamaq, digəri “etnos nədir?” sualına aydın cavab vermək idi. Görkəmli etnoqraf- etnoloq Yulian Vladimiroviç Bromley “Etnos nəzəriyyəsinin öçerkləri” kitabında “etnos”, “etnik qrup”, “etnik xüsusiyyətlər”, “etnik əlamətlər” və s. anlayışlara verilən ilk təriflərin ən mühümlərini təqdim etmişdir:

... “Etnik əlamətlər dedikdə ictimai ehtiyac, şəxsi iradənin güddüyü mənfəət, hərbə meyillilik kimi hər hansı təhrikin təsiri altında insanların öz aralarında birləşməsindən ibarət bütün hallar başa düşülür” (P.Topinar);

“Etnik xüsusiyyətlər xalqın simasının mədəni özünəməxsusluğunda təzahür edir” (A.Bastian);

“Etnik qrup anlayışı xalqları, millətləri, tayfaları və s. ehtiva edir ki, onlar bir- birindən, hər şeydən əvvəl, dili, həyat tərzı və vərdışlərilə fərqlənirlər” (J.Deniker);

“Etnos eyni dildə danışan, eyni mənşədən gəldiklərini etiraf edən, ənənələrdə qoruna və əks olunaraq onu başqalarından ayıran adətlərə, həyat tərzinə malik insan qrupudur” (S.M.Şirokoqorov)...

XX əsrin ortalarından İnsan amilinə marağın sürətlə artması istər- istəməz “etnos” anlayışına “subyektiv mövqe”dən yanaşmaq üçün geniş idrak imkanları açdı. Hər şeydən əvvəl belə bir sadə məntiqə görə ki, insanlar bu və ya digər etnosa aid olduqlarını guya özləri sərbəst müəyyən edə bilərlər... Lakin T.Şibutani ilə K.Kvanın məntiqi daha güclü idi: “Etnik kateqoriyalar o həddə qədər subyektivdir ki, insanların təfəkküründə təzahür edir. Əslində isə, onlar subyektiv deyil, o mənada ki, insan özü barəsində nə istəsə deyə bilər. Həmin kateqoriyalar ona görə obyektivdir ki, çoxlu sayda insanların bölüşdükləri sıx birləşmiş inamlardan ibarətdir. Və ona görə obyektivdir ki, ayrı- ayrı fərdlərin istəyindən asılı olmayaraq mövcuddur”.

Y.V.Bromley “Etnos nəzəriyyəsinin öçerkləri”ndə həmin anlayışı “digər insan birlikləri mühiti”ndə (və onlarla müqayisədə) izah etməyə çalışaraq belə bir qərara gəlmişdir ki, etnos, sözün dar mənasında, “insanların yalnız ümumi cəhətləri deyil, həm də mədəniyyətin (dil də daxil olmaqla) və psixikanın nisbi sabit xüsusiyyətlərini ehtiva edən, eləcə də özünüadlandırmada (etnonim) təsbit olunmuş vəhdətini və bütün digər uyğun təşkilatlanmalardan fərqliliyini anlayan (özünüdərk), müəyyən ərazidə mövcud nəsillərəarası sabit birliyi kimi təyin oluna bilər”.

“Etnos nədir?” sualına Lev Qumilyov məşhur etnos (və etnogenez) nəzəriyyəsinin əsas müdəalarının əks olunduğu “Etnogenez və Yerin biosferi” kitabında belə cavab verir:

“Etnos – biosfera fenomeni və ya canlı varlıqların termodinamikasının ikinci başlanğıcının prinsipinə uyğun olaraq, geobiokimyəvi enerji ilə işləyən diskret tipli elə bir sistemli bütövlüyüdür ki, tarixi hadisələrin diaxron xronologiyası ilə təsdiq olunur”.

“Etnos” anlayışını daha aydın dərk etmək üçün etnosun mənşəyi barədə düzgün təsəvvür tələb olunur. Və belə bir təsəvvür etnosşünaslıqda, qəti hökm şəklində irəli sürülməsə də, hər halda mövcuddur.

Ümumi dilçilik

Görünür, daha doğru (mükəmməl) etnogenez nəzəriyyəsi üzərində düşünərkən Lev Qumilyov (və onun tərəfdarları) kimi deduksiya yox, induksiya metoduna əsaslanmaq lazım gəlir ki, bunun da yolu bir neçə klassik etnosun “tərcüme-yi-hal”ını müqayisəli şəkildə araşdırıb ümumi qanunauyğunluğu formulə etməkdən ibarətdir.

Sadəlik xatirinə, etnik tarixi daha geniş araşdırılmış 1) ingilis, 2) rus və 3) fars xalqlarının “tərcüme-yi-hal”ını nəzərdən keçirsək görürük ki, onların hər üçü a) təbii diferensiasiya nəticəsində eyni bir kökdən, b) fərqli coğrafiyalarda və c) fərqli vərdişlər sistemi ilə törəmişdir. Və bu prosesdə hər hansı impulsivliyə və ya passionalığa yer yoxdur, əksinə, yalnız kifayət qədər uzun sürən təkamül – diferensiasiyadan danışmaq olar. Etnogenez prosesini “mürəkkəbləşdirən” məqamlara gəldikdə isə, həmin məqamlar (məsələn, bir sıra “aralıq etnoslar”ın meydana çıxması, yaxud tarixi mənbələrdə eyni etnosun müxtəlif cür adlandırılmasının doğurduğu mübahisələr, yaxud da eyni kökdən gələn etnosların diferensiasiyasının müxtəlif səviyyələrdə olması və s.) məsələnin mahiyyətinə ciddi təsir etmədiyindən, prinsip etibarilə, nəzərə alınmaya bilər.

Etnos etnogenetik prosesin yekunu olduğuna görə, hər hansı xalqın etnik mənşəyinin düzgün metodologiya ilə araşdırılması üçün “etnogenez”dən “etnos”a yox, “etnos”dan “etnogenez”ə doğru prinsipi, başqa sözlə, retrospektiv prinsip əsas götürülməlidir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, qədim dövrlərdən etibarən müxtəlif mənbələrə səpələnmiş, çox zaman definisiyası məlum olmayan etonimlərə – xalq adlarına istinadən heç bir normal etnik tarix təsəvvür etmək mümkün deyil ki, bunu tarixşünaslığın bizim günlərə qədər davam edən uğursuz təcrübəsi dönə-dönə göstərmişdir.

Müasir dünya xalqlarının təşəkkül-formalaşma proseslərinin ümumi qanunauyğunluğu ilə yanaşı, qarşılıqlı əlaqə (və təsir) halında olduğu da məlumdur. Araşdırmalar (və müqayisələr) göstərir ki, bugünkü xalqlar (etnoslar) orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərində formalaşmış, ondan sonra heç bir müstəqil etnos (xalq) yaranmamış, etnogenez prosesi isə “daxili imkanlar”ın iqtisadi, siyasi və mədəni baxımlardan səfərbər olunması istiqamətində getmişdir.

Nəticə etibarilə, “etnos nədir” sualına verilən cavablar 1) təsviri-empirik, 2) siyasi-ideoloji və 3) fəlsəfi-metodoloji olmaqla üç yerə bölünür. Fikrimizcə, hər üç meylin, yaxud istiqamətin mövqeyində həqiqətin bu və ya

digər dərəcədə ifadə olunduğunu etiraf etmək lazım gəlir. Və etnos anlayışına belə bir tərif verilməsini daha məqbul hesab edirik: Etnos eyni təbii mənşəyə malik elə bir insan topluluğudur ki, onun üzvləri özlərini həmin topluluğun bilavasitə tərkib hissəsi saymaqla mövcud vərdiş texnologiyalarına ən azı təhtəlşüür olaraq əməl edirlər.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin yaradıcılarından olan Rasmus Rask yazırdı:

“Xalqların dini inamları, adət ənənələri, onların qədim dövrlərdəki vətəndaşlıq institutları – onlar haqqında nə biliriksə hamısı bizə ən yaxşı halda həmin xalqların qohumluq münasibətlərinə və mənşələrinə dair yalnız ipucu verə bilər... Lakin xalqların mənşəyini və qohumluq əlaqələrini dərk etməyin heç bir vasitəsi tarixin bizi tərk elədiyi qədimliklərdə dil qədər mühüm deyil. Bir insan nəsli axarında xalq öz inamlarını, ənənələrini, müəyyənleşmiş adət, qanun və institutlarını dəyişə bilər, bu və ya digər dərəcədə təhsil səviyyəsinə yiyələnsə, yaxud kobudluğa, mədəniyyətsizliyə qayıda bilər, dil isə bütün bu dəyişmələr ərzində qorunub saxlanmaqda davam edir. Özünün ilkin formasında qalmasa da, hər halda o vəziyyətdə olur ki, dili bütöv minilliklər boyu tanımaq mümkündür”.

Və əlavə edirdi:

“Məsələn, yunan xalqı taleyin hər cür təbəddülatlarına məruz qalmışdır, ancaq yunan kəndlisinin nitqində Homerin dili hələ də özünü göstərir”.

Yalnız fəlsəfi deyil, bir sıra digər dilçilik cərəyan və ya məktəblərinin “xaç atası” olan Vilhelm fon Humboldt dili xalqın ruhu sayaraq yazırdı ki, “dil keçmiş nəsillərin təsəvvürləri ilə doludur və onların canlı nəfəsini mühafizə edir”.

O, ilk məqalələrinin birində bildirirdi ki, “fərdi xarakter milli xarakterə yalnız iki yolla çevrilə bilər – mənşə birliyi vasitəsilə və dil vasitəsilə. Hələ millət dil vasitəsi ilə formalaşmamışdırsa, mənşə öz-özlüyündə təsiredici amil ola bilməz.

...Dil xarakterin təşəkkülü üçün münasib vasitə, faktla ideya arasında vasitəçidir”.

Dahi dilçi-mütəfəkkirin fikrincə, “erkən dövrlərdə yaşamış xalqlar haqqında biz, ümumiyyətlə, onların dili vasitəsilə öyrənirik və bu zaman çox vaxt dəqiq müəyyənleşdirə bilmirik ki, bu və ya digər dili mənşəyinə və tarixi əlaqələrinə görə bizə məlum olan xalqlardan məhz hansına aid edək. Məsələn, zend bizim üçün o xalqın dilidir ki, həmin xalq haqqında yalnız güman edə bilərik”.

Ümumi dilçilik

V.fon Humboldtun “dil xalqın ruhudur” təlimini inkişaf etdirməyə çalışan “neohumboldtçu” filosoflar – Erist Kassirer, İost Trir, xüsusilə Leo Vaysgerber dildə “xüsusi milli dünyagörüş” görməyə qədər “dərin”ə getdiklərinə görə həqiqi elmin hüdudlarından kənara çıxdılar... Amerika dilçi-antropoloqu Eduard Sepir (1884–1939) isə kifayət qədər obyektiv mülahizələri (və metodu) ilə etnolinqvistikanın əsaslarını yaratdı ki, hər cür irqçilikdən uzaq olan bu nəzəriyyə mədəniyyətin dilə yox, ilk növbədə məhz dilin mədəniyyətə təsirindən bəhs edir: “Guya dilinin lüğət tərkibi məhdud olduğundan müşayiətçi jestlərsiz keçinə bilməyən, ona görə də qaranlıqda ünsiyyətdən məhrum olan xalqlar haqqındakı təsəvvürün və ya nağılın heç bir əsası yoxdur. Həqiqət bundan ibarətdir ki, dil bizə məlum olan bütün xalqlarda ifadə etmənin və informasiyanın mükəmməl vasitəsidir. O, mədəniyyətin bütün aspektlərindən, heç şübhəsiz, ilkin olaraq inkişafını yüksək formalarına yiyələnmişdir və onun daim mükəmməlləşməsi mədəniyyətin bütövlükdə inkişafının rəhnidir”.

Dillə təcrübə (vərdişlər sistemi) arasında sıx əlaqənin mövcudluğunu göstərən E. Sepir yazır: “İnsan yalnız, adətən güman edildiyi kimi, obyektiv dünyada, yaxud ictimai fəaliyyət dünyasında yaşamır. İnsan əhəmiyyətli dərəcədə bu və ya digər cəmiyyətdə ifadə vasitəsi olan konkret dilin hakimiyyəti altında olur... Faktlar göstərir ki, “real dünya” əhəmiyyətli dərəcədə təhtəşüür olaraq bu və ya digər cəmiyyətin dil normaları üzərində qurulur”.

Görkəmli etnolinqvistin fikrincə, “nitq fəaliyyətini simvolikliklə ekspressivlik” qoruyur. Və “dil bütün insan vərdişlərinə o qədər dərinləndən köklənir ki, bizim şüurlu fəaliyyətimizin funksional tərəfinə olduqca az şey qalır”.

“Dil nəhəng ictimailəşdirici qüvvədir” deyən E. Sepir əmindir ki, ayrı-ayrı dillərin daxilindəki çox müxtəlif sosial kollektivləri və ya qrupları – ailədən tutmuş böyük şəhərlərdəki cinayətə qədər öz-özlüyündə birləşdirən elə nitq xüsusiyyətləri mövcuddur ki, başqaları üçün, həmin dilin digər daşıyıcıları üçün əlçatmazdır. Və odur ki, dil özünün əsas təyinatı olan ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış etməklə yanaşı, birləşdirici hadisədir”.

Dillərin diferensiasiya prosesi haqqında bəhs edərkən Eduard Sepir xarici təsirlərlə yanaşı, dillərin istər fonoloji, istərsə də morfoloji sisteminin təbiətindən gələn təhtəşüür dəyişmələrdən ibarət daxili “tendensiyalar”ın

mövcudluğunu da göstərir. Və bunu təhtəşüür forma hissənin təsiri altında “insanın daimi yaradıcılıqda ideal modellər gerçəkləşdirmək bacarıqsızlığı ilə” izah edir.

E. Sepirin fikrincə, mədəniyyət formaları ilə dil formalarının əlaqəsi birbaşa və ya üzdən deyil, “dil formasının mədəni əhəmiyyəti onun əsasına qoyulmuşdur... Dil dəyişmələri mədəniyyət dəyişmələrinin çoxu kimi heç də sürətlə baş vermir... Müasir dünyada alman və rus dillərində kişi, qadını və orta cinslərin qalması məntiq baxımından izah edilməzdir, ancaq bu vacib olmayan cinslərin ləğv edilməsinə hər hansı məqsədli cəhd nəticə verməzdi, çünki adi adam burada, faktiki olaraq, məntiqçiləri narahat edən hər hansı qaydasızlıq hiss etmir”.

E. Sepirə görə, dil bütün etnik yaddaşı ilə birlikdə etnosların, eləcə də irqlərin fəvqündə dayanır. “Məsələn, fransız dilində fəvqələdə dərəcədə qarışmış əhali danışır: Fransanın şimalında şimal, mərkəzində Alp, cənubunda isə Aralıq dənizi tipi”.

Görkəmli etnolinqvistin bilavasitə davamçısı (və dilçilikdə Sepir-Uorf nəzəriyyəsinin ikinci müəllifi) Benjamen Uorf (1897–1941) özünün etnolinqvistik görüşlərinin mahiyyətini belə formulə edir:

“Biz insanların müxtəlif fəaliyyət növlərinə dilin təsirini ondan istifadənin xüsusi hallarından daha çox, onun daim fəaliyyət göstərən ümumi qanunlarında, bu və ya digər hadisələrə verdiyi gündəlik qiymətlərdə etiraf etməliyik”.

Əslində, B. Uorf E. Sepirin bilavasitə davamçısı olsa da, o, əvvəlcə dil etiketlərinin insan fəaliyyətinə göstərdiyi praktik təsirləri araşdırmışdır. Lakin bu təsirlərin ardıcılığı insan dili ilə onun vərdişlər sistemi arasındakı münasibətin strateji mahiyyət daşıdığına əminlik yaratdığından B. Uorf öz praktik qənaətlərini müxtəlif dillərin müqayisəsindən ortaya çıxan nəzəri ümumiləşdirmələr səviyyəsində nəzərdən keçirməkdən də çəkinməmişdir.

Məsələ burasındadır ki, dil etnolinqvistik özünəməxsusluqlarını müxtəlif dillərlə müqayisədə nümayiş etdirir. Və əgər belə bir müqayisə aparılmırsa, həmin özünəməxsusluqlar mövcud vərdişlər sisteminin tərkib hissəsi olaraq, prinsip etibarilə, gözə dəyməz.

E. Sepir kimi B. Uorfun da tədqiqat obyektini Amerika hindularının dil təfəkkürüdür ki, bir qayda olaraq, Qərbi Avropa dillərinin müvafiq standartları ilə müqayisə olunur. Və etnolinqvistikanın müddəaları bu müqayisələrdən hasil edilir.

Ümumi dilçilik

Eyni tipli müqayisələri başqa dillər arasında da aparmaq olar. Məsələn, rus dilində feilin keçmiş zamanının nəqli forması ilə şühudi forması fəqləndirilmir. Ona görə də rusdilli şəxs azərbaycanca danışanda şahidi olmadığı bir hadisəni şühudi keçmişdə deməsilə özü də bilmədən “problem” yarada bilər; məsələn, “Nitşə demişdir ki...”, yaxud “Nitşə deyib ki...” əvəzinə heç bir tərəddüd keçirmədən “Nitşə dedi ki...” deyə bilər.

Ümumiyyətlə, substansiya, zaman, məkan və s. kimi əsas kateqoriyalarda dillər arasında fərqin olduğunu qəbul edən B. Uorf belə bir qənaətə gəlir ki, “dünya bizim qarşımızda şüurumuzun yaratdığı təəssüratların kaleydoskopik axını kimi canlanır və bu, əsas etibarilə, şüurumuza hopmuş linqvistik sistem vasitəsilə baş verir”.

Əlbəttə, etnos özünün bütün etnoqrafik təzahürlərində dinlə bilavasitə bağlıdır ki, bu bağlılıqda nəyin – dinin, yoxsa etnoqrafiyanın aparıcı olduğunu müəyyənləşdirmək, prinsip etibarilə, mümkün deyil.

İlk dinlər, tamamilə təbiidir ki, ilk inkişaf etmiş dillərin formalaşdığı məkan (və zaman)larda meydana gəlmişdir. Bu isə o deməkdir ki, müqəddəs metafizik izhar üçün eyni səviyyədə mükəmməl dil materialı tələb olunur. Və dini təfəkkürün təcrübəsindən, yaxud ifadə sınağından bu və ya digər dərəcədə çıxmış dillər, heç şübhə yoxdur ki, dünyanın ən mükəmməl dilləri olmuşdur.

Qədim Şumer, hind, yunan, roman (latın), İran, Çin, yəhudi, ərəb, türk, slavyan... dilləri bəşər övladının Tanrı axtarışlarının doğurduğu təfəkkür enerjisinin təzahürləri olan elə ilahi ünsiyyət texnologiyaları (mətnlər) yaratmışdır ki, intellektual inkişafın bugünkü səviyyəsində belə, böyük heyrət doğurur. Heç də hər bir qədim xalq Tanrı axtarıçılığının məhsuldar (və kütləvi) dövründə, məsələn, “Bibliya”, yaxud “Quran” kimi möhtəşəm kitablar yaratmamış, yaxud Konfutsi, Budda, Musa, İsa, Məhəmməd kimi dünyaya hər mənada harmoniya gətirmiş dühalar yetirməmişdir; lakin tarixdə elə bir xalq olmamışdır ki, Tanrı ilə ünsiyyətə, onunla dil tapmağa cəhd etməsin. Və bu cəhdlər hər bir xalqın şifahi mifoloji mətnlərində, nağıllarında, dastanlarında, dualarında, alqış və qarğıışlarında, ümumiyyətlə, “ibtidai din”in hər bir təzahüründə mövcuddur.

Dil dini təfəkkürün – “izhar”ın ifadəsi kimi, əlbəttə, özünün ən yüksək səviyyəsinə yüksəlmiş olur ki, bunu dünyanın bütün böyük şairləri, yazıçıları, mütəfəkkirləri etiraf etmiş, onların nəhəngləri məhz dini (ilahi!) mətnləri yaradıcılıq uğurları üçün örnək almışlar.

Bu da bir həqiqətdir ki, həm Şərqdə, həm də Qərbdə – həm Müsəlman, həm də Xristian İntibahının görkəmli nümayəndələri dünyanın o dillərini öyrənməyə xüsusi ehtiyac duymuşlar ki, həmin dillərdə məhz ilahi izharın mükəmməl mətnləri (və həmin mətnlərdə heç bir müzakirəyə gəlməyən universal, “transmilli bilik”lər!) əks olunmuşdur.

Qədim hind ədəbi dili (və müasir hind-Avropa dillərinin klassik ədəbi əcdadı) olan sanskritdə təzahür etmiş induizm dünyanın bizə məlum olan ən qədim dinlərindən biri, hətta demək olar ki, birincisidir. Bu dinin əsas ideologiyalarının, kanonlarının yazılı mənbələri kimi “Veda”lar (sanskritcə “Bilik”lər) çıxış edir ki, onların e.ə. III – II minilliylərə aid olduğu güman edilir. Sonralar yazıya alınmış “Veda”lar yeni dövrdən dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə olunsada, induizm ibadətləri məhz sanskritdə aparılır.

Qədim hind eposları “Mahabharata” (e.ə. IV əsr – b.e. IV əsri) və “Ramayana” (e.ə. II əsr – b.e. II əsri) da sanskritcədir.

Məhz dini mətnlərin, eləcə də ideya-məzmunca dini dünyagörüşü (induizm) ilə sıx bağlı olan eposların sayəsində özünün ən yüksək ifadə səviyyəsinə yüksəlmiş sanskrit XIX əsrin əvvəllərindən etibarən müqayisəli-tarixi dilçiliyin olduqca məhsuldar bir tədqiqat metodu (və elm!) kimi meydana çıxıb məşhurlaşmasında elə dəyərli mənbə – obyekt oldu ki, onsuz hind- Avropa dillərinin genealoji şəcərəsini bu mükəmməllikdə “tərtib etmək” mümkün deyildi.

Qədim Hindistanda sanskritlə yanaşı, eyni mənşəli xalq danışığı dilləri prakrit və pali də mövcud idi.

Buddizmin dili pali olmuş, lakin geniş yayıldıqca induizmlə ideoloji kontaktlar nəticəsində sanskrit dilinə məxsus bir sıra dini terminləri də qəbul etmişdir.

E.ə. I minilliyin ortalarında Hindistanın şimalında meydana çıxan buddizm çox keçmədən həm bütün ölkəyə yayılır, həm də onun hüdudlarını aşıb Mərkəzi Asiya, Sibir, Çin, Tibet, Yaponiya, Koreya, İndoneziya kimi uzaq məmləkətlərdə məşhurlaşır. İnduizmdən fərqli olaraq buddizmin pali dilindəki əvvəl şifahi, sonra isə yazılı mətnləri məşhurlaşdığı məmləkətlərdə müxtəlif dillərə – Çin, Tibet, türk, Yapon, Koreya, İndoneziya dillərinə tərcümə edilir. Hətta bu özünü buddaların (tanrıların) adında da göstərir: məsələn, ən məşhur buddalardan Avalokiteşvara Tibetdə Çenreziq, Çində Quan- in, Yaponiyada isə Kannon olurlar.

Ümumi dilçilik

Qədim dövrlərdən başlayaraq Çində geniş yayılan üç əsas din – konfutsilik, buddizm və daosizm Çin dilinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərdiyi kimi bu gün də göstərməkdədir. Konfutsinin (Kun Fu – Sızın- e.ə. 551 – 479) tərtib etdiyi “Lun- yuy” (“Söhbətlər”) kitabı, buddizm kanonlarının Çin dilinə tərcümələri, daosizmin (taoizmin) banisi sayılan əfsanəvi müdrik Lao-Sziya aid edilən (və ilk orta əsrlərdə xüsusi nüfuz qazanıb geniş yayılan) “Dao de szin” (“Üsullar və onların gücü barədə kitab”) və eləcə də digər çoxsaylı dini mənbələr eyni zamanda Çin dilinin elə bir tarixi (və müasir!) sərvətidir ki, yüz illər boyu şərh (və sərf) edilsələr də, öz sirlərini heç zaman sona qədər açmamışlar.

Dini mətnlər və ya başqa sözlə dinlərin dilləri yalnız yazılı şəkildə deyil, şifahi formada da yayılır. Məsələn, Qərbi Afrika (ən çox Nigeriya) mənşəli yoruba dini özünün ən müxtəlif təzahürlərində XVII əsrdən etibarən Amerikada (xüsusilə Braziliyada, Kubada) oraya aparılan qullar – ucuz işçi qüvvəsi vasitəsilə məhz şifahi formada böyük miqyas almışdır. İnananlarının (və ibadət edənlərinin) ümumi sayı on milyonlarla hesablanan yoruba bu günə qədər yazıya ehtiyac hiss etməmişdir.

Halbuki iudaizm e.ə. 586-cı ildə Yerusəlim məbədi dağılandıqdan sonra diqqəti Yəhudi Bibliyası mətnlərinin oxunub şərh edilməsinə verməli olduğuna görə ənənəvi olaraq yazı ilə bilavasitə bağlıdır.

Yəhudi Bibliyasına – Tövrata (yəhudilər onu “TaNaX” adlandırırlar) Musadan – Moiseydən qalan beş kitabla yanaşı, eramızın ilk əsrlərinə aid “Talmud”lar, hətta onların şərhləri daxildir ki, bu şərhlərdə yəhudi xarakterindən irəli gələn “polemizm” olduqca güclüdür. Və məşhur yəhudi atalar sözündə təsadüfən deyilmir ki, “yəhudilərin hətta mübahisələri də Tövratdır”.

Ümumiyyətlə, şifahi dillə yazılı dilin bu qədər yaxın olması, yazılı nitqdən şifahi nitqə və əksinə bu qədər rahat keçilməsi iudaizmin “dil fəlsəfəsi”ni digər dinlərdən xeyli dərəcədə fərqləndirir. Yazıya canlılıq verdiyi kimi, şifahi nitqi də kanonlaşdıraraq, artıq (əhəmiyyətsiz) təfərrüat və ya təfsilata imkan vermir. Və bu gün yəhudilər “TaNaX”ın yazılı Tövrata qədər də Talmudun iudaizm yaddaşının şedevri sayılan Tövrata əsaslanırlar.

Qədim yəhudi dilinin (ivritin) iki min beş yüz il ərzində dünyanın müxtəlif coğrafiyalarına dağılmağa məcbur olmuş yəhudilərin etnik- mənəvi birliyinin qorunub saxlanmasında rolu iudaizm qədər önəmli olmuşdur. Odur ki, müasir dövrdə bir sıra reformist iudaizm ideoloqlarının yəhudilərin dünyaya

inteqrasiyasını təmin etmək məqsədilə ibadətlərin onların yaşadıkları ölkələrin dilində aparılması təklifləri ciddi etirazla qarşılanır.

Məlumdur ki, xristianlığın əsasları iudaizmdən gəlir. Və yunanca olan ilk xristian mətnləri yəhudicədən (ivritdən) “tərcümə” və ya təbdil olaraq meydana çıxmışdır. Yunanların xristianlığı qəbul etməsilə Bibliya Homerin, Sokratın, Platonun, Aristotelin... dilində danışmağa başlamışdır... XIII əsrdə “latın”ların kilsə siyasəti ilə bağlı mübahisələri xristianlığın iki qola – katoliklərlə pravoslavlara ayrılmasına gətirib çıxardı... Pravoslavlar “Bibliya”nın yunanca, katoliklər isə latınca mətnini əsas alsalar da, xristianlıq bu dini qəbul edəcək xalqların dillərinin inkişafına təkan verən çox əhəmiyyətli bir ənənənin əsasını qoydu: müqəddəs mətnlər müxtəlif dillərə tərcümə olunmağa başladı.

“Bibliya”nın son səhifələrində aydın şəkildə göstərilir ki, İsus Xristosun bilavasitə şagirdləri – apostol və ya həvariləri onun göylərə çəkilməsindən sonra xristianlığı yaymaq üçün dünyanın müxtəlif ölkələrinə ilk missioner səfərlərinə çıxdılar. Və istər bu, istərsə də sonrakı səfərlərdə xristianlığın təbliği yerli xalqlara (və dillərə) xüsusi diqqətlə, həssaslıqla yanaşılmasını tələb edirdi.

İslam dini dünyaya VII əsrdə gəlmiş, özü ilə ərəb dilini o zamana qədər görünməmiş bir səviyyəyə yüksəltmişdir. Və “Quran”ın dili həm müxtəlif ərəb dialektlərində danışan ərəblər arasında ədəbi dil olaraq möhkəmlənmiş, həm də xüsusilə bütün orta əsrlər boyu türklər və farsların, sözün geniş mənasında, elm dili olmuşdur.

Müsəlman xalqlarının yalnız ərəbcə ibadət etməsi, “Quran”ın başqa dillərə rəsmi tərcüməsinin yasaqlanması nəticəsində digər (ərəb olmayan) xalqların dillərinə külli miqdarda ərəb sözləri, dini, fəlsəfi, elmi, ədəbi və s. terminlər keçmişdir. Və ərəb dilini bilməyən müsəlmanlar “Quran”ın əsas surə və ya ayələrinə əzbərləməklə, tərcümə- şərhlər əsasında mahiyyətini anlamaqla kifayətlənmişlər.

Mütləq əksəriyyəti İslamı qəbul edən türklərin o vaxta qədərki müstəqil Tanrı axtarışlarının tarixi çox qədimlərdən başlasa (bunu sübut edən kifayət qədər zəngin mifoloji mətnlər bu günə qədər müxtəlif yazılı mənbələrdə, eləcə də şifahi olaraq qorunub saxlanmışdır) da, tanrıçılığın türklər arasında aparıcı dini dünyagörüşü kimi rəsmi mövqə tutması V – X əsrlərə aiddir. Tonikuk, Kül tiqin, Bilgə xaqan kitabələri Göy türklərin tanrıçılıq inanclarının bütöv bir

Ümumi dilçilik

sistem təşkil etdiyini, cəmiyyətin xüsusilə yuxarı təbəqəsinin dünyagörüşünə çevrildiyini, dövlət idarəçiliyində mühüm ideoloji rol oynadığını göstərir. Və türk inanır ki:

“Üze Kök Tenqri. Asra yağız Yir kılındıkda ekin ara kisi oğlu kılınmış...”

Türk tanrıçılığı türklər arasında məhz türkcə zühur edir. Və tanrıçılıq o dərəcədə mükəmməl terminologiya ilə təmsil olunur ki, X əsrdə İslamı qəbul eləyən türklər İslam dini anlayışlarını ərəbcə deyil, tamamilə türkcə ifadə etmək üçün heç bir çətinliklə qarşılaşmırlar. Və təsadüfi deyil ki, Yusif Balasaqunlunun “Kutadqu biliq” əsərində (XI əsr) ərəbcədən alınmalara, demək olar ki, rast gəlinmir.

Müxtəlif mənşəli dünya dinləri – buddizm, iudaizm, xristianlıq və İslamı qəbul etmiş türklər həmin dinlərin müqəddəs mətnlərini türkcəyə tərcümə etməyə həmişə böyük maraq göstərmişlər.

Beləliklə, dillərin tarixində dinlərin rolu təsəvvür edildiyindən daha miqyaslı, daha kütləvi və daha ardıcıl olmuşdur. Və odur ki, din yaradan dillərin xüsusi tarixi statusu vardır.

Etnolinqvistika multidissiplinar bir sahə olaraq etnosun dilini onun bütün davranış (və vərdiş) sistemində nə qədər əhatəli dərk (və təsvir) edə bilərsə, dil haqqındakı elm üçün o qədər əhəmiyyətli ola bilər.

3. Sosiolinqvistika

Sosiolinqvistik proseslər, əslində, etnolinqvistik proseslərin o mənada davamıdır ki, etnolinqvistika ilə sosiolinqvistika arasında kəskin hədd qoymaq olduqca çətinidir, lakin aralarındakı bilavasitə əlaqə diaxron dilçiliyin bu iki sahəsinin ümumən fərqləndirilməsinə, prinsip etibarilə, mane olmur.

Etnologiya və ya xalqşünaslığın bilavasitə obyektı olan etnosla sosiologiya və ya cəmiyyətşünaslığın bilavasitə obyektı cəmiyyət arasında ən böyük fərq görünür, ondan ibarətdir ki, birincisi fərqləri nə qədər birləşdirirsə, ikincisi o qədər ayırır.

Sosiolinqvistikanın daha çox sosiologiyanın, yaxud linqvistikanın (dilçiliyin) tərkib hissəsi olması barədə mübahisə aparmaq tamamilə yersizdir. Və əslində, həmin sahə 1950-ci illərdə ABŞ-da meydana çıxandan (qeyd edək ki, “sosiolinqvistika” terminin özü də məhz həmin illərdə ABŞ-da

waranmışdır) indiyəcənl belə bir mübahisəyə ümumən ehtiyac duyulmamışdır. Ancaq sosiolinqvistik araşdırmaların artıq heç də az olmayan təcrübəsi göstərir ki, onunla daha müntəzəm şəkildə sosioloqlar deyil, dilçilər məşğul olurlar və sosiolinqvistikanın istər praktik, istərsə də müəyyən nəzəri uğurları ümumən dilçiliyə aiddir.

V.fon Humboldt yazır:

“Dil ayrıca bir insanın sərbəst yaradıcılığı deyil, həmişə bütöv xalqa mənsubdur. Sonrakı nəsil onu əvvəlkilərdən alır. Bunun da nəticəsində onda bütün yaşların, hər bir cinsin, zümrənin təsəvvür üsulları, bu və ya digər tayfanın xarakteri və mənəvi fərqlilikləri qarışır, son hesabla, bütövlükdə insan nəsli yaradaraq xalqlar söz və dil mübadilələri aparırlar, dil həmişə məhdud olan fərdidən hər şeyi əhatə edən varlığa keçməklə, subyektiv olanı obyektiv olana çevirməyin böyük vasitəsi olur”.

Bu isə o deməkdir ki, fərd və cəmiyyət münasibətləri dilin fərdi işlənməsi ilə ictimai təbiəti arasındakı münasibətlə də müəyyən olunur, fərd fərdiləşdirir, cəmiyyət isə ictimailəşdirir. Bu, bir tərəfdən, ziddiyyətdir, ancaq digər tərəfdən, dilin elə bir mövcudluq üsuludur ki, onu daim canlı, tərəvətli saxlayır və başlıcası, həyat enerjisi ilə təmin edir. Cəmiyyət məhz ayrı-ayrı fərdlərin, yaxud zümrələrin timsalında bir dildən başqasına körpü salır, çoxdillilik yaradır, dil-ünsiyyət eksperimentləri edir, sosial diferensiallıq ümumi uzusu təhlükə altında qoymaqla yanaşı, onun müqavimət qüvvəsinin artmasına kömək göstərir. Və əslində, sosiolinqvistika “dilnin başı üzərində görülən işlər”i öyrənir.

Məsələ burasındadır ki, bu tədqiqat sahəsinin obyektini və ya predmetini yalnız təxmini olaraq təsəvvür etmək mümkündür. Və təxminlik populyar dilçilik ədəbiyyatlarında göstərilədiyi kimi, “dil siyasətinin planlaşdırılmasından başlayıb reklam işinin effektivliyinin öyrənilməsinə qədər” gedir. Odur ki, sosiolinqvistikanın nə özünəməxsus metodunun, nə də nəzəri sisteminin olmamasını əsas tutaraq akademik dairələrdə ona qarşı inkarçı mövqe nümayiş etdirilməsi də təsadüfi deyil, lakin əks münasibət mövqeyinə də ən müxtəlif (elmi, mədəni, hüquqi və s.) tamamilə anlamlı yanaşmaq lazım gəlir ki, hər halda onun heç cür diqqət mərkəzindən kənarında saxlanılması mümkün olmayan problematikası mövcuddur. Dilin cəmiyyətdəki rolu kimi olduqca geniş bir miqyasa malik həmin problematikaya ən azı üç səviyyədə baxmaq tələb olunur:

Ümumi dilçilik

- 1) ölkə səviyyəsində;
- 2) regional səviyyədə;
- 3) dünya səviyyəsində.

Bir ölkə səviyyəsində sosiolinqvistikanı maraqlandıran əsas məsələ, görünür, dövlət dili problemdir ki, öz növbəsində bir sıra digər problemlərlə də bilavasitə bağlıdır.

Dövlət dili bu və ya digər ölkəni idarə edən administrasiyanın dili olmaqla, əsasən, üç şəkildə meydana çıxır:

1) ölkənin mütləq əksəriyyətini təşkil edən xalqın (etnosun) dili az və ya çox dərəcədə zəngin tarixi ənənələrə dayanaraq dövlət dili kimi fəaliyyət göstərir ki, bu, dövlət dilinin ən təbii (və obyektiv) formasıdır;

2) ölkənin bir neçə aparıcı xalqının (etnosunun) dili eyni zamanda dövlət dili olaraq rəsmi şəkildə tanınır ki, bu zaman hansı dilin daha üstün olması, hansı sahələrdə (administrativ, elmi, ədəbi və s.) daha çox işlənməsi, perspektivləri və s. bəzən çox ciddi münaqişə predmetinə çevrilir;

3) ölkənin heç bir xalqının deyil, regional, yaxud beynəlxalq nüfuzu olan başqa bir xalqın dili dövlət dili kimi tətbiq edilir ki, bu halda “könüllülük” tamamilə şərti səciyyə daşıyır – tarixi təcrübə göstərir ki, hər hansı ölkədə yad dilin dövlət dili olaraq tətbiqi, bir tərəfdən, ardıcıl administrativ (eləcə də siyasi, ideoloji, mədəni və s.) təzyiq tələb edirsə, əks tərəfdən, davamlı müqavimətlə qarşılır ki, həmin müqavimət yad dilin, adətən, ölkədən ya qismən, ya da tamamilə çıxarılması ilə nəticələnir.

Dövlət dili dövlətin xarakterindən asılı olmaqla müxtəlif səviyyə, yaxud formalarda onun ən mühüm atributlarından birinə çevrilir. Müasir demokratik dövlət idarəçiliyində dövlət dili anlayışına müəyyən dərəcədə loyallıq, yaxud liberal yanaşılması meyilləri özünü göstərir, belə ki, ölkə həyatının ən müxtəlif sahələrində dövlət dilinin işlənilməsi həm administrativ, həm də kütləvi- sosial (milli) maraqlar hüdudunda təmin olunmaqla yanaşı, istər ölkə əhalisinin istifadə etdiyi digər dillərdən, istərsə də regional, yaxud beynəlxalq dillərdən istifadə üçün də zəruri imkan açılır.

Hər hansı dövlətin dillə bağlı siyasəti dövlət dili məsələsindən başlasa da onunla bitmir. Və “dil siyasəti” geniş olduğu qədər də terminoloji dəqiqləşdirməyə çətin gələn yayğın anlayışdır.

Dil siyasətinin, əslində, nəinki sosiologiyaya, hətta dilçiliyin özünə də çox az dəxli var; burada həlledici söz sahibi siyasət olduğundan onun elmi prinsipləri (əgər həqiqətən mövcuddursa) yalnız siyasətşünaslıq (politologiya) tərəfindən öyrənilə bilər, qəbul edilmiş müvafiq siyasətin planlaşdırılmasına, müəyyən mənada, həyata keçirilməsinə gəldikdə isə, bu, artıq sosiolinqvistikanın fəaliyyət dairəsinə bilavasitə daxildir.

Regional səviyyədə sosiolinqvistikanın əsas məsələsi, əgər belə demək mümkünsə, dil ittifaqlarından ibarətdir. Və bu, qədim dövrlərdən gələn elə bir sosiolinqvistik hadisədir ki, həm təbii-coğrafi, həm siyasi, həm də mədəni amillərin çox mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirir. Məsələn, Qafqazda – Şimali, Mərkəzi və Cənubi olmaqla – bizə məlum olan ən qədim dövrlərdən başlayaraq gedən dil proseslərinin nəticələri göstərir ki, burada Qafqaz, İran, türk, ərəb, rus və s. dillərin intensiv kontaktları baş vermişdir. Ən uzunmüddətli (və məhsuldar) kontakt isə farsca – türkcə – ərəbcə əlaqələridir ki, xüsusilə Azərbaycan dilinin nümunəsində bilavasitə təzahür edir.

Beləliklə, etnolinqvistik tarix sosiolinqvistik müasirliyin predmetinə çevrilir. Və nəticə etibarilə, sosiologiya dilə münasibətdə nə qədər fərdin maraqlarına əsaslanırsa əsaslınsın etnologiya ilə hesablaşmalı olur.

Dünya səviyyəsində sosiolinqvistikanın əsas məsələsi beynəlxalq dil (və ya dillər) problemdir.

V.fon Humboldt vaxtilə yazırdı:

“Ən yeni dövrə, bu işi özünün bütün təşəbbüsləri ilə birləşdirərək və hətta qarşıya digər məqsədlər qoymadıqda belə bu işə güc və vəsait sərf edərək, sivilizasiyanı Yer kürəsinin ən ucqar guşələrinə aparmaq kimi gözəl imtiyaz bəxş edilmişdir. Ümumbəşəri başlanğıcın bu təntənəsi ilk dəfə yalnız bizim zamanımızda həqiqətən cəsarət edilən irəli doğru addımdır və son yüzilliklərin bütün böyük kəşfləri insanpərvər vahid bəşəriyyət ideyasının həyata keçirilməsinə xidmət edir”.

Göründüyü kimi, bəşəriyyətin ümumi ünsiyyət ehtiyacı onun sosial təbiətindən irəli gəlir. Və bu ehtiyacı ödəmək üçün süni dillər yaratmaq təşəbbüsləri nə qədər çox olsa da, təcrübə göstərdi ki, beynəlxalq dil funksiyasını məhz təbii dillər yerinə yetirəcəkdir.

Sosiolinqvistika özünün müxtəlif araşdırma təcrübələrində, təbiidir ki, hələ ümumi qənaətlərdən (deduksiyadan) daha çox, konkret hadisələrdən aldığı

Ümumi dilçilik

nəticələrin (induksiyanın) nə vaxtsa ümumiləşdiriləcəyi ehtimalına əsaslanır. Və heç bir şübhə yoxdur ki, hələ də gerçəkliyin “təcrübə”si elmin, daha doğrusu, belə bir elm olmağa iddialı sosiolinqvistika multidissiplinarlığının təcrübəsini qabaqlayır ki, bunun ən səciyyəvi nümunəsi Azərbaycan Respublikası ola bilər.

Heydər Əliyevin bir dövlət (və millət) rəhbəri kimi Azərbaycanda aparmış olduğu dil siyasəti elmi-nəzəri (və ideoloji) baxımdan yalnız Azərbaycan miqyasında əhəmiyyətli olması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda dünya miqyasına çıxmaqla ümumiyyətlə dil quruculuğunun həmişə aktual olan problemlərinin həlli üçün əsaslı (və mötəbər) prinsiplər təqdim edir.

Heydər Əliyevin bir dövlət başçısı olaraq uğurlu dil siyasəti yürütməsinin səbəblərindən biri milli dil quruculuğu təcrübəsinin (ənənənin!) mövcudluğu, ikincisi həmin təcrübəni dərinlən öyrənməsi (ənənəni davam etdirməsi) idisə, üçüncüsü, ona sözün geniş (və böyük) mənasında, yaradıcı münasibəti idi.

Və yaradıcı münasibət dedikdə biz əsasən aşağıdakıları başa düşürük:

1) Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik etmiş sələflərindən fərqli olaraq bilirdi ki, Leninin artıq mənasız, heç bir real gücü olmayan “millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ” bərədəki xülyalarına (zahirən nə qədər “dəb”də görünsə də!) istinad edib respublikada dil, ümumən millət məsələsində inqilabi reformalara cəhd göstərmək tamamilə uğursuzluğa məhkumdur. Ona görə də millətin (və onun dilinin) siyasi mövqeyini möhkəmləndirmək üçün Sovetlər Birliyindəki mövcud şəraitə (konyukturlara!) uyğun yollar axtarmaq lazım gəlir.

2) Heydər Əliyevə iqtisadi baxımdan geridə qalmış, sosial təminatı xeyli aşağı olan, xalqla rəhbərlik arasındakı münasibətlərin o qədərə də səmimi olmadığı, milli yuxarıların çox hallarda intriqa bataqlığına sürükləndiyi və Azərbaycan xalqına yuxarıdan aşağı baxan millətlərin nümayəndələrinin müxtəlif səviyyələrdə idarəçilik mövqelərini işğal etdiyi bir respublika miras qalmışdı ki, bu da milli məsələyə kifayət qədər fundamental problemlərdən (və əgər belə demək mümkünsə, aşağılardan!) başlamağı tələb edirdi.

3) Heydər Əliyev respublika rəhbərliyindəki sələflərindən daha yaxşı bilirdi ki, milli məsələləri, o cümlədən də dil məsələsini o zaman uğurla həll etmək mümkündür ki, xalqın yatmış enerjisi, kifayət qədər zəngin potensialı hərəkətə gəlsin. Əks halda yuxarıdan təqdim olunmuş ən uğurlu təklif, yaxud irəli sürülmüş ən dəyərli təşəbbüs belə aşağıdakılara – geniş xalq kütləsinə

çatmadan elə yuxarılardaca provakasiya hədəfinə tuş gəlib uğursuzluqla nəticələnəcəkdi ki, bunun da acı təcrübəsi respublikada hələ unudulmamışdı.

Heydər Əliyev sovet dövründə Azərbaycana rəhbərlik edərkən yürütdüyü milli dil siyasəti kifayət qədər müstəqilliyi ilə seçilən bir milli kommunistin yürütdüyü siyasətdir ki, onun əsas məzmununu aşağıdakı təşəbbüslər müəyyən etmişdir:

1) Xalq gördü ki, respublikanın yeni rəhbəri kənd zəhmətkeşləri ilə görüşlərdən başlamış ta Azərbaycan Dövlət Universitetinin yarıməsrlik yubiley məclisinə və ya Azərbaycan yazıçılarının qurultaylarına qədər xalqın öz dilində – Azərbaycan dilində danışır. Və bunu elə edir ki, sanki belə də olmalı imiş.

2) Azərbaycan ədəbiyyatının, ümumən mədəniyyətinin klassiklərinin ümumxalq səviyyəsində keçirilən yubileyləri həm də ana dilinin geniş miqyasda təbliği demək idi. Xalq özünün Nizami, Nəsimi, Füzuli, Xətai, Vaqif, Zakir, M.F.Axundzadə, Aşıq Ələsgər, Mirzə Cəlil, Sabir, H.Cavid, S.Vurğun kimi dahilərinin dövlət (və dövlət başçısı) miqyasında nə qədər yüksək qiymətləndirildiklərini gördükcə özü də yüksəlirdi. Və hər biri öz dövründə ana dilinə ölməz abidə qoymuş bu mütəfəkkirləri yalnız ziyalılar səviyyəsində yox, həm də geniş xalq kütlələri səviyyəsində yenidən dərk etmək bütün hallarda milli intibaha, tarixi köklərin dərinliklərinə getməyə və bu günün hansı təkamül mərhələlərinin nəticəsi olduğunu anlamağa məcbur edirdi ki, burada dil məsələsi ən mühüm məsələ idi.

3) Azərbaycan Respublikasının rəhbəri müasir Azərbaycan yazıçısının (onların mütləq əksəriyyəti ana dilində yazırdı) nüfuzunu o zamana qədər görünməmiş bir səviyyəyə qaldırdı, onu (Azərbaycan yazıçısını) sovet ideologiyasının (rejiminin!) inzibati təzyiqlərindən cəsarətlə qorudu, milli demokratik dünyagörüşünün yayılması üçün geniş meydan açdı... Və Azərbaycan yazıçılarının əsərlərinin həm Respublikada ana dilində, həm də bütün Sovetlər Birliyi miqyasında rus, eləcə də digər dillərdə nəşrinə hərtərəfli şərait yaratdı. Yalnız bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, əgər keçən əsrin 70-ci illərində Azərbaycana Heydər Əliyev kimi böyük bir millət xadimi, geniş dünyagörüşlü lider başçılıq etməsəydi, İsa Hüseynov, Bəxtiyar Vahabzadə, İsmayıl Şıxlı, Hüseyn Arif, Nəbi Xəzri, Nəriman Həsənzadə, Fikrət Qoca, Anar, Elçin kimi onlarla böyük sənətkar bu qədər inamla yazıb yarada, bu qədər böyük şöhrət qazana (və ana dilinə bu qədər böyük şöhrət gətirə!) bilməzdi. Və onu da əlavə edək ki, həmin 70- ci, 80- ci illərdə Azərbaycan

Ümumi dilçilik

yazıçılarının çap olunduqları “Azərbaycan”, “Ulduz” jurnalları, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti heç bir digər milli respublikada müşahidə edilməyən yüksək tirajlarla çıxaraq Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına, xalq kütlələri arasında yayılmasına böyük töhfələr verirdi.

Azərbaycan yazıçılarının qurultaylarında, toplantılarında iştirak edən respublika rəhbəri yazıçılarla xalq arasındakı ünsiyyətin genişlənməsinə, yazıçının xalqla birlikdə olmasına da xüsusi önəm verirdi.

4) Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra dil, ədəbiyyat və tarix sahəsində xüsusilə 30-cu illərdən etibarən məlum ideoloji çərçivəyə salınmış elmi araşdırmalar həm xronoloji, həm də intellektual-metodoloji baxımdan dərinləşməyə başladı. Ən mühüm məsələlərdən biri o oldu ki, antitürkçü əhval-ruhiyyə aradan qalxdı; bu isə milli humanitar təfəkkürün inkişafı, milli özünüdərkini meydanının genişlənməsi üçün elmi mühitdə uzun illər gözlənilən şəraiti yaratmış oldu.

1974-cü ildə ali məktəblər üçün “Müasir Azərbaycan dili” dərslisinə Azərbaycan SSR- in Dövlət mükafatının verilməsi isə o demək idi ki, dövlət həm Azərbaycan dilini, həm Azərbaycan dilçiliyini, həm də azərbaycandilli təhsili yüksək səviyyədə himayə edir.

5) Və nəhayət, çox mühüm təşəbbüslərdən biri o oldu ki, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədənənar VII sessiyasında (1978) respublikanın yeni Konstitusiyası qəbul olundu ki, onun 73- cü maddəsində Azərbaycan dilinin respublikada dövlət dili olması təsbit edildi.

Heydər Əliyev Azərbaycanda – Naxçıvanda siyasi fəaliyyətə başlayanda milli dillə bağlı ən aktual məsələ onun necə adlandırılması idi ki, həmin məsələyə münasibətdə fikir-mövqə ziddiyyətləri, doğrudan da, bəzən əsaslı, bəzən də əsassız olaraq, son dərəcədə gərginləşir, hətta ölkənin milli- siyasi bütövlüyü üçün təhlükə yaradacaq bir həddə çatırdı.

Naxçıvan MR Ali Məclisinə rəhbərlik etdiyi illərdə Heydər Əliyev dövlət dilinin “türk dili” adlandırılmasını təklif edənlərə məsələnin tarixi mahiyyətini dərinləndirən izah elədikdən sonra belə bir təmkinli (və müdrik) məsləhət verir:

“...Mən də hesab edirəm ki, biz türkük... Ancaq indi gətirib biz tələm-tələsik bu Konstitusiyaya (Naxçıvan MR- nın Konstitusiyası nəzərdə tutulur – N.C.) dəyişiklikdə yazaq ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət dili türk dilidir, bu, mənə elə gəlir ki, tələsiklik olar. Gəlin bunu da etiraf edək ki, milli dirçəliş, milli ənənələrin bərpa olunması, milli inkişaf sahəsində bu

günlərdə çox mühüm qərarlar qəbul etmişik. Gəlin bir az səbr edək ki, bizim bu qərarlar həzm olunsun”...

Bu mülahizə-mövqedə ən azı üç mühüm elmi- ideoloji prinsip ehtiva olunur:

1) məsələnin tarixi mahiyyəti – dilin (və xalqın) adının hansı təkamül mərhələlərdən keçdiyi (və onun məntiqi) aydın təsəvvür olunmalıdır;

2) yalnız Naxçıvan yox, ümumazərbaycan miqyasında müzakirələrə ehtiyac vardır;

3) nə qədər zəruri olsa da, ümummillə qərarlar təcridən qəbul edilməlidir ki, cəmiyyət onları həzm edə bilsin.

Azərbaycan Parlamenti isə 1992-ci ilin 22 dekabrında bir qrup deputatın iştirakı ilə dövlət dilinin adı ilə bağlı məsələni, ümummillə liderin ifadəsi ilə desək, məhz “tələm- tələsik” müzakirə edib “türk dili”nə üstünlük verdi.

Və bu qərar işləməyə başlasa da, tezliklə böyük mübahisələrə, praktikada isə problemlərə meydan açdı. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, müstəqil dillər olan Azərbaycan türkcəsi ilə Türkiyə türkcəsini fərqləndirməkdə çətinliklər yarandı.

“Tələm-tələsik” qəbul edilmiş qərarın yaratdığı problemləri həll etmək milli dil siyasəti ilə bağlı ən aktual problemlərdən birinə (demək olar ki, birincisinə!) çevrildi.

Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilənə qədər bu məsələ açıq qaldı.

Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin taleyi ilə bağlı ilk möhtəşəm tədbirlərdən biri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası layihəsinin 1995-cu ildə elm, mədəniyyət xadimlərinin iştirakı ilə keçirilən geniş müzakirəsi oldu. İki gün davam edən həmin müzakirə yalnız qəbul etdiyi obyektiv qərarla yekunlaşmadı, həm də (və fikrimizcə, daha çox) onunla əlamətdar (və tarixi!) oldu ki, dövlətin (və xüsusilə dövlət başçısının!) dil məsələsinə həssaslığını, ona nə qədər böyük siyasi-ideoloji önəm verdiyini daha bütöv miqyası ilə göstərdi.

Əlbəttə, əsas məsələ dövlət dilinin adı ilə bağlı idi, ancaq bundan heç də az əsas olmayan bir məsələ də o idi ki, Azərbaycan dövləti (və Prezidenti) dil quruculuğunu dövlət (və millət!) quruculuğu prosesindən ayrı təsəvvür eləmir, xalqın dilinə, doğrudan da, “onun ruhu” (V.Humboldt) kimi baxır.

Ümumi dilçilik

Müzakirə üç variant əsasında aparılırdı: “Azərbaycan dili”, “türk dili” və “Azərbaycan türk dili (“Azərbaycan türkcəsi”). Maraqlıdır ki, nə qədər paradoksal olsa da, müzakirələrdə ən az müdafiə edilən variant məhz “türk dili” oldu. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi o idi ki, geniş müzakirələr keçirilmədən qəbul olunmuş qərar cəmiyyət tərəfindən dəstəklənməmişdi, yaratdığı problemlər isə göz qabağında idi; hər şeydən əvvəl, qərar qəbul edilərkən ümumxalq səsverməsi, referendum keçirilib xalqla məsləhətləşilmədiyi üçün Azərbaycan cəmiyyəti olduqca həssas bir dövrdə, haqlı olaraq, “yuxarı”dan gələn həmin qərardan, ümumən qərar vermə prosedurundan narazı qalmışdı.

Akademik səviyyədə (və kifayət qədər demokratik şəraitdə) aparılan müzakirələrin sonunda ümummilli lider belə bir təklif verdi ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının layihəsindəki dövlət dili ilə bağlı 21- cu maddə referenduma ayrıca çıxarılsın. Və belə də oldu.

12 noyabr 1995-ci ildə referendumla qəbul olunan, 27 noyabr 1995- ci ildən isə qüvvəyə minən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında həmin maddə aşağıdakı şəkildə təsbit edilmişdir:

“I.Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.

II.Azərbaycan Respublikası əhalisinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir”.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası, eləcə də onun dövlət dili ilə bağlı xüsusi maddəsi qəbul olunduqdan sonra uğurla işləməyə başladı ki, bu da ümummilli liderin milli dövlət quruculuğu (və idarəçiliyi) istedadının təntənəsi demək idi.

2001-ci ilin iyun ayının 18-də Azərbaycan Prezidenti “Dövlət dilinin təbii işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman verdi ki, həmin fərman, tam məsuliyyətlə demək olar ki, Azərbaycan dilinin tarixində görünməmiş hadisə idi. Dövlətin dil siyasətini bütün miqyası ilə olduqca dolğun şəkildə əks etdirən fərman həm də elmi- metodoloji məzmunu ilə diqqəti cəlb edir, sənəddə Azərbaycan dilinin mənşəyi məsələsinə ayrıca (və geniş) yer ayrılmışdır və burada qeyd olunur ki, “Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin geniş Avrasiya məkanına yayılan türk xalqlarının az qala bütün dil xüsusiyyətlərini əks etdirəcək qədər rəngarəng olmasının da başlıca səbəbi ta qədimlərdən bu torpaqlarda etnik baxımdan eyniköklü türk etnoslarının mövcud olmasıdır”.

Bu, uzun illər (və məhz siyasi məqsədlərlə) türk etnoslarının Azərbaycana nəinki ilk orta əsrlərdə, hətta monqol-tatar yürüşləri dövründə gəldiklərini yeganə akademik mövqeyə çevirməyə çalışanlara tutarlı cavab olmaqla yanaşı həm də (və daha əsası!) milli tarixi təfəkkürün ana qaynaqlarını türkcülükdən alan azərbaycançılıq ideologiyasının təntənəsi idi.

Azərbaycan dili tarixinin bir sıra mübahisəli və ya uzun illər hansısa ideoloji məqsədlə mübahisə obyektinə çevrilmiş problemlərinə aydınlıq gətirilən fərmanda dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra konkret tədbirlərin görülməsi də irəli sürülür:

“...Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzarlıq və s. sahələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımınca əməl olunmur. Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurlar müşahidə olunur”.

Fərman aşağıdakı çox mühüm müddəa- qərarlarla bitir:

“1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılsın.

2. “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” qanun hazırlansın.

3. Azərbaycan Respublikasının nazirlik, idarə, təşkilat və müəssisə rəhbərləri öz tabeliklərində olan qurumlarda dövlət dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı uzunmüddətli kompleks planlar hazırlayıb həyata keçirsinlər.

4. Təhsil nazirliyi orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi, bu dildə təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsaslı dönüş yaratmaq istiqamətində qəti tədbirlər həyata keçirsin.

5. Azərbaycan MEA və Təhsil nazirliyi Azərbaycan Yazıçılar Birliyi ilə birlikdə latın qrafikasında çap olunacaq zəruri elmi, bədii, tədris və s. ədəbiyyatın siyahısını hazırlayıb Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim etsinlər.

6. Azərbaycan MEA Azərbaycan dilçiliyinə dair aparılmalı araşdırmaların proqramını hazırlasın və araşdırma işinin gedişi barədə hər altı aydan bir Azərbaycan Prezidentinə məlumat versin.

Ümumi dilçilik

7. Şəhər rayon və icra hakimiyyəti başçılarına tapşırılsın ki, yerlərdə istifadə olunan lövhə, reklam, şüar, plakat və sairə dilin Azərbaycan ədəbi dilinə uyğun olması baxımından tədbirlər görsünlər.

8. Azərbaycanda nümayiş etdirmək üçün alınacaq əcnəbi kino və televiziya məmulatlarının Azərbaycan dilinə dublyaj işi lazımı səviyyədə qurulsun.

9. 2001-ci il avqustun 1-dən respublikada bütövlükdə latın qrafikasına keçirilsin.

“Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman göstərdi ki:

1) Azərbaycan dilinin (və xalqının) mənşəyi barəsində bir neçə on ildir ki, davam edən mübahisələri yekunlaşdırmaq, tarixi faktların (və sağlam tarixi düşüncənin) mövqeyindən əsaslı bir konsepsiya vermək artıq yalnız elmi deyil, həm də milli, ictimai-siyasi bir ehtiyacdır;

2) Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşamaq, daha da inkişaf etmək üçün etnososial, mədəni-mənəvi potensialının olmasını göstərmək məqsədilə tarixdən, daha dərin köklərdən gəlmək lazımdır;

3) Haqqında söhbət gedən fərman bir dövlət sənədi olaraq bütövlükdə Azərbaycan dövlətinin (və xalqının) marağını əks etdirsə də, həmin dövləti yaradan, həmin xalqı işıqlı gələcəyə aparan bir mütəfəkkirin düşüncəsinin məhsulu olduğuna görə, sırayı yox, tarixi səciyyə daşdığına görə xüsusi elmi konsepsiya ifadə edir.

Əlbəttə, “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin əsəri idi – burada yeni qurulan dövlətin milli dil siyasəti əks etdirilir, həmin dövlət (və dil) uğrunda aparılmış mübarizənin tarixi və gələcəyi ifadə olunurdu. Ona görə də fərmanda irəli sürülmüş ideyalar aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

1) Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq qorunması;

2) Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq inkişaf etdirilməsi.

Məhz Heydər Əliyevin formalaşdırdığı dövlət dil siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində

1) Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq siyasi nüfuzu təmin olundu;

2) təhsilin, elmin, ədəbiyyatın və s. inkişafı ana dilinin – dövlət dilinin tərəqqisi üçün münbit şərait yaratdı;

3) Azərbaycan dili Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq mövqeyinin yüksəlməsi ilə tarixdə ilk dəfə geniş beynəlxalq arenaya çıxdı.

Ümummilli liderin milli dil siyasətinin ideya-məzmunu qədər mənbələri də zəngindir. Heydər Əliyevi əlinə təbəşir alıb millətində yeni əlifbanı (dili!) öyrədən böyük Atatürklə müqayisə edənlər tamamilə haqlıdırlar. Mümkün olan hər bir şəraitdə Azərbaycan dilindən bəhs etmək, onun qüdrətindən danışmaq, onu sevdirmək Heydər Əliyevin daxilindən, təbiətindən, milli lider olaraq şəxsiyyətindən irəli gəlirdi. Tək yazıçılarla yox, gənclərlə, yaxud təhsil işçiləri ilə görüşlərində də, dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlılarla söhbətlərində də mütləq dil məsələsini ön plana çəkib öz müdrik məsləhətlərini verir, onları mənən, ruhən səfərbər edirdi.

Ümummilli liderin milli dil siyasətindən danışarkən çox mühüm bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev dünyanın o möhtəşəm dövlət adamlarındandı ki, güclü natiqlik istedadına malik idi. Və o, Azərbaycan dilini yalnız ürəkdən sevməsi, onun dövlət dili hüquqlarını müdafiə edib milli (və beynəlxalq) nüfuzunu yüksəltməsi ilə deyil, həm də bu dildə gözəl danışması, hər kəsə nümunə göstərməsilə ona (Azərbaycan dilinə) tarixi şöhrət qazandırdı, elə bir abidə ucaldı ki, bundan sonrakı nəsillər ana dilini, dövlət dilini bir də ona görə sevcəklər ki, o, Heydər Əliyevin dilidir.

Azərbaycan Prezidenti, bütün dünyada Azərbaycan dilinin inkişafının qarantı İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı, eləcə də “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” (9 aprel 2013-cü il) Azərbaycan dövlətinin yürütdüyü dil siyasətinin ardıcılığının (və mükəmməlliyinin) göstəricisidir.

Ədəbiyyat

1. **Bəkir Çobanzadə.** Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl, Bakı, 2006. Nəşrə hazırlayan Nuridə Novruzova.
2. **Afəd Qurbanov.** Ümumi dilçilik, iki cilddə, Bakı, 2011.
3. **Ağamusa Axundov.** Ümumi dilçilik, Bakı, 2011.
4. **Əbülfəz Rəcəbli.** Nəzəri dilçilik, Bakı, 2003.
5. **Məhəmməd Məmmədov.** Dilçiliyə giriş, Bakı, 2017

Mündəricat

Ön söz	3
Giriş, yaxud dilçiliyin predmeti	7
I. Dilçiliyin tarixi	16
1. Dilçiliyin təşəkkülü.....	18
2. Dilçiliyin təkamülü.....	27
3. Dilçiliyin tənəzzülü.....	36
II. Dilçiliyin metodları	45
1. Təsviri metod.....	47
2. Müqayisəli-tarixi metod.....	55
3. Müqayisəli-tipoloji metod.....	63
III. Dilin mahiyyəti	68
1. Dil və təfəkkür problemi.....	70
2. Dilin funksiyaları.....	78
3. Dil işarələr sistemi kimi.....	84
IV. Daxili, yaxud sinxron dilçilik	91
1. Fonologiya.....	93
2. Qrammatika.....	100
3. Leksikologiya.....	107
V. Xarici, yaxud diaxron dilçilik	112
1. Dilin tarixi.....	114
2. Etnolinqvistika.....	120
3. Sosiolinqvistika.....	130
Ədəbiyyat.....	142

BURAXILIŞ MƏLUMATI

ÜMÜMİ DİLÇİLİK

Tərtibçi heyət:

Müəllif

Nizami Cəfərov

Bədii və texniki redaktor

Abdulla Ələkbərov

Dizayner

Firuzə İbrahimova

Korrektor

Mətanət Kərimli

**Bakı Dövlət Universiteti Tədris Metodik Şurası yanında tədris vəsaitlərinə nəşr hüququnun (qrif) verilməsi üzrə daimi fəaliyyət göstərən komissiyanın 25.12.2019-cu il tarixli 05 nömrəli iclasının qərarı əsasında nəşr olunur.
Əmr №R-02**

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin 07.01.2020-ci il tarixli R-02 nömrəli əmri ilə çap olunur.

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi 5,84. Fiziki çap vərəqi 9,0.
Formatı 70x100 1/16. Səhifə sayı 144. Ofset kağızı.
Jurnal qarnituru. Ofset çapı. Sifariş №22. Tiraj 500. Bakı – 2020.

“Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya” MMC
Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 149